

*Альманах издан при поддержке
Сергея Рафаиловича Гриневецкого*

Асоціація європейської культури
«Золота акація»

***ПІВДЕННИЙ ЗАХІД.
ОДЕСИКА***

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИЙ НАУКОВИЙ
АЛЬМАНАХ

ВИПУСК 20

Одеса
«Друкарський дім»
2016

Ассоциация европейской культуры
«Золотая акация»

**ЮГО-ЗАПАД.
ОДЕССИКА**

ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКИЙ НАУЧНЫЙ
АЛЬМАНАХ

ВЫПУСК 20

Одесса
«Печатный дом»
2016

УДК 930.152.066
ББК 84 (4Укр=Рус) 6-50д
Ю 16

Главный редактор: Савченко В. А., кандидат исторических наук, доцент.

Редакционная коллегия:

Бажан О. Г., кандидат исторических наук (Киев);
Гончарук Т. Г., доктор исторических наук, профессор;
Демин О. Б., доктор исторических наук, профессор;
Добролюбовский А. О., доктор исторических наук, профессор;
Михайлуца Н. И., доктор исторических наук, профессор;
Тригуб А. П., доктор исторических наук, профессор (Николаев);
Урсу Д. П., доктор исторических наук, профессор;
Цвилюк С. А., доктор исторических наук, профессор;
Хмарский В. М., доктор исторических наук, профессор.

Рецензент: Яневский Д. Б., доктор исторических наук (Киев).

Контактный телефон редакции и секции «Одессика» Одесского Дома ученых: 8050 - 392-27-31

Ю 16 **Південний захід. Одесика.**
Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Вип. 20. - Одеса:
Друкарський дім, 2016. - 312 с.
ISBN 978-966-389-291-8

На 1-й странице обложки – К. Боссоли. Вид Аккерманский крепости с северо-востока. 1839 г. Пастель. Опубликовано: А. Красножон. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. - Кишинев, 2016. - С. 86. На 2-й странице обложки – Таможенная площадь. Одесса. Открытка нач. XX в.

ISBN 978-966-389-291-8

© Савченко В. А., 2016

СОДЕРЖАНИЕ ВЫПУСКА № 20

Вступительное слово С. Гриневецкого с. 7
Нам 10 років с. 8

До 150-річчя заснування Одеського національного
університету імені І. І. Мечникова.

Новікова Л. Історики дзеркала пам'яті: викладачі історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова у мемуарах сучасників (60–80-ті рр. ХХ ст.) с. 9
Музичко О. Граф Сергій Юлійович Вітте та Новоросійський університет: роль особи в історії закладу с. 33
Левченко В. Ректор Одеського державного університету Ісай Павлович Шмідт: просопографічний портрет с. 61

Степи Лукомор'я

Красножон А. Разоблачение «фальшивки Длугоша» в современном дискурсе о Качубейове с. 77
Кондратюк В. Покровская церковь местечка Курисово-Покровского и ее ктитория с. 100

ОДЕССКИЕ ДРЕВНОСТИ

Гончарук Т. Стаття «Одесского вестника» 1862 р. на захист українського журналу «Основа» с. 110
Корнієнко В. (Київ). До історії Одеського товариства історії та старожитностей: листи Миколи Мурзакевича до Платона Бурачкова с. 121

Край в эпоху диктатур

Савченко В. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» у «денікінському підпіллі» та повстанському русі на Півдні та Сході України (серпень 1919 – січень 1920 р.) с. 157

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

- Бажан О.** (Київ) Погляд з Одеси. Суспільно-політичне та економічне життя на Півдні України у першій половині 1930-х років очима німецьких дипломатів с. 179
- Шишко О.** До історії Одеського військового округу (1938-1940 рр.). с. 200
- Михайлуца М.** Як одеські комуністи лист вдячності румунському митрополиту писали... про міфи, моральність і пропаганду с. 212

ЛИЦА ЗЕМЛЯКОВ

- Вінцковський Т., Мініна І.** Громадсько-політична й культурно-освітня діяльність Аркадія Миколука в Одесі у добу революцій: становлення націонал - комуніста с. 225

СТУДЕНЧЕСКАЯ ТРИБУНА

- Паламарчук В.** Воронцов Семен Михайлович – одеський міський голова с. 247
- Сорокіна К.** Брати Іван, Микола та Петро Сокальські: визначні харків'яни в громадському та культурному житті міста Одеси другої половини ХІХ ст. с. 253
- Мацкул Д.** История Одесского артиллерийского училища сквозь призму эпиграфических источников с. 267

КНИЖНАЯ ПОЛКА КРАЕВЕДА

- Гончарук Т.** Рецензія на монографію А. В. Красножона «Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях» с. 282
- Слисарчук В., Т. Быханова.** Валерию Нетребскому – 70. ... с. 286
- Демин О.** Памяти Фёдора Александровича Самойлова с. 288

- Автори і статті альманаху «Південний Захід Одесика»//«Юго - Запад. Одессика» за 2006 – 2016 гг. (№№ 1 - 20) с. 291

Дорогие друзья!

У вас в руках юбилейный, 20-й выпуск историко-краеведческого альманаха «Юго-Запад. Одессика». Он вдвойне юбилейный - первый выпуск появился на свет ровно 10 лет назад. Перелистывая его страницы, поневоле задаешь себе вопрос - неужели так быстро бежит время? Казалось бы, все было совсем недавно: первый номер альманаха, первые статьи, попытки найти что-то свое, что отличало бы его от других научных изданий. И вот уже 20-й выпуск!

За это время мы пережили политические катаклизмы и экономические кризисы. Но, несмотря на все происходящее, регулярно, дважды в год, выходил новый номер альманаха.

К сожалению, и сейчас в нашей стране далеко не спокойные времена. И то, что даже в этих условиях «Юго-Запад. Одессика» продолжает радовать любителей истории новыми статьями, в очередной раз доказывает, что развитие науки - залог устойчивости общества.

Сегодня «Юго-Запад. Одессика» по продолжительности выхода уже можно сравнить с таким известным, знаковым для Одессы изданием, как «Записки Одесского общества истории и древностей». Альманах стал ярким научным и культурным феноменом в жизни Одессы, да и всей Украины.

Хочу поздравить всех авторов издания, всех историков Одессы с этим событием и пожелать всем вам открытий, интересных публикаций, настойчивости и творческого вдохновения!

*Искренне Ваш,
Сергей Гриневецкий*

НАМ 10 РОКІВ!

Коли восени 2005-го був задуманий альманах «Південний Захід. Одесика» жоден, з його творців не розраховував на те, що цей проект стане багаторічним і знаковим для Одеси, цікавим українським істориком, громадськості. Свое місце під південним сонцем потрібно було виборити... Згодом альманах став одним з центрів історичного краєзнавства в Україні, давши приклад кільком новим науковим виданням. Він приваблює читача об'єднанням наукового формату з актуальністю тем, незаангажованістю, свободою світосприйняття. Кожна стаття альманаху – відкриття.

Альманах зумів об'єднати майже всю «пишучу» братію істориків і краєзнавців Одещини навколо ідеї незалежної професійної трибуни. За ці 10 років на сторінках альманаху побачили свої статті бл. 120 авторів з України (з Одеси, Києва, Харкова, Львова, Миколаєва, Херсона, Дніпропетровська, Полтави, Івано-Франківська, Рівного, Донецька, Сімферополя, Ізмаїла, Первомайська), Франції, Молдови, Росії. Серед авторів і редакторів видання 22 професори - доктори наук, 55 кандидатів наук. Альманах співпрацює з Інститутом історії НАН України, Національною спілкою краєзнавців України (на сайтах цих шанованих інституцій розміщені випуски альманаху, наш альманах формував число журналу «Краєзнавство»), з Одеським національним університетом, Державним архівом Одеської області, Одеським Будинком вчених, Одеським літературним музеєм. Протягом 10 років матеріальну підтримку журналу надає Почесний громадянин Одеської області Сергій Рафаїлович Гриневецький, який є одним з творців концепції альманаху.

Свою місію редколегія та фундатори альманаху бачуть у вихованні нової людини, що вільно дивиться у майбутнє, спираючись на досвід поколінь, патріота, для якого Одеса є «мамою».

*Віктор Савченко,
головний редактор альманаху «Південний-Захід. Одесика»*

**До 150-річчя заснування Одеського
національного університету
імені І. І. Мечникова**

*Людмила Новікова, кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України історичного факультету
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

**ІСТОРИКИ ДЗЕРКАЛА ПАМ'ЯТІ: ВИКЛАДАЧІ ІСТОРИЧНОГО
ФАКУЛЬТЕТУ ОДУ ІМ. І. І. МЕЧНИКОВА У МЕМУАРАХ
СУЧАСНИКІВ
(60-80-ті рр. ХХ ст.)**

Ювілейні роки в історії установи або окремих людей викликають природне бажання осмислити пройдений шлях, віддати данину пошани – або висловити критику – окремим персоналіям, зрештою, оприлюднити власне, і тому унікальне, бачення минулих подій. Ювілейний рік в історії Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова не став виключенням. Водночас значна база мемуарної літератури, що накопичена впродовж кількох десятиліть, у поєднанні з ювілейними публікаціями спогадів, викликає необхідність підведення певних підсумків, узагальнень. Мета нашої роботи полягає у висвітленні одного з аспектів, відображених у мемуарній літературі, а саме образів викладачів-істориків історичного факультету у другій половині ХХ ст. Звернення до цієї проблематики, серед іншого, є необхідним кроком у справі виховання нових поколінь студентів, науковців та викладачів як продовжувачів університетських традицій формування, збереження та передачі високих наукових, педагогічних та моральних стандартів, в ім'я їх наслідування та продовження. Водночас мемуари дозволяють ознайомитися з «кухонними» характеристиками радянського періоду, з умовами інтелектуальної праці того часу, з індивідуальностями викладачів, які залишили різні, але міцні відбитки у пам'яті колишніх студентів та своїх колег.

Джерелами для проведення дослідження стали спогади, що побачили світ на початку ХХІ ст. Вони належать тим, хто так чи інакше був пов'язаний з історичним факультетом, тим, хто пройшов шлях від студента до викладача, був чи є викладачем ОДУ - ОНУ, та тим, хто тепер, не зв'язаний прямо з університетом, продовжує зберігати глибоку вдячність своїй альма-матер та використовувати отриманий в ній досвід. Всі мемуари носять відбиток суб'єктивності, що невід'ємний від такого типу джерел. Водночас у цій суб'єктивності зберігається унікальність характеристик постатей та унікальність їх сприйняття. Їх образи, в залежності від мети та обставин написання спогадів, а також від особистостей їх авторів, є або надмірно ідеалізованими, або перебільшено критичними. Водночас спогади містять багато таких відомостей, які не відбилися в інших групах джерел.

Публікації мемуарів можна поділити на кілька типів – індивідуальні видання спогадів (Г. П. Гребенник «Портрет інтеллігента в одесском интерьере (Повесть о Тамаре Андреевне Тарасенко и не только о ней)», (Одесса, 2009), «Записки обитателя одесского истфака» (Одесса, 2011-2012), Д. П. Урсу «Факультет» (Одесса, 2006), А. Добролюбський «Одессея одного археолога» (СПб., 2009) [1; 2; 3]), збірки спогадів різних авторів, присвячені окремим викладачам [4] або кільком викладачам та факультету загалом («Истфак, каким мы его помним (воспоминания выпускников исторического факультета ОГУ имени И. И. Мечникова» (Одесса, 2015). У цьому виданні значна частина характеристик викладачів належить автору й укладачу В. Багацькому, а матеріали збірки поділені на дві частини: спогади про окремих викладачів (З. В. Першину, І. В. Зав'ялову, В. Н. Станко, С. Й. Апатова, А. Д. Бачинського, П. І. Воробея, В. С. Алексеева-Попова, М. Є. Раковського, Н. М. Якупова та ін.) та спогади про викладацький колектив різних років [5].

В окремих авторських мемуарах зустрічаються включення спогадів інших осіб [6. 83]. Окремі елементи мемуарного характеру зустрічаються і у дослідницьких статтях. Інформативний потенціал мемуарів з історії Одеського універси-

тету у другій половині ХХ ст. до певної міри вже привертав увагу дослідників в контексті вирішення ними інших дослідницьких проблем, зокрема в процесі з'ясування особливостей біографії та діяльності викладачів університету, або під час звернення до більш широкого хронологічного діапазону. Слід згадати, зокрема, роботу Гребенника Г. П., дослідження Г. М. Стоянової, О. О. Синявської, О. А. Пригаріна [7; 8; 9; 10]. Згадані автори структурують матеріал спогадів, отриманих та оформлених у вигляді або інтерв'ю, або за результатами інтерв'ю, чи запозичуючи їх з інших публікацій. При цьому вони виділяють логічно пов'язані тематичні підрозділи, під назвою кожного з яких збирається певна група спогадів з близькою за характером інформацією, чи аналізують інформативність різних спогадів стосовно певних характеристик персоналій та подій в історії Одеського університету.

Окреме місце за формою викладу та змістом, наближеним з погляду стилю до літературного напрямку «потік свідомості», займають спогади професора, доктора історичних наук А. Добролюбського, які видані у обробці історика, кандидата історичних наук А. Красножона, що структурував їх за принципами «Одісеї» Гомера, поділивши на 24 «пісні» (наприклад, «Піснь друга, студентська. Під ігом Заїри»). Упорядник характеризує жанр книги як роман-інтерв'ю [3. 7].

Істфак: трохи загальних характеристик.

Історичний факультет часто у спогадах характеризується як факультет «ідеологічний». Так, В. П. Ващенко недарма жартома називав істфак 1970 - 90-х рр. «карманним факультетом» [10. 58], маючи на увазі його ідеологічну спрямованість. Зустрічаються відомості стосовно кризи свідомості студентів та викладачів після ХХ з'їзду КПРС 1956 р. та в умовах «перебудови» [2. 148 - 150; 11. 91]. Водночас ця «карманність» була далеко не всеохоплюючою. У спогадах неодноразово відображені відомості щодо явища «умовного дисидентства». Зокрема, І. М. Коваль згадує: «Наприкінці 1980 - на початку 1990-х рр. на факультеті був такий собі

дисидентський трикутник: Станко, Бачинський, Апатов». Їх дисидентство полягало у тому, що «...це були люди, які відкрито та щиро висловлювали точку зору, часто протилежну офіційній. За що і були, кожний по-своєму, предметом любові студентів» [12. 56].

Як відзначається у спогадах, особливо яскравим був склад викладацького загалу історичного факультету, починаючи з кінця 1960-х рр. це була справжня «факультетська аристократія», «талановиті люди з великими чеснотами та немаленькими пороками... [13. 40]. У спогадах відзначається: «Колектив істфаку ОДУ у 70-80-і рр. минулого століття загалом був надзвичайно сильним. Нам пощастило слухати геніального П. О. Карішковського; багато часу приділяв нам ерудит і знавець архівів А. Д. Бачинський; блищав респектабельний і вальсяжний С. О. Апатов; надзвичайно корисні були заняття досвідченішою І. В. Зав'ялової; не менш цікаво було навчатися у такого ж, як і Ганна Михайлівна, вимогливого О. Б. Дьоміна; шліфувала й остаточно «доводила» нашу підготовку тонка та інтелігентна Т. М. Попова; давав уроки життя мудрий Ф. О. Самойлов; в ці роки починала перспективна і вдумлива О. О. Радзиховська – та у всіх без виключення наших викладачів було чому повчитися» [14. 53 - 54]. Окремі з колишніх студентів, які навчалися у другій половині 1980-х рр., справедливо називають цей час на факультеті «епохою класицизму» [15. 57].

Імідж викладачів у студентів та їх прізвиська, легенди.

Ті викладачі, пам'ять про яких зберігається у мемуарах, найчастіше відносилися їх студентами до розряду «легендарних». Легенди про викладачів та загалом інформацію про них найчастіше поширювали старшокурсники серед студентів молодших курсів. На думку О. Пригаріна, легендарність часто була пов'язана з «інородністю» ряду викладачів, тобто, на його думку, «всі викладачі, хто вчився чи захищався в інших регіонах, наділялися підвищеною знаковістю у студентському сприйнятті». Серед таких викладачів він називає А. М. Шабанову, В. М. Міліча, О. С. Овечкіна [10. 60].

До легендарних викладачів у вивчених спогадах, зокрема, відносяться А. Д. Бачинський [16. 109], згадана вище А. М. Шабанова (один з авторів спогадів відзначає, що «довгі роки вона була стовпом і символом істфаку, її культурним героєм» [14. 49], завідувач кафедри історії давнього світу та середніх віків професор П. О. Карішковський, який «у студентській міфології... займав перше місце серед всіх наших викладачів завдяки енциклопедизму, знанню живих та давніх мов, екстравагантним манерам».

Можна відзначити, що однією з найбільш легендарних була постать А. М. Шабанової, у студентів її образ був тісно пов'язаний з «Руською Правдою», вивченню якої вона приділяла серйозну увагу [17. 46]. Її семінари, присвячені розбору «Руської Правди», «стали притчею во язицех», невичерпним джерелом для студентського фольклору» [18. 39; 14. 52]. Легендою стало і складання іспиту у цього викладача [1. 46]. Його складання розглядалося як своєрідна ініціація для першокурсників («справжніми студентами ми станемо тоді, коли через рік складемо іспит Ганні Михайлівні Шабановій») [19. 31]. Старшокурсники поширювали про Шабанову моторошні історії про те, скільки невинних студентів вона «зарізала» на своєму іспиті [18. 37]. Підтверджує таку засновану на фактах легендарність згадка у мемуарах про те, що у 1985 р. на День історичного факультету (опісля це свято на кілька років заборонили), 4-й курс присвятив Шабановій пісню. Зміст її полягав у тому, що «ліричний герой пісні, проходячи пізно вночі по вулиці Островідова [тепер Новосельського] повз II гуртожиток, чує у нічній тиші голосні крики. У чому справа? Виявляється, це першому курсу Анна Михайлівна наснилася...» [14. 52]. Легендарний або фольклорний характер набували її окремі фрази та трактування подій, що можна було почути на лекціях, наприклад, славнозвісна відповідь на питання, що було на Русі після татаро-монгольської навали. Шабанова сама й відповідала на неї: «Мілочки! Нічого ви не знаєте! Трава була! Ось яка! По пояс!» [10. 61].

Медієвіст І. В. Зав'ялова у студентів мала імідж вимогли-

вого, але справедливого та об'єктивного викладача [20. 32]. Серед студентів про неї була поширена легенда, яка деякими авторами піддається сумніву, щодо того, що Зав'ялова у молодості була балериною московського Большого театру. Інша легенда стосувалася долі її нареченого [20. 32; 21. 9; 2. 117].

А. Д. Бачинський мав імідж у студентів, що набув характеру легенди, як «непересічний викладач, цікавий лектор і добра людина», а також «щирий українець» [22. 163; 23. 159; 24. 147]. У 1970-х рр. він фактично був неформальним лідером на факультеті, а після того, як був пішов у докторантуру, відчувалася різниця: «...факультет з Бачинським і факультет без Бачинського. Зник якийсь вогник, стало формальніше, прохолодніше...» [24. 148].

У мемуарах можна зустріти такі «неофіційні» відомості, як прізвиська, які давали студенти викладачам, які дозволяють оцінити ставлення до них з боку студентства. Так, А. Д. Бачинського ще його однокурсники, а згодом студенти та колеги називали Бак, що, за спогадами, «звучало солідно і достойно» [25. 122; 16. 109]. За власними спостереженнями, можемо вказати на те, що Бачинський схвально ставився до цього прізвиська і міг так підписатися на неофіційному папері. Станко мав прізвисько Станок (ще зі студентських років), а також Шеф [26. 57 - 58; 27. 72], Карішковський – ПеО [3. 38], Шабанова – Концепція (у заочників) [1. 45], Аннушка [18. 38], В. С. Алексеев-Попов – Альоша Попович [1. 100], Зав'ялову студенти, які знали її у поважному віці, називали Бабушка (в іншому місці Бабка у випускника 1980 р.) [20. 32; 28. 75; 29. 68], а також залізна леді Тетчер, для якої властивий раціоналізм та відсутність зовнішніх проявів емоцій, Першина – Заїра [3. 49], В. М. Немченко – ВікНік [5. 27]. Багацький відзначає, що Віктор Миколайович Немченко отримав таке прізвисько після того, як на екрани вийшов фільм «Республіка ШКІД» [5. 30]. Були свої прізвиська і у менш легендарних викладачів [13. 39].

У спогадах можна зустріти відомості про побутові умови викладачів [16. 111; 25. 125; 30. 67; 31. 69]. Унікальними відо-

мостями мемуарів є свідчення стосовно стосунків між викладачами, ставлення їх один до одного. Так, Зав'ялова високо оцінювала Алексеєва-Попова, Бачинського, В. Т. Галяса, Каришковського [32. 54 - 55], колишні студенти свідчать, що вона дорікала останньому у тому, що він не створив власної наукової школи в університеті [33. 61 - 62]. Станко з пієтетом ставився до Каришковського, Першиної, тепло відзивався про Бачинського [8. 104]. «Плеяда блискучих істориків», включно з Каришковським, збиралися на квартирі Бачинського для спілкування [25. 125].

Значний обсяг інформації, вміщеної у мемуарах, стосується професійної методики окремих викладачів. Багато уваги приділяється цьому питанню у спогадах колишніх студентів, присвячених Зав'яловій [29. 69]. Викладач знайомила студентів з історіографією окремих проблем, з висловлюванням власних оцінок поглядом дослідників [32. 50]. На лекціях вона «заставляла цікавими питаннями... думати та працювати разом з нею» [29. 69]. Особливе враження справляло те, як Зав'ялова вела семінари. «Передусім, вони ніколи не зводилися до виступів студентів або їх опитування. Ми працювали напряму з джерелами, займаючись або коментуванням текстів, або реконструкцією історичної картини... на основі джерела» [32. 51]. Викладач «не жаліла часу на перевірку наших конспектів», давала «творчі завдання, які вимагали від нас немовби вживатися в епохи раннього європейського феодалізму, хрестових походів, італійського Відродження». Вона вимагала відповідальності студентів за зміст своїх занять, зокрема, при розборі уроків на педпрактиці Зав'ялова казала: «Те, про що ви розповідаєте, ваші учні почують тільки раз...» [32. 56].

А. Д. Бачинський вчив студентів мислити, співставляти та аналізувати факти, робити власні висновки, щоб студенти думали разом з викладачем [34. 118]. Т. М. Попова, колись його студентка, відзначає як специфічну якість Бачинського-педагога «поєднання вимогливості і викладацького такту» [35. 131]. На його семінарах проводилася вдумлива й копійка робота з джерелами, що зближало їх за характером із заняттями Шабанової [14. 52].

На заняттях Шабанової студентів вражала в першу чергу відмінність її методики від знайомої їм зі школи. Вони вивчали не самі події, а їх відображення в історичній науці, тому такі заняття вимагали від студентів, щоб вони вивчали фактичний матеріал наперед, інакше відвідувати лекції не мало сенсу. Це були нетрадиційні заняття-роздуми, і студентам було достатньо важко, тим більше що в підручниках матеріал лекцій не висвітлювався [19. 31 - 32]. Шабанова як вихованка «ленінградської історичної школи», де головна увага приділялася проблемам інтерпретації джерел, втілювала цей підхід на своїх заняттях [18. 39], намагаючись навчити студентів. Історичні джерела «всебічно обговорювались та аналізувались під час практичних занять, що дозволяло студентам не просто повторювати зафіксовані у підручниках та лекційному курсі істини, але й самостійно думати, порівнювати, висловлювати власні судження» [36. 27]. «Особливу цінність заняттям надавав той факт, що Ганна Михайлівна особисто знала учасників наукової дискусії, у центрі якої була Руська Правда...». Сам характер занять здавався окремим студентам достатньо жорстким, нагадував «пресингування» або шокову (репресивну) педагогіку, темп опитувань сприймався як виключно високий, а оцінки й коментарі викладача – різкими [14. 52 - 53].

У античності Р. Д. Бондар обов'язковим елементом підготовки студентів була художня література [6. 84]. За спогадами студентів, Станко використовував як засіб навчання власний приклад, «ненав'язливо» навчаючи методиці польових досліджень та наукової роботи [37. 77; 1. 96].

Лекції. Манери викладачів. Загальні враження. Значне місце у спогадах колишніх студентів займає інформація щодо характеру проведення лекцій їх викладачами, і зазвичай ця характеристика мало залежить від того, до якого покоління студентів відноситься автор спогадів: 1950-х чи 1970-х рр. Очевидно, це пов'язано було переважно з тим, що викладачі були цілісними, сформованими особистостями, майстерність яких залежала від належності до певної школи і традицій.

Одні викладачі різними поколіннями студентів характеризуються як представники «класики викладацького жанру». Її властивими рисами були поставлений голос викладача, приємний його тембр, мелодійність мови, чіткість мовлення та такий темп лекції, при якому її можна було легко конспектувати, «філігранно відточена образна мова», відсутність «водички». Ці якості в різному поєднанні були властиві, зокрема, Першиній, Шабановій [18. 38; 1. 165; 38. 14]. Крім того, у низці спогадів відзначається «аристократична манера викладання» Першиної [39. 18 - 19]. Захоплення студентів викликали не тільки самі манери цього викладача, але синтез знань, культури та подібного способу подання матеріалу [40. 23]. Студенти Першиної вже за хвилин п'ять до початку лекції заповнювали аудиторію [41. 20]. Однак не всі студенти були згодні з такими оцінками своїх сучасників. Так, Багацький достатньо критично характеризує Першину як лектора [5. 8].

Як класичні сприймалися й лекції Бачинського, який «відзначався спокійним, врівноваженим стилем викладання...» [42. 142], «говорив на лекціях не дуже голосно, довірливо, посміхаючись у густі вуса...» [43. 146].

Іншим типом лекцій були лекції-моноспектаклі, які проводили викладачі, що володіли даром артистизму. Це було властиво, зокрема, Каришковському [43. 146]. Так, Г. Гребенник згадував: «Він, подібно чаклуну, захоплював та уносив нас у далекі світи...» [1. 58]. Те ж саме відзначає і М. Мілова: «Його лекції нас, селянських дітей, зачакловували», «його можна було слухати годинами, а вийшовши з аудиторії – нічого не пам'ятати, крім окремих замальовок» [1. 58; 5. 37]. Артистична манера ведення лекцій, що отримала навіть характеристику як «магічне віщання», залишала відбиток у свідомості учнів і Зав'ялової. За їх спогадами, «кожний епізод, про який вона розповідала, – це сцена-монолог з деякою імпровізацією та багатозначною паузою наприкінці» [28. 75]. Враження від лекцій підсилювало те, що все, що говорила викладачка, «подобалося їй самій, а тому й захоплювало...» студентів [44. 48].

Ще одним різновидом лекцій, які можна виділити з лекційного загалу, є «академічні лекції» або «надакадемічні» (бо всі мали бути академічними). Зокрема, «лекції [В. Н. Станка] студентам першого курсу здавалися заумними, надакадемічними, хоча вів він їх практично без запису, вільно володіючи матеріалом», дивували його широкі знання та володіння новими категоріями, термінами [45. 83]. Піднесене здивування як перше враження від незвичайно високого академічного рівня лекцій відзначали й інші учні Станка. Сунцов В. в своїх спогадах відзначає: «Володимир Никифорович як лектор вражав весь наш курс... Він читав Первісну історію захоплююче, з захопленням – ми ж не розуміли нічого – вся ця термінологія була дуже складна та незнайома... Ця манера лекцій імпонувала та давала можливість удосконалювати свої знання» [46. 84]. Схожий опис академічності, наповненості інформацією стосується і лекцій К. Д. Петряєва [2. 115].

В спогадах є інформація стосовно ведення лекцій, які можна охарактеризувати як «робота зі студентами». Так, Бачинський, дуже популярний та улюблений студентами як лектор [47. 98], міг спілкуватися з аудиторією, відповідати на питання з будь-якого періоду історії України [48. 139], постійно спонукав студентів залучатись до роздумів» [43. 146]. Студенти отримували задоволення «...не лише від ерудиції лектора, його вміння налагодити й підтримувати контакт з аудиторією, а й від здатності викладача доречно пожартувати, згадати якісь веселі подробиці зі студентського життя» [48. 136]. На думку Ю. Сурая, ця риса поєднувала Бачинського з козацтвом, який лекції з історії козацтва «читав з особливим романтичним піднесенням і, враховуючи козацький гумор, сам дуже часто жартував» [49. 144; див. також: 34. 118]. У спогадах відзначається й особливе натхнення лектора [50. 83]. До цього ж типу – «робота зі студентами» – відносять автори спогадів і лекції Шабанової [15. 57]. Зрештою, зустрічаємо характеристику лекцій як «цікавих» та «монотонних» для студентів. Як відзначав Станко про Бачинського, «в аудиторії він помітно відрізнявся від інших викладачів. Просто у нього були дуже цікаві лекції», як і у

Каришковського. З ним згодні й інші автори [12. 54; 50. 83]. З іншого боку, окремі учні Шабанової вказують на монотонне читання нею лекцій та повтори, однак монотонність не завжди позначалася на ефективності занять. Один з її учнів відзначав, що, мабуть, тільки завдяки повторам повних імен вчених «...сотні випускників одеського істфаку, на якому доцент Шабанова читала більше 30 років, запам'ятали більше імен видатних медієвістів, ніж революційних вождів» [18. 38].

Зустрічаються і різного ступеню негативні відгуки щодо характеру лекцій окремих викладачів, пов'язані здебільшого або з відсутністю необхідного досвіду (трактованого як нелюбов до педагогічної діяльності), або з емоційними ескападами проти зовнішнього вигляду студенток [5. 27]. Зокрема, протилежні характеристики надають лекціям В. Станка А. Добролюбський, студент другої половини 1960-х рр., та його донька, представниця більш пізнього покоління студентів, яке переважно захоплювалось лекціями цього викладача [3. 82]. Спогади містять і важливі відомості, якою мовою йшло викладання. Зокрема, виключно українською мовою читав свої лекції Бачинський [48. 139; 42. 142]. Спілкувався російською, читав лекції українською В. М. Немченко [5. 28]. Погано, з погляду Багацького, володіла українською мовою З. В. Першина.

Зміст лекцій. Важливе значення має інформація спогадів стосовно змісту лекцій. Так, колишні студенти Бачинського згадують, що він був чудовим лектором, лекції якого притягували як істориків, так і не істориків, студентів і аспірантів [23. 160]. Привертало увагу студентів те, що у його лекціях «ніколи не було політичної кон'юнктури...» [48. 139]. Зміст лекцій Бачинського залежав від досвіду архівіста, він «йшов від джерела» [34. 118]. Інший його колишній студент згадує, що відчувалося, що в лекції повідомляється лише незначна частинка тих знань, якими володіє викладач [48. 139].

У спогадах є інформація і щодо читання окремих курсів або лекцій. Ф. О. Самойлов, як колишній студент, згадував, що перша лекція Бачинського була присвячена історії уні-

верситету [48. 135]. Родзинкою курсу «Історія України», що читав Бачинський, окремі студенти вважали інформацію про одеські події, з опорою на архівні джерела [25. 126]. Колишні студенти відзначають реалістичну трактовку подій XVI-XVII ст., хоча, на думку Ю. Сурая, і в радянські часи в лекціях Бачинського відбувалася певна ідеалізація козацтва, учасників та подій національно-визвольної війни [42. 142]. Іншим особливо запам'яталась «чудова об'єктивна» лекція про гетьмана І. С. Мазепу [23. 160]. Яскраве враження залишила і лекція Бачинського, присвячена бойовим діям на півдні України у 1941 р. [22. 164].

Багато інформації у спогадах міститься й щодо змісту лекцій Першиної. Один з представників студентства 1950-х рр. згадує, що, коли викладач, використовуючи «мінімально заідеологізований підхід до історичних подій, майстерний аналіз першоджерел», читала курс вітчизняної історії другої половини XIX ст., зупиняючись на реформах 60-70-х рр., суспільно-політичних рухах, ідейно-політичній боротьбі тощо, – «все це мимоволі трансформувалось в нашій уяві на тогочасні події в радянському суспільстві, будило думку і почуття» [38. 13 - 14]. С. В. Кульчицький відзначає, що в лекціях Першиної він знаходив свіжі думки [51. 16].

Стосовно змісту лекцій Станка, багато авторів спогадів наголошують на тому, що особливої цінності їм надавало його захоплення науковою роботою. Свій «по-справжньому науковий курс історії первісного суспільства» він читав без особливих поблажок першокурсникам. Це було своєрідним випробуванням, і «той, кому вдалося подолати потік інформації у вигляді теорій, гіпотез, фактів та термінів, міг йти до нього в учні» [27. 72; 37. 75]. Значний обсяг даних маємо в спогадах і щодо лекцій Зав'ялової. Автори зупиняються на особливостях їх тексту, «коронних виразах» викладача [28. 76], відзначають, що вона була невичерпна на ідеї, підкупила новизною [52. 71].

Відбилися у спогадах колишніх учнів і особливості змісту лекцій Шабанової: «...в її лекції було головне – творча думка, науковий пошук. Вміння розмірковувати разом з нами». Практичні заняття, присвячені аналізу «Руської

Правди» характеризуються як «справжня наша творча лабораторія» [19. 33, 35]. Цікаво, що у спогадах зафіксовано і подібний зміст занять по «Руській Правді», які проводила Є. В. Сизоненко у 1950-х рр. [2. 179].

Роль викладачів у вихованні дослідницьких інтересів та якостей студентів та аспірантів. З огляду на те, що авторами спогадів часто є колишні студенти, що надалі займалися науково-педагогічною діяльністю, значне місце у спогадах займає інформація про те, як викладачі розвивали в студентах, а згодом аспірантах їх дослідницькі якості. Зав'ялова, згадують колишні студенти, мала значний особистий вплив [32. 49]. Вміння захопити здібного студента було властиво Станку [46. 84].

Викладачі посилали студентів на наукові конференції [32. 51; 33. 60], надавали спеціальну літературу для глибокого ознайомлення з предметом (Зав'ялова) [32. 51]. Часто у спогадах відзначається висока вимогливість до текстів виступів студентів на конференціях [33. 61]. Зав'ялова, за спогадами одного з колишніх студентів, «заставила переписувати тези на студентську конференцію 19 разів. Принцип: «Ви маєте писати саме те й так, як ви думаєте, а не комбінувати механістично чужі слова, думки та вирази» [53. 45]. За наполяганням С. М. Ковбасюка, широко відомий тепер видатний історик С. В. Кульчицький редагував свою першу наукову статтю 6 разів [11. 89]. Переробок тез доповідей вимагав від своїх студентів і Бачинський [23. 160].

Бачинський, за спогадами, як науковий керівник був вимогливим та принциповим з погляду на наукові підходи початківців. Колишні учні згадують, що він «завжди прискіпливо, на відміну від поблажливих оцінок на заліках і екзаменах, відносився до курсових, а ще більше до дипломних робіт» [25. 128 - 129]. Водночас у спогадах часто відзначається його лібералізм, схильність до надання свободи у науковому пошуку, надання в разі потреби необхідної поради [22. 165 - 166; 23. 160].

Високу оцінку в спогадах як науковий керівник отримала і Шабанова. Студентам, які писали у неї курсові, було не-

легко, водночас вона часто редагувала сама «безпомічні студентські роботи, а це така школа, яка залишається з людиною на все життя» [14. 53; 18. 40]. Так само і аспіранти називають її кращим науковим керівником, її керівництво набувало форми співробітництва. Один з них згадує: «А що вимагала?? Роботи, чесної та всеохватної; системи об'єктивних наукових доказів; дуже незадоволена була кусками тексту, в яких бачила мою схильність до публіцистичного стилю» [14. 54]. Здібних студентів окремі кафедри залучали до своєї роботи та кафедрального життя. Так, вже на старших курсах Бачинський був «своєю людиною на кафедрі історії України», а Ковбасюк, що створив кафедру, «...Анатолія вважав мало не рідним сином» [11. 89].

Значну роль у вихованні дослідницького інтересу у студентів відігравали студентські наукові гуртки. Мемуари дають змогу ознайомитися з тим, як саме відбувалися та сприймалися їх засідання. І. В. Немченко відзначає, що на засіданнях студентського гуртка з історії культури доби Відродження відбувалося чудо передачі «незримого факелу» студентам [21. 11]. Атмосфера гуртка була ліберальною. У його роботі брали участь видатні вчені факультету – Каришковський, Алексеев-Попов, які яскраво проводили дискусії, що справляли враження «справжнього агону в античному розумінні цього слова» [1. 98-100; 30. 66]. Один з авторів спогадів згадує: «Ми, тоді зовсім молоді люди, отримали блискучий урок ведення наукової дискусії, нам пощастило торкнутися творчого пошуку історичної істини...» [52. 74].

Наслідком уваги викладачів до наукового зростання своїх студентів та аспірантів є численні характеристики їх не просто як викладачів, а як «Вчителів», що не вчили тільки, а навчали, і залишили свій глибокий вплив на подальшій діяльності випускників [43. 145; 38. 13; 30. 66-67; 22. 162; 54. 158; 48. 139; 14. 51-53, 55; 19. 33; 18. 41; 15. 56; 29. 68-69].

Багато місця у спогадах займає характеристика стосунків окремих викладачів істфаку зі своїми студентами. Автори мемуарів часто наголошують на небезсторонності ряду викладачів до студентів, готовності до спілкування зі студентами і у позанавчальний час, зокрема, це стосується Бачин-

ського [34. 118; 24. 149], Шабанової [15. 56], Першиної [41. 20], Станка 12. 53]. Так, Першина, за спогадами колишнього студента, під час перебування на практиці в Харкові, не тільки прийшла за запрошенням на день народження студента, але й «без її «лепти до студентського котла» було б на столі пустовато» [40. 23].

У спогадах колишніх студентів знаходимо відомості про загальне ставлення до викладачів. Гребенник відзначає, що «ми ставилися до своїх вчителів як до міфічних персонажів...» [1. 171]. Ймовірно, саме тому різкі слова, «дошкульна з англійським відгинком іронія» улюблених викладачів (Шабанової [14. 50-51], Першиної [51. 16], Зав'ялової [20. 32; 32. 55]) студентами сприймалися фактично без образи, ображатися було «неприйнято» [1. 96]. Навпаки, студенти старалися краще готуватися, щоб не почути небажані характеристики [51. 16]. Хоча зустрічаються і більш критичні характеристики іронії викладачів (Зав'ялової) [55. 65, 3. 51].

Ставлення викладачів до студентів залежало від здібностей самих студентів. Іноді це була підвищена вимогливість до кращих студентів (Зав'ялова [32. 52], Бачинський [48. 140]). Часто відзначається «суворість» викладачів, їх вимоги до студентів старанно готуватися до занять (Шабанова) [14. 51; 17. 45-46]. Водночас часом окремі викладачі намагалися «зберегти» гірших студентів, з огляду на їх перспективу (Бачинський). Образи викладачів, які склалися в студентській уяві, формували певні їх індивідуальні підходи до підготовки та здачі іспитів. У мемуарах можна знайти характеристику особливостей проведення іспитів, включно з вступними, з боку різних викладачів (Алексеева-Попова [1. 105, 171], Першиної [39. 19], Шабанової [14. 52; 17. 46], Бачинського [54. 158; див. також: 43. 146; 22. 163], Станко [37. 75]), відзначення їх характеру як «спартанських» (для П. А. Некрасова [5. 26]). Можна знайти й інформацію про особливості вступу, соціальні вимоги до вступників, своєрідне відстоювання з боку Першиної «квоти» для представників єврейської національності (друга половина 1960-х рр.) [3. 35].

Часто автори спогадів відзначають своєрідне «товариське» або «батьківське ставлення» з боку викладачів, їх нама-

гання допомогти студентам та випускникам [32. 53; 23. 160; 43. 146; 48. 136]. Викладачі намагалися виховувати у студентах інтерес до книги (Станко, Каришковський) [37. 77; 2. 183], навички до роботи з нею (Шабанова) [14. 52].

Багато позитивних вражень знайшло місце на сторінках мемуарів у зв'язку зі стосунками викладачів та студентів у колгоспі та на виробничій практиці зокрема. археологічній. У зв'язку з цим часто автори звертаються до характеристик Бачинського [25. 124, 126-127; 56. 114], Станка [12. 54]. Широко висвітлюються у спогадах обставини студентської археологічної практики, побут, роль Станка у його налагодженні, події, які не були ніде задокументовані, зокрема, проведення дозвілля, вирішення конфліктів та налагодження стосунків з «місцевими», або зйомка фільму у стилі Вестерн» [37. 75-76; 8. 103; 26. 57, 59; 12. 54-55]. Однак у спогадах як суб'єктивних джерелах одні й ті ж самі викладачі іноді отримували протилежні характеристики, що залежало вже від досвіду та світогляду авторів. Так, на думку Багацького, Каришковський ставився до студентів «зверхньо», що, на його думку, виявлялося у тому, що він не ставив «неудів» та не приймав перескладань. Також він же зазначає, що для Каришковського важливе було спілкування з колективом студентів, а не з окремими студентами, спілкування з якими йому набридало, після лекцій тих, які підходили до нього, він зустрічав словами: «Розвійся, аки дим» тощо [5. 32-34].

Особисті якості викладачів. З погляду студентів, очевидно, достатньо важливим чинником сприйняття предмету була зовнішність викладачів, їх специфічні манери. Зокрема, в спогадах часто ми можемо зустріти відповідну інформацію. Колишні студенти відзначають стильність одягу (Першиної) [57. 19] або неяскавий одяг (ленінградська традиція) Шабанової [14. 49], водночас згадується її «фірмова посмішка» [18. 38], загальне враження від зовнішнього вигляду (Шабанової [19. 32; 36. 27]). В. М. Немченко, який «навіть у костюмах радянських фабрик індивідуального пошиву... виглядав елегантно» [5. 29]. Доцент кафедри історії СРСР П. А. Некрасов «був дуже схожий на вельможу

петровських часів: рум'яне добродушне обличчя. Слізливі світлі очі» [5. 25]. Переважно захоплюються у спогадах зовнішнім виглядом Зав'ялової [51. 16; 38. 14; 28. 75], наводять опис зовнішності Бачинського [50. 83], порівнюючи його з Шевченком та Ніцше одночасно. Не пройшла повз увагу студентів й особливість лексики викладачів (Шабанової [10. 60]).

Спілкування студентів та викладачів відбувалося в різних ситуаціях, в навчальний та позанавчальний час. Завдяки цьому важливу роль відігравали окремі риси викладацького характеру. Переважно ми зустрічаємо згадки про позитивні якості, такі як гумор та «комунікативна чарівність» (Зав'ялова [52. 71], Бачинський [16. 112; 22. 164]; К. Г. Мигаль [2. 99]), повага до інших, до історичної пам'яті інших (Бачинський [58. 80; 22. 164; 25. 129]), добросовісність (Бондар [6. 84]), принциповість щодо навчального процесу та загальна (Бондар, Станко, Шабанова, Бачинський («...не можеш сказати правду, не говори, але ніколи не кажи брехню...») [48. 139; 6. 84; 59. 52; 36. 27]). Особливо відзначаються працьовитість викладачів, високий рівень ерудиції, інтелекту загалом, духовної культури (Першина [60. 17; 51. 15; 61. 11-12; 40. 23], Бачинський [16. 110; 47. 100], Зав'ялова [20. 31]). Зустрічаються і загальні характеристики викладачів як особистостей або інтелігентів у високому сенсі слова. Зокрема, І. М. Коваль відносить Першину до плеяди найбільш яскравих особистостей як університету, так і міста взагалі у другій половині ХХ ст. [60. 17]. Як цілісну особистість, шановану за це студентами, характеризують мемуари Шабанову [14. 53]. «Інтелігентною людиною» називають автори спогадів Бачинського [16. 110; 50. 83], «сувора та безкомпромісна інтелігентність» була властива Зав'ялової [53. 47]. Відзначався і патріотизм, зокрема, Бачинського, як любов до людей, любов до всього, що пов'язано з Україною [24. 150]. Іноді відзначалися й інші риси, поряд з принциповістю – безкомпромісність, гаряче відстоювання своїх поглядів, конфліктність, непростий характер (Станко [59. 52; 27. 72]).

Часто зустрічається характеристика викладачів як носіїв високих моральних принципів, високого морального авто-

ритету. Це стосується, зокрема, Зав'ялової [20. 31; 13. 39], Бачинського, який, за виразом автора спогадів, як ніхто, уособлював на практиці моральний імператив популярного серед студентів 60-х років поета-бунтаря Василя Симоненка: «найскладніша людина проста» [43. 146]. Не можна не згадати й про те, що не всі викладачі залишили таке захоплююче враження у студентів (зокрема, Першина, правда, більше як декан, а не викладач, та ін. [5. 22, 27; 3. 35-36]), а також у їх сучасників-викладачів (зокрема, негативні характеристики викликали постаті тих, хто сприяв «травлі» Алексеєва-Попова на факультеті) [5. 20].

Значне місце у спогадах про окремих викладачів займає інформація про їх загальний рівень культури, який характеризується як високий, а також більш конкретна – про їх улюблених поетів, письменників, філософів, про улюблені пісні, музику, знання іноземних мов, культуру мовлення, розмір домашньої бібліотеки, захоплення тощо (до переліку входять прізвища Бачинського, Зав'ялової, Алексеєва-Попова, Першиної, Станка, Бондар) [7; 52. 70; 58. 77, 80; 1. 165, 105; 62. 16-17; 33. 63; 37. 76-77; 8. 105; 6. 84].

Професіоналізм. Високий рівень культурних та наукових стандартів, який демонстрували викладачі, відображався у ставленні до них і на рівні окремих учнів, і на рівні університету, міста в цілому. Часто ми зустрічаємо такі характеристики, як «професіонал вищого класу» (Першина) [62. 16-17], або «візитна картка» історичного факультету 1950-80-х рр. ХХ ст. (Зав'ялова) [63]. Подібних викладачів часто можна було побачити в оточенні студентів вже після лекції, що тим самим «продовжувалася». Так, відповідні свідчення маємо про Бачинського [22. 165; 23. 159; 48. 139]. Вчені вважали за честь відстоювати високий рівень університетської науки. Так, Карішковський разом з іншими вченими університету виступав на захист класичної освіти, відстоював необхідність вивчення іноземних та класичних мов на факультеті. Він же міг читати курси вільно, без видимих зусиль, навіть не пам'ятаючи перед лекцією, з якого вона предмету [5. 32,

34]. Добролюбський характеризує його як «не людину, а справжній витвір мистецтва» [3. 37].

Високопрофесійні викладачі були відомі поза межами університету. Учасник студентської конференції у 1984 р. на базі ОДУ А. В. Бойко відзначав про Бачинського: «...після шикарних відзвітів про нього своїх сусідів в залі, я переконався, що для одеситів не знати його – це *les regles du mauvais ton...*» [64. 154]. Серед професійних навичок згадують сучасники і про високий рівень дисципліни ряду викладачів, неперервний зв'язок їх життя з факультетом, який міг обірватися тільки з уходом з життя. Так, незважаючи на достатньо стримані та навіть критичні характеристики особистих якостей Першиної у період її деканства, В. Багацький відзначає високий рівень її професійної дисципліни: «Навряд чи хто-небудь зі студентів міг похвалитися тим, що бачив, як Заїра з'являється на роботі. Коли починалися заняття, – вона вже була у себе у кабінеті. А після занять вона все ще знаходилася на роботі» [5. 20]. У пам'яті сучасників залишилися і останні хвилини життя доцента кафедри історії СРСР П. А. Некрасова: «Помер Петро Андрійович на роботі, спускаючись після лекції по сходах учбового корпусу на Французькому бульварі» [5. 26].

«Вільнодумство» та використання наукового «самвидаву». За спогадами, «в університеті КПРС диктувала свою лінію поведінки», у другій половині 1960-х – у першій половині 1980-х рр. відбувалися «ідеологічні чистки», але, на відміну від попереднього періоду, без зайвої публічності, за чим стежила декан історичного факультету З. В. Першина [5. 16]. Водночас, хоча в досліджуваній період панівною мала офіційно залишатися так звана марксистсько-ленінська методологія, мемуари колишніх студентів містять відомості про відхід окремих викладачів від встановлених правил науково-педагогічної роботи. На істфаці це стосувалося в першу чергу Зав'ялової, яка була обізнана із західноєвропейською методологією історичного дослідження, давала високу оцінку школі «Анналів», добувала відповідні книги в «самвидавівському» варіанті

(тому що французька література фактично не поступала) та заставляла вивчати їх та використовувати в дипломних роботах студентів (зокрема, дослідження Е. Ларуа Ледюрі) [53. 44-46]. Певне дисидентство у вигляді ознайомлення студентів та аспірантів з неофіційним трактуванням, зокрема, норманської теорії та поглядів норманістів, спостерігалось і у Шабанової [14. 49-50].

Спогади відображають особливості наукової біографії викладачів, такі моменти, як підготовка наукових видань, захист дисертацій тощо [24. 149; 25. 123, 127-128, 129; 35. 132]. Зокрема, у мемуарах можна знайти відомості щодо участі Першиної у підготовці історії університету до 135-річчя [61. 11], стосовно обставин захисту кандидатської дисертації Бачинського, які, зокрема, повідомляє Багацький. Він відзначає, що у 1969 р. після захисту дисертації «...його (Бачинського) палкі шанувальники з радощів ледь не влаштували маніфестацію» [16. 109]. Не відображеною у інших групах джерел, але вміщеною у спогадах є інформація про ситуацію ідеологічного тиску при виборі тем дисертацій, або пошуки виходу з методологічної кризи в другій половині 1980-х рр., в якій опинилися історики, і як ця криза впливала на наукову діяльність [11. 91; 35. 132; 25. 127-128]. Відображені у спогадах і переслідування з ідеологічних та політичних причин окремих викладачів (Алексеева-Попова, Б. М. Меламеда) [5. 15, 20].

Звернення до мемуарів як джерела, що містить персональну характеристику викладачів історичного факультету другої половини 1960 – 1980-х рр., дозволяє розглянути різні аспекти їх діяльності – від інтелектуальних та ідеологічних умов їх праці до методики викладання, змісту лекцій та стосунків зі студентами. Але відображення окремих постатей іноді навіть у одних і тих самих авторів часто набуває суперечливого характеру або страждає на «ювілейну» чи іншу односторонність. Тому ми і назвали статтю «Дзеркала пам'яті», усвідомлюючи суб'єктивний характер використаних нами джерел. Водночас тільки мемуари надають можливість ознайомитися з цілою низкою особливостей викладацької діяльності та суспільної позиції викладачів істфаку, характеризу-

ючи не тільки обраний нами предмет дослідження, але й інтелектуальну атмосферу періоду, особливості студентського та викладацького мислення, емоційно збагачуючи наше сприйняття минулого.

Література:

1. Гребенник Г. Записки обитателя одесского истфака // Дерибасовская – Ришельевская. – 2011. – Вып. 45. – С. 42–48; Вып. 46. – С. 56–59; Вып. 47. – С. 96–106; 2012. – Вып. 48. – С. 160–172.
2. Урсу Д. П. Факультет. – Одесса: Оптимум, 2006. – 305 с.
3. Добролюбский А. Одессея одного археолога / Ред.-сост. А. Красножон. – СПб. : Нестор-История, 2009. – 512 с.
4. Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) / упоряд. : Бачинська О. А., Левченко Г. С., Новікова Л. В., Хмарський В. М. (далі – Анатолій Діомидович Бачинський) – Одеса: Сміл, 2008. – 216 с.
5. Истфак, каким мы его помним (воспоминания выпускников исторического факультета ОГУ имени И. И. Мечникова / отв. ред., сост., автор предисловия и послесловия В. В. Багацкий. – Одесса: Изд-во ВМВ, 2015. – 340 с.
6. Булатович С. А. Памяти Риммы Дмитриевны Бондарь // Libra: збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків. – С. 80–84.
7. Гребенник Г. П. Портрет интеллигента в одесском интерьере (Повесть о Тамаре Андреевне Тарасенко и не только о ней). – Одесса, 2009. – 150 с. – Режим доступа: http://politology2004.narod.ru/book_3.htm.
8. Стоянова (Захарченко) Г. Н. Под большими деревьями... // Человек в истории и культуре (далі – ЧВИИК). – Одесса, 2012. – Вып. 2. – С. 93–108.
9. Синявська О. Заїра Валентинівна Першина: штрихи до портрету // Історична україністика в Одеському університеті: визначні віхи, персонажі, доробок. – Одеса, 2013. – С. 168–188.
10. Пригарин А. А. Анна Михайловна Шабанова в студенческом фольклоре 1980–1990-х гг. // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006): к 80-летию со дня рождения: сборник памяти: биографические материалы и статьи / отв. ред. и сост. Т. Н. Попова. – Одесса: ОНУ, 2012. – С. 58–64.

11. Кульчицький С. В. Мій Бачинський // Там само. – С. 87–92.
12. Коваль І. Н. Человек дела и совести // ЧВІІК. – С. 53–57.
13. Урсу Д. П. Моральный авторитет // Libra: – Одеса, 2012. – Вип. 2. – С. 38–43.
14. Горнов С. Ю. Анна Михайловна Шабанова // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 49–55.
15. Студенников И. В. Памяти Анны Михайловны Шабановой // Там само. – С. 55–57.
16. Багацький В. В. «БАК» // Там само. – С. 109–112.
17. Милевич С. В. Анна Михайловна – педагог или учитель // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 44–49.
18. Руссев Н. Д. Нечаянная наставница (Ненаучное эссе об А. М. Шабановой // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 37–44.
19. Гошуляк В. В. Наш учитель и педагог // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 29–36.
20. Тоцький П. Н. Професіонал по призванію // Libra: – С. 31–37.
21. Немченко І. В. Ірина Владимировна Завьялова: сторінки біографії // Там само. – С. 7–13.
22. Хмарський В. М. Уроки Бачинського // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 162–169.
23. Мисечко А. І. Спогади про вчителя // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 159–161.
24. Щетніков В. П. Світлий пам'яті Анатолія Діомидовича Бачинського // Анатолій Діомидович Бачинський. До 75-річчя з дня народження (біографічні матеріали) / упоряд. : Бачинська О. А., Левченко Г. С., Новікова Л. В., Хмарський В. М. (далі – Анатолій Діомидович Бачинський) – Одеса: Сміл, 2008. – С. 147–151.
25. Дьомін О. Б. Анатолій Діомидович Бачинський: викладач і вчений // Анатолій Діомидович Бачинський. – С. 122–131.
26. Гриськов А. С. «В лето 1974 года...» // ЧВІІК. – С. 57–62.
27. Руссев Н. Д. Сердце, разбитое о жизнь (девять тезисов о Владимире Никифоровиче Станко) // Там само. – С. 71–73.
28. Руссев Н. Д. Встречи с Ириной Владимировной Завьяловой – счастливые случайности // Libra. – С. 75–79.
29. Милова М. І. Из воспоминаний об Ирине Владимировне Завьяловой // Там само. – С. 68–69.

30. Альтшуль (Жебеленко) О. [Текст] // Там само. – С. 66–67.
31. Андриевский А. М. Воспоминание о Владимире Никифоровиче Станко // ЧВИИК. – С. 69–71.
32. Демин О. Б. Ирина Владимировна Завьялова: учитель, педагог, коллега // Libra. – С. 49–56.
33. Шевчук Н. А. Из воспоминаний о педагоге (к столетию со дня рождения И. В. Завьяловой) // Там само. – С. 57–64.
34. Гребцов В. М., Гребцова И. С. Воспоминания об учителе и коллеге // Анатолий Діомидович Бачинський. – С. 118–120.
35. Попова Т. Н. И в сердце, и в памяти // Там само. – С. 131–134.
36. Гребцова И. С. Об учителе, коллеге и друге // Анна Михайловна Шабанова (1933–2006). – С. 27–29.
37. Паламарчук С. В. Мои воспоминания об учителе // ЧВИИК. – С. 75–79.
38. Курас І. Ф. Слово про вчителя // Записки історичного факультету / ОНУ ім. І. І. Мечникова (далі – ЗІФ). – Одеса, 2000. – Вип. 10. – С. 13–15.
39. Серов І. П. [Без назви] / І. П. Серов // Там само. – С. 18–19.
40. Скрипник А. І. [Текст] // ЗІФ. – С. 22–23.
41. Заремба С. Тепло і людяність, вдячність і повага // ЗІФ. – С. 20–21.
42. Слюсар Ю. О. Вчений-краєзнавець і патріот // Анатолий Діомидович Бачинський. – С. 142–144.
43. Чумак В. М. Спогади про вчителя // Там само. – С. 145–147.
44. Попова Т. Н. «Среди миров...» // Libra. – С. 48.
45. Червенков Н. Н. Каким я знал профессора Владимира Станко // ЧВИИК. – С. 82–83.
46. Сунцов В. Ю. Моя путевка в жизнь... // Там само. – С. 83–86.
47. Соколянский М. Г. По доброй прихоти судьбы // Анатолий Діомидович Бачинський. – С. 96–101.
48. Самойлов Ф. О. Про вчителя, колегу, друга // Там само. – С. 135–141.
49. Сурай Ю. І. Спогади про професора кафедри історії України // Там само. – С. 144–145.
50. Гончарук Г. І. Він любив Україну у важку годину // Там само. – С. 82–84.
51. Кульчицький С. Мої студентські враження // ЗІФ. – С. 15–16.
52. Гриськов А. Посланник культури и добра (несколько слов

- об И. В. Завьяловой) // Там само. – С. 70–74.
53. Добролюбский А. О. Моя Зав'ялова // *Libra*. – С. 43–47.
54. Діанова Н. М. Постать А. Д. Бачинського очима студентки // *Анатолій Діомидович Бачинський*. – С. 157–158.
55. Багацкий В. В. Незабвенная Ирина Владимировна // *Libra*. – С. 65.
56. Білоусова Л. Г. Мій вчитель // Там само. – С. 113–118.
57. Вегерчук С. М. [Без назви] // *ЗІФ*. – С. 19.
58. Бачинська О. А. Батьківська школа // *Анатолій Діомидович Бачинський*. – С. 77–82.
59. Наулко В. І. Незабутні зустрічі з Володимиром Станко // *ЧВІІІК*. – С. 51–53.
60. Коваль І. Н. [Без назви] // *ЗІФ*. – С. 17.
61. Хмарський В. М. Заїра Валентинівна Першина – науковець і педагог // Там само. – С. 6–13.
62. Якупов Н. М. [Текст] // Там само. – С. 16–17.
63. Демин О. Б. Англоведческие исследования в научно-педагогическом наследии И. В. Завьяловой // *Libra*. – С. 14–30.
64. Бойко А. В. П'ятнадцять доленосних хвилин з Анатолієм Діомидовичем Бачинським // *Анатолій Діомидович Бачинський*. – С. 151–156.

*Олександр Музичко,
кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Украї-
ни історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*

**ГРАФ СЕРГІЙ ЮЛІЙОВИЧ ВІТТЕ
ТА НОВОРОСІЙСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ:
РОЛЬ ОСОБИ В ІСТОРІЇ ЗАКЛАДУ.**

У травні та грудні 2015 р. Одеса відзначила дві знаменні дати своєї історії, але, водночас, і загальнонаціонального значення: 150 років від заснування першого у місті університету (Новоросійського, а сьогодні – Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова) та 150-річчя Одеської залізниці. За всієї, на перший погляд, несхожості цих дат, між ними є символічний зв'язок, адже, власне, університети та залізниці (потяги) були двома основними символами, осередками та засобами модернізації Російської імперії. Є постать, яка поєднує ці явища – один з видатніших державних діячів Російської імперії, міністр фінансів та шляхів сполучень, голова Ради міністрів, реформатор – граф Сергій Юлійович Вітте (1849 – 1915 рр.). С. Вітте розпочинав кар'єру саме на Одеській залізниці через 5 років після її відкриття та через рік після того як він успішно завершив навчання у Новоросійському університеті (далі – НУ).

Автор некрологу С. Вітте в одеській газеті зазначав: «Можно держаться различного мнения о государственном значении деятельности Витте. Но никто не усомнится в том, что это была личность исключительная. По уму. По энергии. По таланту. С именем Витте связано столько, что писать о нем можно целые тома. И они будут написаны» [1]. Ця теза виявилася пророкою. Загальноновизнано одними з найважливіших джерел для осягнення історії кінця ХІХ – поч. ХХ ст. мемуари графа. Про С. Вітте написано вже низку книг та багато статей. Увічнення пам'яті про С. Вітте розпочалося за його життя. Так, у Миколаєві працювало училище його імені. У 1894 р. Одеська міська Дума обрала його почесним гро-

мадянином міста. Сьогодні найбільшою мірою С. Вітте вшанований саме в Одесі, у місті, в якому він хоч і не народився, але яке стало для нього рідним, за його словами, «другою Батьківщиною», яке він часто відвідував, зупиняючись в рідної сестри, письменниці Софії у будинку Родоканаки на Преображенській та Грецькій вулицях, планував придбати особняк в Одесі. Сквер поблизу «Привозу» у 2012 р. названо його іменем, а в ювілейному 2015 р. на стіні головного корпусу ОНУ ім. І. І. Мечникова відкрито меморіальну дошку С. Вітте, з тексту якої можна дізнатися про те, що він отримав вищу освіту саме в цьому закладі, тим більше, що він справді вчився саме у цих стінах, у першому за часом існування корпусі Новоросійського університету, зведеного ще в останні роки Рішельєвського ліцею. На поч. ХХ ст. чорносотенці скасували назву вулиці Вітте, як порівняно незадовго до того ліберальна Дума назвала вулицю Дворянську, де, власне, розташовувався корпус університету. Нова назва вулиці, Петра Великого, відображала імперські амбіції Російської імперії (показово, що румунська та радянська влади від середини ХХ ст. перейняли цю назву). Однак і наприкінці ХХ ст. певна група осіб не наважилася повернути вулиці назву Вітте, обравши варіант Дворянської. Чи не пора сьогодні виправити несправедливість, спровоковану чорносотенцями? Не виключено, що одним з чинників гальмування цього процесу є недостатня ступінь вивченості та усвідомлення місця С. Вітте в історії Одеського університету, вищої освіти і культури Одеси.

Вперше про зв'язок С. Вітте з НУ згадав автор однієї з перших ґрунтовних біографій С. Вітте петербурзький ліберальний історик та публіцист Б. Б. Глинський [2]. Щоправда, текст містив низку неточностей, частково викликаних бажанням автора якомога більше «лібералізувати» образ реформатора. В ювілейних історіях Одеського університету згадка про С. Вітте хоча б в якості випускника була відсутня до 2005 р. [3. 51]. Проте, ще у 1965 р. у комсомольській одеській газеті К. Чечкіна опублікувала цікаву статтю. Цікавим є передусім досить модерний підхід (але не стилістика) авторки. Вона написала таку собі порівняльну характеристи-

ку двох випускників НУ, сучасників, – народовольця, революціонера А. Желябова та, за її пролетарські-прямою характеристикою, «благополучного царського холопа (хоч, без сумніву, талановитого)» С. Вітте [4]. Ясна річ, симпатії авторки були на боці А. Желябова, який, на відміну від С. Вітте, обрав «правильний шлях». Таким чином, читач в ювілейному для ОДУ році міг принаймні дізнатися про С. Вітте як про випускника закладу та деякі факти його біографії.

У всіх книгах та статтях про С. Вітте коротко згадано про нього як про випускника НУ (шляхом переповідання його мемуарів) [5]. Проте, лише в ґрунтовній монографії одеського історика, професора І. С. Гребцової на базі маловідомих широкому загалу актових джерел більш повно розкритий його зв'язок з альма-матер впродовж його подальшого життя [6. 69, 71, 151, 152, 193, 194, 204, 311, 320, 1225-1239, 1241-1243, 1245]. Деякі факти наведені також у краєзнавчому нарисі О. Богданович [7]. Часто згадується у популярній та наукознавчій літературі роль С. Вітте у заснуванні медичного факультету НУ, хоча і без конкретизації. Метою цієї статті є докладне висвітлення питання про зв'язок С. Вітте з НУ, систематизація відповідних фактів, публікація найяскравіших історичних джерел.

Першим аспектом теми є з'ясування обставин навчання С. Вітте на математичному відділенні фізико-математичного факультету НУ у 1866 – 1870 рр. Юридичний факультет закінчив його брат Борис. С. Вітте міг опинитися серед найперших студентів НУ, якщо б на 1865 р. він мав 17 років, а не 16 з половиною. Але і в такому разі на заваді стала б низька оцінка з поведінки [8. 63]. Незважаючи на те, що С. Вітте явно не належав до числа неможливих студентів, він отримував, як уродженець Тбілісі та випускник місцевої гімназії, Кавказьку стипендію [9. 18 - 19]. Мешкав він на вул. Гоголя в тітки, у будинку, де на поч. ХХ ст. перебувало Шляхетне зібрання.

С. Вітте згадував, що він повністю занурився у навчання («займався і вдень, і вночі»), що він пояснював самою природою математичного факультету і науки, на відміну від юрфаку, де розхолоджено почував себе його брат Борис.

С. Вітте досяг рівня найкращого студента, редагував лекції професора чистої математики Є. Ф. Сабініна. Власне, лише про Є. Сабініна він докладно згадав у мемуарах як про людину, що мала природний математичний дар, проте, підірваний схильністю до алкоголю [8. 77 - 78]. О. Маркевич додає до портрету Є. Сабініна, створеного С. Вітте, характеристики математика як особи, що мала величезне значення в НУ, як знавець всіх інструкцій та правил щодо освіти, в чому теж можна вбачити вплив його математичних здібностей. Жодних згадок С. Вітте не залишив про тогочасних професорів політекономії та фінансового права М. Вольського та І. Патлаєвського, які, таким чином, не відіграли ролі у становленні основних якостей державного діяча. Варто погодитись з думкою П. М. Мілюкова, який називав С. Вітте «самородком». Б. Глинський помилково зараховував до викладачів С. Вітте Є. Ф. Клименка.

Згідно з атестатом від 29 липня 1870 р. про завершення повних чотирьох років навчання в НУ у віці 21 років, С. Вітте на цей раз отримав відмінну оцінку за поведінку та на відмінно склав вищу алгебру, аналітичну геометрію, диференціальне та інтегральне числення, механіку, теоретичну астрономію, теорію пертурбацій, сферичну астрономію, практичну астрономію та геодезію, фізику, фізичну географію, православне богослов'я. «Підвела» лише неорганічна хімія, з якої він отримав задовільно [10]. Таким чином, він отримав ступінь кандидата за дисертацію «О бесконечно малых величинах», про яку він у мемуарах згадував як про предмет своєї гордості, як новаторську роботу, перекладену згодом у Франції на французьку мову. Від ідеї залишитися в НУ для підготовки до наукового звання С. Вітте, не без вагань, відмовився під впливом родичів та їх знайомих. Б. Глинський, посилаючись на спогади знайомих С. Вітте, вважав причиною відмови від наукової стежі розчарування наукою внаслідок визнання невдалої своєї першої наукової роботи. Проте я схильюсь до версії С. Вітте.

Найцікавішою обставиною є те, що у 1869 р. студент С. Вітте виступив в якості благодійника (дарувальниками студенти були нечасто), подарувавши НУ 9 палеозоологічно-

ботанічних предметів із зоологічного зібрання своєї покійної бабусі, що були передані у палеонтологічний кабінет (нині – музей) НУ [11. 64-65]. Дивно, але всі наші попередники чомусь згадують про дарування лише одного з цих предметів: кісток мастодонта.

Найважливішим аспектом питання про обставини навчання С. Вітте у НУ є з'ясування його тогочасного громадського світогляду. У 1915 р. після смерті графа загострення цього питання спровокував Б. Глинський, який наголосив: «Среди товарищей Витте по университету, примкнувших к кружку, в котором главенствовал Витте, находился и Желябов... В большинстве они увлекались светлыми идеями шестидесятых годов. Витте всегда отрезвлял товарищей своего кружка, проповедуя в университете только науку. Однако, он никогда не забывал своих товарищей впоследствии, помогая им, пострадавшим из-за политических убеждений...» (показово, що К. Чечкіна не захопилась за цю нитку та не пішла шляхом зближення А. Желябова з С. Вітте) [12]. Йому заперечив вже згаданий В. Кірхнер: «Нас было мало, всего 400 студентов, поэтому мы друг друга знали более менее. А Витте нельзя было не знать, потому что он отличался высоким ростом и разгульной жизнью с компанией состоятельных студентов, в которой он главенствовал. Я принадлежал тогда к кружку «Новоросийцев», состоящему из наиболее передовой в то время молодежи нашего университета. Во главе кружка стояли: проф. Г. Е. Афанасьев, публицист С. Н. Южаков. Тогда еще не было и Желябова в университете. Он поступил в год выхода Витте из университета. А выдвинулся он, когда уже Витте в университете не было. И, во всяком случае, будучи крайним народником, Желябов по своим политическим убеждениям стоял прямо на противоположном полюсе с Витте» [13]. Випускник 1871 р. математичного відділення Маврикій Дзенціоловський («Одесские новости» помилково з подачі самого забудькуватого респондента називали його останнім з однокурсників С. Вітте, що мешкали в Одесі у 1915 р.) підтверджує згадки В. Кірхнера, зазначивши, що С. Вітте жив ні в чому собі не відмовляючи. Однак, за словами М. Дзенціоловського, він не був

«белоподкладочником» (так зневажливо називали у ліберальних колах заможних студентів, які ходили у мундирі на шовковій підкладці, відрізнялись консервативними поглядами. Принаймні ліберали їх у цьому підозрювали), займався енергійно, і своїми успіхами виділявся серед товаришів [14].

Щодо А. Желябова, В. Кірхнер правильно зауважив ще одну хронологічну помилку Б. Глинського. Щодо гуртка, каси взаємодопомоги, в якій С. Вігте був старостою, спілкування з ліберальними і навіть ліворадикальними студентами (брати Міллери), епізод зі своїм затриманням і навіть загрозою засудження, то це все досить докладно описав сам С. Вігте у мемуарах [8. 68 - 70]. Цей уривок мемуарів справді створює образ лівого студента, хоча буквально на попередній сторінці він наголошував на тому, що належав до найбільш правих студентів, рисами яких була аполітичність, монархізм, релігійність. Хоч я і схильюся до правдивості свідчень В. Кірхнера та самого С. Вігте про приналежність С. Вігте в роки навчання до правих, факт його спілкування з «лівими» студентами не виглядає фантастично, враховуючи бажання графа все життя балансувати на межі лібералізму та консерватизму. Недаремно у мемуарах він у прихильному тоні згадував про «поміркований, легальний лібералізм» Г. Афанасьєва.

Разом з С. Вігте у складі 3 випуску закінчили НУ 5 його однокурників-поляків (А. Бельчанський, К. Дубиський, С. Лисовський, Ф. Левандовський, В. Ольшевський), німець К. Шеттле та М. Пілоні. Ніхто з них не досяг громадських чи наукових висот. В один рік з С. Вігте НУ закінчили його майбутні професори, хімік В. М. Петріашвілі (Петрієв) та юрист М. І. Малінін. На рік раніше юрфак закінчив відомий публіцист С. Т. Герцо-Виноградський; математик, професор НУ, міський голова Одеси, попечитель Варшавської навчальної округи, В. М. Лігін; історик, громадський діяч Г. О. Афанасьєв. Серед перших випускників НУ (1868 р.) варто згадати математика, професора та ректора НУ, міського голову Одеси С. П. Ярошенка та юриста, міського голову Одеси П. А. Крижанівського. У 1872 р. НУ закінчили май-

бутні професори НУ юрист В. М. Палаузов, хіміки Л. А. Рішаві та С. М. Танатар. Серед тих, хто так і не завершив навчання в НУ, відзначимо відомого підприємця, видавця «Одесского вестника», автора цінних згадок про С. Вітте В. В. Кірхнера – студента першого курсу юрфаку в той момент, коли С. Вітте навчався вже на 3 курсі. Символічно, що час піднесення громадської та адміністративної діяльності цих осіб співпав зі зростанням державної «ваги» С. Вітте. Дуже сумнівно, аби йшлося про пряме сприяння міністра у справу просування кількох зі згаданих осіб у міському самоврядуванні, але цілком можливий варіант опосередкованих впливів. Ясна річ, що такі обставини як їх знайомство з С. Вітте (хоча, вочевидь, ступінь знайомства та близькості була різною), спільна альма-матер, полегшували вирішення конкретних завдань «на горі». У долі С. Герцо-Виноградського, Г. Афанасьєва та В. Лігіна С. Вітте відіграв пряму позитивну роль в якості захисника та покровителя, при чому кілька разів, як от у випадку з В. Лігіним, якому він сприяв у захисті ним магістерської дисертації та призначенні його попечителем і ледве не посприяв його призначенню міністром освіти. У 1869 р. юрфак НУ закінчив Є. Ф. Турау, з яким С. Вітте на поч. ХХ ст. співпрацював у Державній Раді. Згадати не лише про однокурсників С. Вітте, але й близьких йому за віком та роками навчання осіб, слід було з огляду на те, що найбільш тісні стосунки він мав як раз з цим, не безпосереднім оточенням по навчанню, так би мовити, «другим колом». У спогадах як близьких товаришів С. Вітте згадав В. Лігіна, Є. Турау, Г. Афанасьєва. Найближчим його другом в НУ з числа університетських товаришів став В. Лігін, якого С. Вітте вважав «видатною людиною». Саме В. Лігін був ініціатором колективного висловлення поваги С. Вітте з боку випускників НУ. 5 травня 1899 р. у Варшаві відбувся обід 23 випускників НУ, які на той час працювали на території польських колоній Російської імперії («Привіслянський край»), зокрема, В. Лігін та Є. Турау. Зібрання надіслало вітальну телеграму С. Вітте за підписом В. Лігіна.

Нитками, що пов'язували С. Вітте з університетом після завершення навчання, були стосунки з університетськими

товаришами. Як згадував один з них: «Вітте был чудным товарищем. Мы жили с ним хорошо. Он сделал быстро карьеру, но, приезжая в Одессу, всегда осведомлялся о своих товарищах, знал их всех по имени, отчеству и интересовался жизнью каждого» [15]. Від заснування у 1885 р. «Товариства допомоги колишнім вихованцям Імператорського Новоросійського університету та Рішельєвського ліцею» С. Вітте був його пожиттєвим членом поруч з Г. Марзлі, Є. Турау, С. Ярошенком та 8 іншими особами. С. Вітте був почесним членом «Товариства столових для бідних студентів Новоросійського університету».

10 грудня 1890 р. Південно-Західна залізниця (безумовно, з ініціативи самого С. Вітте) на відсотки з капіталу, зібраного служачими на південно-західній залізниці, заснувала стипендію ім. С. Вітте у розмірі 300 (згодом 350) руб. для студентів НУ та професорських стипендіатів. Стипендію міг отримувати син чи родич осіб, які служили чи служать на південно-західних залізницях. Пріоритет віддався студентам фізико-математичного факультету та стипендіатам, що спеціалізувалися з чистої математики [16. 1 - 11].

С. Вітте підтримував університетські навчально-допоміжні установи. За його сприянням на зламі століть було побудовано новий корпус та бібліотеки університету на Преображенській вулиці. Невдовзі після цієї події імператор придбав та пожертвував НУ бібліотеку покійного директора імператорської публічної бібліотеки генерала, історика, М. К. Шильдера у кількості 3134 томів книг російською мовою та 2463 іноземними (загалом 5597 томів, зокрема, 1734 брошури та 88 пакунків журнальних вирізок) [17. 41]. Професор І. Линниченко наголошував, що саме С. Вітте сприяв цій справі [18. 119]. Сьогодні іменний фонд М. Шильдера у бібліотеці ОНУ ім. І. І. Мечникова нараховує 4136 назв і становить собою зібрання книг і журналів переважно російською, французькою, німецькою мовами з питань історії. Оригінальну частину фонду складають Шильдерівські теки – тематичні колекції журнальних та газетних вирізок, присвячених історичним подіям XIX ст.

У 1912 р. С. Вітте подарував бібліотеці НУ примірники

своїх творів «Конспект лекцій про народне та державне господарство» (СПБ, 1912 р.) та «З приводу націоналізму» (СПБ, 1912 р.), з дарчими надписами (на жаль, на примірниках цих книг, що зберігаються нині у фондах Наукової бібліотеки ОНУ ім. І. І. Мечникова та Одеської національної наукової бібліотеки ці надписи відсутні, тому про їх зміст ми можемо лише здогадуватися, але навряд чи С. Вітте змарнував нагоду підкреслити свій статус випускника). У 1896 р. С. Вітте подарував музею витончених мистецтв НУ рідкісну французьку асигнацію 1791 р. [19. 61]. Вже після смерті С. Вітте його сестра Софія у його пам'ять пожертвувала університетській церкві священицький одяг та начиння. З цією (Олександрівською) церквою С. Вітте пов'язували особливі почуття. Під час свого останнього візиту до Одеси у серпні 1914 р. він молився в університетській церкві про перемогу [20]. О. Маркевич згадував про те, що С. Вітте сприяв екскурсіям студентів в якості директора залізниці, надаючи безкоштовний транспорт [21. 703]. Альма-матер викликала у С. Вітте не лише позитивні почуття. У грудні 1910 р. в інтерв'ю одеській газеті він зазначив, що університетські заворушення справили на нього важке враження.

Ліберальний напрямок поглядів та політики С. Вітте відбився в його позиції щодо навчання єврейських (іудейських) студентів в НУ, для якого єврейське питання було дуже актуальним, враховуючи наявність великої єврейської діаспори в Одесі. У 1902 р. міський голова Одеси П. О. Зелений клопотав перед Міністерством народної освіти про збільшення приймальної квоти для євреїв в НУ на 30%. Конкретно клопотали за 27 єврейських абітурієнтів. С. Вітте підтримав це клопотання листом до міністра народної освіти, посилаючись на те, що ці юнаки здебільшого належать до родин відомих одеських підприємців [22. 65]. Сприяння з боку С. Вітте зняттю обмежень з української мови відкрило шлях до НУ О. С. Грушевському, який вперше прочитав лекції з історії України українською мовою. Зазначимо, що петицію, звернену до С. Вітте про скасування Емського наказу, підписав професор російської історії НУ І. А. Линниченко [23. 329 - 336; 24].

Головною заслугою С. Вітте перед своєю альма-матер сучасники визнавали сприяння заснуванню медичного факультету та фінансування побудови приміщень для нього. 19 листопада 1894 р. Рада професорів НУ на пропозицію ректора І. С. Некрасова одногосно обрала С. Вітте почесним членом НУ «ввиду живеїшого участия, принимаемого г. Министром Финансов в деле открытия медицинского факультета в Новороссийском университете». У листі до С. Вітте І. Некрасов підкреслив: «Счастливым себя считаю, что на мою долю выпала честь приветствовать в лице Вашего Превосходительства первого почетного члена нашего университета из числа его же питомцев». На це С. Вітте відповів: «Приношу Совету университета мою глубочайшую признательность за оказанную мне высокую честь избранием в почетные члены дорогого мне университета» [25. 2 - 5]. І хоч С. Вітте і був почесним членом десятків закладів та міст (щоправда, голосування щодо його обрання у почесні члени київського університету Св. Володимира було провалено), безсумнівно, що, відповідаючи на лист ректора НУ, він був щирий як рідко коли.

У 1896 р. під час закладки будинку Анатомічного інституту в його фундамент було покладено металеву дошку з вигравійованому на ній надписом: «Одесса, 1896 г., сентября 5 дня, в царствование Государя Императора Николая II, при Министре народного просвещения графе И. Д. Делянове и министре финансов, статском секретаре С.Ю. Витте заложено это здание» [26. 10].

У згаданому варшавському привітанні 1899 р. випускники НУ дякували С. Вітте за «Ваше сердечное, мощное участие в открытии медицинского факультета». На що С. Вітте відповів: «Сердечно благодарю Вас и бывших студентов дорогого университета за память и приветствие, глубоко меня тронувшие. Жму моим бывшим университетским товарищам руки. Сергей Витте» [27. 6 - 7]. Вочевидь, справу відкриття факультету дуже полегшила та обставина, що заступником міського голови Г. Маразлі та міським головою Одеси у 1890-х роках був В. Лігін.

Проте опублікований нижче, діловий лист 1901 р. свід-

чить про те, що процес заснування медфаку і особливо побудови приміщень не був «мармеладним», як і особиста участь у цій справі С. Вігте. Цей лист нагадує суворий окрик дбайливого господаря. Втім, особистий візит до С. Вігте ректора Ф. Шведова та декана новоствореного медфаку В. В. Подвисоцького не лише зняв всі проблеми, але й збільшив фінансування [28. 59].

Ще одним важливим аспектом теми є питання про контакти з С. Вігте та ставлення до нього професури НУ. При чому в даному разі маємо на увазі передусім тих професорів, що не належали до кола його спілкування під час навчання в НУ. В ювілейному нарисі з нагоди 50-річчя НУ, що відбулося вже після смерті реформатора, М. Г. Попруженко назвав конкретно лише одну постать серед видатних випускників НУ: «Питомцы Новороссийского университета внесли свою долю труда в русскую культурную жизнь на всех ступенях иерархической лестницы, вплоть до министерского поста (С. Ю. Витте, математик выпуска 1870 года)» [29. 605]. І. Линниченко позитивно оцінював постать С. Вігте, а також його головне «дітище», маніфест 17 жовтня 1905 р.: «В акте 17 октября я вижу крупный шаг вперед к созданию законности. Неуклонное поведение превратит нас в граждан, понимающих значение государства, сознающих свой долг перед ним, любящих родину не любовью «странной», семейной, инертной, а любовью сознательной, творчески-воспитательной, разумной любовью отца, не закрывающего глаз на недостатки любимого чада, а работающего «за совесть» над исправлением его наследственных и привитых нерачительной нянькой моральных недугов» [30]. Натомість історик-всесвітник професор Є. М. Щепкін, учасник революції 1905 р. на боці кадетів, депутат Державної Думи першого скликання, який мав можливість зблизька спостерігати і, ймовірно, спілкуватися з С. Вігте під час доленосних подій, в опублікованих нижче статтях (стаття 1915 р. залишилась невідомою упорядникам біобібліографічного покажчика про Є. Щепкіна 1998 р.) зайняв неоднозначну позицію щодо оцінки постаті графа, що дисонує як з захопленими оцінками інших сучасників, висловлені у 1915 р. в

одеській пресі, так і з позицією чорносотенців, що проклинали С. Вігте. Зокрема, нетиповою є думка про недостатній обсяг зробленого С. Вігте для Одеси. Погляди Є. Щепкіна на С. Вігте нагадують думки П. Мілкокова, зокрема, теза про мрії графа повернутися до влади після відставки 1906 р., подвійність його суспільно-політичної та економічної позиції [31. 212 - 225]. На постаті С. Вігте Є. Щепкін апробовував своє бачення важливості психологічного чинника в історії, тому і прагнув «вгадати» його психічні риси та настрої [32]. Оцінки Є. Щепкіна свідчать про його еволюцію вліво від кадетської партії. Зазначимо, що на момент написання статей Є. Щепкін був звільнений з НУ за суспільно-політичну діяльність. Проте нитки, що пов'язували його з НУ, професорами, були дуже міцними. Він викладав на Одеських вищих жіночих курсах, що фактично були структурно близькими до НУ. До того ж у 1917 р. звільнення Є. Щепкіна з НУ було визнано незаконним, і він повернувся до викладання, аби... у 1919 - 1920 рр. стати «могильником» закладу.

Яскраву і теж неоднозначну оцінку графу дав у своїх спогадах П. Г. Мелікішвілі (Меліков), відомий своєю консервативно-ліберальною позицією: «Как в студенческие годы, так и в первые годы работы, его считали неприятной личностью. Помню, когда он был руководителем железной дороги, с ним работали два товарища, выпускники гимназии. Несмотря на то, что они очень добросовестно трудились, он всячески пытался избавиться от них, и они были вынуждены, оставить работу и уйти от его невежливого обращения. Я тоже лично сталкивался с ним. Я приехал из-за рубежа и начал работать в университете ассистентом. Встретился с ним в театре. Он меня спросил: что нового в университете? Я ответил, что ничего не знаю. Я не знал, что он занимал ответственную должность в железнодорожной системе, и спросил, в чем причина той непристойности, в результате чего погибло столько народа [мається на увазі Тилігульська кататастрофа 1875 року - О. М.]. Дело было в том, что недавно рухнул мост, перевернулся поезд и погибли люди. Я не знал, что это было его болезненным местом. На мой вопрос он обиделся и сурово ответил, что вы не знаете, как выразить свои

мысли: это было не непристойность, а несчастье. Если вы идёте по улице, вдруг рухнет стена, и вы очутитесь под развалами, это будет непристойность или несчастье. У меня не было желания, уступить, и я ответил, что со стороны строителя дома будет непристойностью, а для меня несчастьем. На это он очень обиделся и сказал, что не стоит со мной разговаривать. Я тоже рассердился и ответил, что с большим удовольствием прекращу с ним общаться. Позже он исправился и вежливо обращался не только с незнакомыми людьми, но и с товарищами тоже. Однажды я с ним встретился в Одессе, он захотел посмотреть аудиторию, в которой он изучал химию. Тогда я был профессором.

Витте заслужил в России имя государственного деятеля. Во время Александра III он почти самостоятельно правил Россией. Во время его правления финансы России пользовались среди европейцев с большим доверием. В то время была построена железная дорога в Сибирь, у которой было всемирное значение не только для России для торгового отношения со странами востока, а и для всей Европы. Особенно широко было известно его имя за границей. Когда он приезжал, все государственные деятели считали необходимым познакомиться с ним и обсудить дела России. Газеты тоже всегда извещали о его приезде. Помню, я был в Лейпциге, в одной местной газете «*Leipziger Zeitung*» писали: если бы у Германии был такой министр финансов, как Витте, мы были бы счастливы. Министр ненавидел Николая II из-за его вранья и завистливого характера, а Николай II не любил Витте, из-за его независимого характера». I все ж у цих оцінках (згадаймо і вищенаведені згадки про С. Витте у праці О. Маркевича) більше позитивного. Для лібералів та консервативних лібералів з числа викладачів та студентів НУ С. Витте залишався певним орієнтиром. Натомість студенти-академісти намагались протиставити С. Витте постать П. Столипіна в якості нового символу для НУ. Так, у 1910 р. студенти-академісти звернулися з проханням до ректора заснувати студентську юридичну бібліотеку ім. П. А. Столипіна [33].

Але є один факт, що випадає з цього ряду, засвідчуючи ще раз неоднозначність історичних подій. У 1914 р. професор ка-

федри фінансового права юрфаку НУ В. Д. Катков редагував 3 видання праці С. Вітте «Конспект лекцій о государственном хозяйстве, читанных Его Императорскому Высочеству Великому Князю Михаилу Александровичу в 1900 – 1902 гг.» (СПБ, 1914 р.). В. Катков модернізував це видання, супроводивши коментарями про зміни відповідних законів. Пікантність ситуації полягала в тому, що В. Катков належав до найбільш правоконсервативних професорів НУ, активно пропагуючи у пресі свої погляди. Відзначимо й факт співробітництва С. Вітте у 1894 р. щодо розробки нового акціонерного закону західноєвропейського типу з колишнім професором НУ, юристом П. П. Цитовичем, публіцистичні праці якого викликали гостру критику з боку лібералів під час одеського етапу біографії професора [34. 85].

Смерть С. Вітте, звичайно, стала значною подією для професорів НУ. 8 березня в університетській церкві була відслужена панахида за С. Вітте. Засідання університетської Ради 18 березня 1915 р. розпочалось з того, що професори стоячи хвилиною мовчання вшанували пам'ять почесного члена НУ. На ім'я голови Державної Ради НУ надіслав телеграму такого змісту: «Императорский Новороссийский университет выражает глубокое соболезнование по поводу кончины своего почетного члена, бывшего своего воспитанника члена Государственного Совета графа Сергея Юльевича Витте, при содействии которого был основан при Университете медицинский факультет в 1900 году».

Цю картину завершимо згадкою про те, що випускник юрфаку НУ, видатний історик-україніст М. Є. Слабченко в узагальнюючій праці з історії України, виданій у 1927 р., вказав серед використаної літератури відразу 4 роботи С. Вітте: «По поводу национализма», «Принципы железнодорожных тарифов», «Самодержавие и земство», «Записка по крестьянскому делу» [35. 268]. Загалом, погляди С. Вітте на економічний націоналізм були близькими до поглядів М. Слабченка. В праці «Борьба за системы землеводства и формы хозяйства в Украине XIX – XX столетия» (Одеса, 1927 р.) М. Слабченко на ст. 39 зазначив: «Правительство за гр. Витте виразно стало підпирати індустріалізацію краю й замислювалось

над усуненням перепон для її розвитку. На особливій нараді за головування Вітте 1902 р. було визнано за невідкладну справу не тільки визнати право селянина на ринку, але й допомогти капіталістичному зростові села. Нарада признала за бажане покінчити з общиною, яку було нав'язано згорі під час реформи, підтримати селянську власність, наділити селян правами й «поддержатъ его благополучие», для чого Селянському Банкові рекомендовано було поширити операції тощо». Історик підкреслив, що радикальна частина буржуазії підтримала ці реформи. Ясна річ, що такі думки підпитували позитивний образ С. Вітте, що склався в Одесі до 1920 р. Однак насунулась епоха, коли вивчення спадщини та постаті С. Вітте було унеможливлене. Але у другій половині ХХ ст. представники вже нового покоління одеських істориків С. Я. Боровой, В. П. Ващенко відродили історико-економічні дослідження, зокрема, і щодо доби С. Вітте.

Отже, розрізнений, як на нашу думку, до написання цієї статті, образ С. Вітте в історії першого одеського університету, – увиразнився, і маємо підстави твердити про видатне місце політика та економіста в історії сучасного ОНУ ім. І. І. Мечникова. Він став своєрідним символом успішного випускника університету, що є важливим «піаром» та орієнтиром для будь-якого навчального закладу. Показав приклад вірності альма-матер, ставши захисником, покровителем, меценатом. Зробив цілком конкретний внесок у становлення найчисельнішого та найпотужнішого за науковим потенціалом факультету НУ на поч. ХХ ст. – медичного. С. Вітте так і залишився єдиним з випускників НУ, кого альма-матер обрала своїм почесним членом. Сьогодні, коли валяться старі пам'ятники та зводяться нові (часто поспіхом), нам варто не захопитися, думати, відсіюючи зерна від половини, цінувати найкраще, справді цінне, та найкращих, які були у нашій непростій історії.

Додатки:

1. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 48 (1869). – Арк. 492-495.
Министерство Финансов
Департамент Государственного Казначейства

4 отделение, Стол. 2.

22 февраля 1901 года, № 1209

Господину Временно Управляющему Министерством Народного Просвещения

В отношении от 17 ноября мин. года, за № 29993, Министерство Народного Просвещения, сообщая что при постройке зданий для медицинского факультета Новороссийского университета были допущены изменения в первоначальных строительных предположениях, вследствие чего сверх 1566875 руб. разрешенных Государственным Советом на расходы по постройке этих зданий, потребуется еще дополнительное ассигнование на тот же предмет из Государственного Казначейства в 539725 рублей, просит моего заключения по вопросу об отпуске названному университету этой суммы в течение 3-х лет, начиная с 1902 года, равными частями.

По поводу чего я с своей стороны не могу не обратить внимания на то обстоятельство, что вышеозначенный перерасход по постройке зданий медицинского факультета Новороссийского университета является совершенно исключительным, как по значительности размера его, так и по условиям его образования. Случаи превышения стоимости постройки против первоначально определенной суммы бывают, но подобные перерасходы ограничиваясь сравнительно незначительными суммами, являются следствием или непредвиденного возвышения цен на строительные материалы и на рабочих или же других каких-либо неизбежных причин, независящих от производящего строительную операцию ведомства. Но и эти перерасходы вызывают каждый раз справедливые нарекания и ставят Государственное Казначейство в затруднительное положение, вынуждая его производить дополнительные ассигнования на такие операции, на которые уже отпущена вся разрешенная сумма. Ввиду сего как Министерством Финансов, так и Государственным Советом неоднократно указывалось на необходимость предварительно точного и подробного выяснения всех вызываемых предполагаемой постройкой расходов, так как только при этом условии возможно как правильное раз-

решение самого ходатайства о производстве постройки, так и своевременное выполнение Государственным Казначейством принимаемых им на себя обязательств.

Что касается медицинского факультета Новороссийского университета, то Министерство Финансов уже в самом начале при первом ходатайстве об отпуске средств на возведение зданий для этого факультета указало на необходимость внесения в Государственный Совет особого представления, на основании которого была бы возможность обстоятельно обсудить как все потребности Новороссийского университета по сему предмету, так и размер сумм, необходимых на осуществление этих предположений. В внесенном согласно сему в Государственный Совет представлении от 12 февраля 1896 года, за № 3693, Министерство Народного Просвещения объяснило, что не ограничившись предварительным приблизительным исчислением стоимости возведения зданий медицинского факультета Новороссийского университета, оно командировало в Одессу попечителя Западно-Сибирского учебного округа, доктора медицины, Тайного Советника Флоринского, как опытного в деле сооружений медицинского факультета, с большим успехом и незначительными затратами устроившего в Томске медицинский факультет со всеми приспособлениями и учебно-вспомогательными учреждениями, и что выработанные образованною на месте под председательством Тайного Советника Флоринского Комиссией, но подробном обсуждении всех необходимых для медицинского факультета помещений, планы клинических зданий и расчеты стоимости постройки и обзаведения их признаны Министерством вполне целесообразными. Приведя этн планы и расчеты в представлении, Министерство Народного Просвещения ходатайствовало об отпуске согласно сему на расходы по устройству помещений для медицинского факультета Новороссийского университета 1586875 рублей.

Государственный Совет, в журнале Департамента Государственной Экономии от 14 марта 1896 года по этому представлению, обратив внимание на то, что суммы, испрашиваемые на сооружение зданий, определены лишь

приблизительно в круглых цифрах по расчету стоимости одной кубической сажени постройки, равно как и суммы, необходимые на обзаведение возводимых помещений, заметил, что по представленным Одесским, городским головою объяснениям, подтвержденным также и Министром Народного Просвещения, заявленные суммы представляют собою во всяком случае, высший предел затрат, какие будут предстоять в этом отношении Государственному Казначейству. Указав затем на то, что предварительно начатия каких-либо работ по сооружению зданий для медицинского факультета в Одессе должны быть утверждены в установленном порядке как проекты самых построек, так и сметные по исполнению этих построек, исчисления, и что во всяком случае из суммы необходимого на постройку кредита должна быть исключена стоимость материалов от приобретаемых на той же площади амбаров, в размере от 20000 руб. до 30000 руб. Государственный Совет высказал, что таким образом наибольшая сумма ассигнования необходимых на постройку средств выразится в цифре 1566875 руб. На отпуск этой именно суммы и последовало 6 мая 1896 года ВЫСОЧАЙШЕЕ соизволение.

Из изложенного видно, что таким образом вопрос о размере средств, подлежащих отпуску на постройку и обзаведение зданий медицинского факультета Новороссийского университета, был подробно обсужден в различных инстанциях и разрешен окончательно. Между тем из сообщенных ныне Министерством Народного Просвещения сведений усматривается, что учрежденная для возведения означенных зданий местная строительная комиссия, основываясь на том, что по ее мнению установленные уже планы зданий медицинского факультета недостаточны, начала производить постройку этих помещений по своему усмотрению, совершенно не соображаясь ни с означенными планами этих построек, ни размером разрешенного на этот предмет кредита. Насколько при этом значительны те отступления, которые допущены при таком способе производства работ, можно заключить уже потому, что размер зданий для анатомического и физико-химического инсти-

тутов и медицинских лабораторий, определенный при исчислении 1566875 руб., разрешенных к отпуску Государственным Советом в 9189 куб. саж., доведен в действительности до 13422 куб. саж., т. е. увеличен на 46 %. В составе этой суммы в 1566875 рублей стоимость зданий означенных институтов и лабораторий предположена в 559710 руб., между тем ныне на постройку этих зданий израсходована вся отпущенная донныне сумма в 970000 руб. и кроме того на окончание тех же построек потребуется еще 148000 руб. Стоимость клиник, определенную в 425360 руб., ныне предполагается довести до 643000 руб., т. е. на 217640 руб. более. Общая же сумма в 539725 руб., испрашиваемая ныне к дополнительному ассигнованию, составляет свыше 34 % суммы, установленной Государственным Советом.

Ввиду столь значительных и при том совершенно исключительных отступлений, допущенных при постройке зданий медицинского факультета Новороссийского университета, от первоначальных предположений, бывших на рассмотрении Государственного Совета и им одобренных, я затрудняюсь высказать какое-либо заключение относительно дальнейшего отпуска средств на эти работы и признаю необходимым, чтобы настоящее дело во всех его подробностях было представлено на усмотрение Государственного Совета.

Но во всяком случае я полагаю, что так как в постройке клиник еще не приступлено, то испрашиваемая к дополнительному ассигнованию сумма в 539725 руб. должна быть уменьшена на те 217640 руб., которые, как выше объяснено, излишне предположены на устройство клиник против первоначального исчисления, и что все остальные расходы, принятые в расчет при исчислении указанных 539725 руб., подлежат тщательному пересмотру для всевозможного сокращения их.

О вышеизложенном имею честь уведомить Ваше Превосходительство на отношение от 17 ноября мин. года.

Министр Финансов /подп./ Витте. Директор /скр./ М. Дмитриев. Верно и. д. делопроизводителя Страхов.

2. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ НАЦИОНАЛИЗМ
ГР. ВИТТЕ. СТАТЬЯ ПРОФ. Е.Н. ЩЕПКИНА // ЮЖНАЯ
МЫСЛЬ. – 1912. – 17 июня.

Национализм гр. Витте, разумеется, так же своеобразен, как и его абсолютизм на рубеже двух столетий и его конституционализм в 1905 году. Ссылаясь на пример Бисмарка в Германии, гр. Витте не считает препятствием к созданию «национального государства» платформу, совпадающую почти во всем кроме аграрных реформ с ответным адресом первой Думы. Конституционная поместная автономия, веротерпимость по отношению подданных не господствующего вероисповедания, даже не христиан, равноправность всех граждан вне зависимости от вероисповедания и происхождения, незыблемые, одинаковые для всех законы – все это совместимо с национализмом гр. Витте. Граф забыл еще только всеобщее голосование, посредством которого Бисмарк боролся как раз против сепаратизма во имя общегерманского национализма.

Национализм гр. Витте покоится не на единстве расы или языка, не на запасе общих исторических переживаний и воспоминаний, не на единообразной культуре вообще; нет, первый признак национальности для него чисто экономический: это участие в торгово-промышленном союзе целого народа, в производительной ассоциации, которая действует на строго определенной территории и называется национальным государством.

Для экономического национализма внутренних инородцев нет: все племена, входящие в государство, в эту производительную ассоциацию, равны между собою, поскольку они все участвуют в национальном производстве.

Каждая нация представляется графу сложным, составным телом, «комплексом» земельных, торговых и промышленных хозяйств в самых разнообразных отраслях производства. Объединены все эти предприятия на пространстве единой страны, под властью одного государства. Все, кто трудится в производительных и торговых хозяйствах одного и того же государства, – это нация.

Государство с его подданными для Витте – почти что пестрый синдикат различных предприятий, связанных между собою взаимными услугами и единством своих промышленных и торговых интересов.

Производительность труда усиливается не только его разделением между отдельными специалистами внутри одного и того же предприятия, но и его разделением между различными отраслями народного хозяйства, разделением труда в стране между земледелием, промышленностью, торговлей. Так, производительность земледелия подымается под влиянием развития рядом с ним мануфактур и заводов, например, сахарных и водочных заводов и т. п.

Только заводы, фабрики и торговля дают приток искусственных удобрений. Поэтому нация обязана употреблять все усилия, чтобы подняться с низшей, исключительно земледельческой ступени на высшую ступень цивилизации путем создания в пределах своей страны земледелия, мануфактуры, торговли и мореплавания. Всегда одни нации находятся в состоянии высшего развития мануфактуры, мореплавания и торговли по сравнению с другими. Вследствие этого нации отсталые вынуждены для перехода из земледельческого состояния в мануфактурное принимать искусственные меры к насаждению у себя доморощенной промышленности посредством создания таможенной системы запрещения или ограничения ввоза товаров из заграницы, ввозных пошлин, премий за вывоз и т. п.

Итак, заботы о самостоятельности национального государства, как синдиката торгово-промышленных хозяйств страны о его независимости от других наций-синдикатов, о высшей производительности народного труда приводит графа Витте к защите протекционизма, покровительственной системы для родной промышленности. Подобный ход мыслей граф заимствовал у Фридриха Листа. Национальную систему политической экономии этого «каторжника», появившуюся в 1841 г., Витте изложил еще в 1888 году, как настольную книгу Бисмарка, в брошюре, которая дожила теперь до второго издания под заглавием «По поводу национализма». Однако и граф Витте впал в роковую ошибку

рутинных протекционистов. Он не отдал себе ясного отчета в том, ради кого государство должно насаждать и поддерживать своим покровительством отечественную промышленность, ради ли благосостояния всего народа, хотя бы в будущем, или ради обогащения только предпринимателей и капиталистов. Выдвигая лишь заботы о преуспейании интересов, представленных в таком влиятельном предумые, как «Совет съездов представителей промышленности и торговли», а вместе с тем косвенно и чисто фискальный расчет казны, Витте выходит на старые пути меркантилизма, хотя бы Кольбера, министра Людовика XIV-го.

Напротив, если из основного взгляда Ф. Листа и гр. Витте на национальное государство, как на синдикат всех торгово-промышленных и земледельческих предприятий страны, сделать широкий, строго логический вывод, то надо признать, что производительность народного труда, прилежание, старательность, умственная энергия рабочих будут расти соответственно их заинтересованности в доходах национального синдиката, производства всей страны. В таком случае справедливость при распределении национального дохода в пределах государства, как экономической ассоциации, есть условие первостепенной важности для производительности труда нации.

Но из «справедливости» графу Витте пришлось бы вывести очень радикальную программу для своих националистов. От радикалов они отличались бы только защитой протекционизма, покровительственной системы. Ведь от покровительственных пошлин и ограничения ввоза соответствующие товары дорожают, и развитие отечественной промышленности оплачивается покупателями.

Конечно, в развитии промышленности заинтересованы и рабочие руки, в особенности их свежий приток из среды малоземельных или обезземеленных по сельским областям. Но социальная справедливость, подымающая производительность труда, требует, чтобы перечень товаров, подлежащих стеснениям при ввозе, и предел повышения внешних пошлин устанавливались бы только с согласия большинства покупателей, как предпринимателей-капиталистов, так и земледельческого и рабочего класса.

Итак, демократическое народное представительство – вот неизбежное требование для того, чтобы экономический национализм гр. Витте мог считаться не только с условиями роста производства, но и со справедливостью в распределении его доходов. Там, где широкие слои покупателей не принимают участия в руководстве покровительственной системой, путем законодательства и утверждения бюджета, там национализм нового покрова вырождается в меркантилизм; он будет заботиться об увеличении доходов казны от пошлин, о росте народного богатства вообще, но он останется равнодушен к наиболее существенным вопросам для нации: не будут ли предприниматели богатеть за счет покупателей подорожавших товаров? Станет ли сосредоточиваться нарастающее народное богатство только в руках класса предпринимателей капиталистов, или его прирост, путем справедливого распределения, разольется широкой волной по всем слоям нации?

Только в последнем случае можно было бы говорить о национальном экономизме. Неужели граф Витте не случайно забыл, что экономический националист граф Бисмарк вполне логично поддержал при объединении Германии и всеобщее голосование? Демократическое представительство – это предохранительный клапан при всяком протекционизме.

3. УМЕРЛА ЭПОХА...
(КОНФЕРАНС ПРОФ. Е. Н. ЩЕПКИНА О ГР. ВИТТЕ) //
ОДЕССКИЙ ЛИСТОК. – 1915. – 2 МАРТА

Критиковать С. Ю. Витте легче, чем стать графом Витте или сделать то, что он сделал. Общественные деятели должны были нападать на него, бороться с ним, пока он был в силе, пока сам верил в свое второе пришествие, пока был жив... Но с отливом общественного движения шло на убыль и его всемогущество; с началом войны против Вильгельма II, по мере удачного развертывания военных операций, падала и вера в то, что графу Витте опять суждено всплыть для смягчения Германии при заключении мира. Теперь, с его смертью, наступил час для спокойного голоса историка.

Со времени гр. Сперанского, кажется, не было другого более влиятельного государственного человека. Гр. Сперанский оставил нам серебряный рубль в 4 золотника 21 долю чистого серебра; гр. Витте – золотой рубль в 17, 4 доли чистого золота. Гр. Сперанский создал Госуд. Совет и выработал проект Государственной Думы; гр. Витте провел Государственную Думу в жизнь. Граф. Сперанский связал себя с французским влиянием в России, с политикой Наполеона, и разрыв революционного цезаря с Александром I должен был повести к внезапному падению самого могущественного русского подданного. Гр. Витте был скован умеренным германофильством, и крушение немецкой партии в Петрограде, успехи русского оружия отбрасывали его от дороги к канцлерству. Его смерть – случайность, но, как умный человек, он сумел во время уйти с подмолок жизни, на которых он дорожил только первыми трагическими ролями.

Гр. Витте неизмеримо практичнее гр. Сперанского, а потому ему удалось гораздо глубже запустить свою властную руку в гущу русской народной жизни. Насаждение в России капитализма, доморощенной техники, разрыв с экономической политикой общинного землевладения, превращение высших русских бюрократов в промышленных грюндеров и биржевиков – все это неизгладимые следы примера и вли-

яния гр. Витте. Конечно, на высотах исторического Олимпа графу Витте принадлежит видное место только потому, что именно ему выпало на долю быть повивальной бабкой при рождении русского народного представительства.

У гр. Сперанского не было партии; он держался только дружбой Государя. С разрывом этих уз, Сперанский ушел внутрь себя, стал жить только духовно, и грандиозным памятником этого умственного отшельничества осталось Полное Собрание законов Российской империи.

Для графа Витте не было этой кельи внутри себя, где, оставаясь плотью среди непостоянного Петрограда, он мог бы жить анахоретом умом и чувством. Поэтому он не мог оставить никакого памятника своего интеллекта чистой воды, не мог сохранить неискаженного, как литого из моральной бронзы лика, которым гр. Сперанский до сих пор возвышается над бюрократией всех XIV рангов со времени Петра Великого. Гр. Витте слишком берег себя для нового восхода его звезды к зениту; он не умел ставить ультиматумов счастьем и в решительную минуту крупной исторической игры рисковать в одну ставку всем, что он завоевал за всю предыдущую карьеру. Поэтому он не мог на жизнь и смерть связать себя с идеалами русской интеллигенции, с вожделениями народных масс России. Да, к осуществлению известных идеалов без возвышения лично графа Витте он, вероятно, остался бы холоден.

А, между тем, в его широкой тщательной подготовке в сказочной карьере таились кое-какие задатки Фука XVII века, или даже Валлентштейна. Он упорно создавал и почти было создал партию Сергея Витте в России, Юго-западные железные дороги и политехникумы дали его партии высших техников, биржа и банки предоставили в ее распоряжение капиталы, торговое мореходство превратилось в ее флот, служащие на Манчжурской железной дороге и в пограничной страже – в ее армию, чиновники министерства финансов были бюрократией партии Витте, монополия дала возможность покрыть Россию сетью партийных укреплений.

Одесса зачислила себя в удел графа Витте, а между тем

сам патрон ея относился к ней как-то двойственно, более как к законной жене, навязанной ему в юности, и отнюдь уже не как к любовнице. Прямые железнодорожные пути от Одессы на Москву и Петроград, монументально оборудованный порт, солидные элеваторы – на все это Одесса почему-то получила право лишь с уходом графа Витте из министерства. И все-таки Одесса верила только в его почин. Гр. Витте навсегда остался той печкой, от которой единственно и умела танцевать культурная Одесса.

На закате дней счастье покинуло своего балованного любимца. Virtuозность в политических трюках и в побитии финансовых рекордов, которая когда-то считалась привилегией гр. Витте, была у него перенята и превзойдена его младшими эпигонами. Министр Барк своей победой над мятежом бирж, явившимся весной 1914 г. предвестником бурь и циклонов европейской войны затмил знаменитое торжество гр. Витте в последних годах XIX века над берлинской игрой на понижение курса русских кредитных рублей.

Граф вдруг понял, что на книге Судеб он умер еще девять лет тому назад. И вот он ушел как бы даже не прощаясь, отказавшись от дальнейшего сопротивления предательству счастья.

Література:

1. Южная мысль. – 1915. – 1 марта.
2. Глинский Б. Б. Граф Сергей Юльевич Витте (Материалы для биографии) // Исторический вестник. – 1915. – Апрель. – С. 232-279.
3. Випускники Одеського (Новоросійського) університету. Енциклопедичний словник. – Вип. 1. – Одеса, 2005. – 245 с.
4. Чечкіна К. «Царевбивця» і царський перший міністр // Комсомольська іскра. – 1965. – 19 травня.
5. Ильин С. В. Сергей Витте. М., 2012. – 511 с.; Ананьич Б. В., Ганелин Р. Ш. Сергей Юльевич Витте и его время. – СПб., 2000. – 428 с.; Головань В. И. Почетные граждане города Одессы. – Одеса, 2003. – С. 76-83; Сто великих одесситов. – Одесса, 2009. – С. 63-67.
6. Гребцова И. С. Новороссийский университет в развитии благотворительности в Одессе (вторая половина XIX - начало XX ст.). Благотворительность и меценатство в Новороссийском универси-

тете: библиографический указатель / Сост.: В. В. Самодурова. Библиогр. ред. М. А. Подрезова. – Одесса, 2009. – 503 с.

7. Богданович О. Блаватская и Одесса: Одесские годы Елены Петровны Блаватской и членов ее семьи. – 2-е изд., испр. и доп. – Одесса, 2006. – 256 с.

8. Витте С. Ю. Воспоминания. – Т. 1. – М., 1960. – 555 с.

9. Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета за 1869-1870 академический год. – Одесса, 1870. – 87 с.

10. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 45. – Оп. 4. – Спр. 2294. – Арк. 21, 54; Спр. 2295. – Арк. 3; Спр. 2289. – Арк. 28-29.

11. Протоколы заседаний Совета Императорского Новороссийского университета. – 1869. – № 5.

12. Г. [Б. Б. Глинский] Гр. С. Ю. Витте в университете // Одесские новости. – 1915. – 2 марта.

13. Кирхнер В. К биографии С. Ю. Витте (письмо в редакцию) // Одесский листок. – 1915. – 6 марта.

14. Одесские новости. – 1915. – 1 марта.

15. Южная мысль. – 1915. – 2 марта.

16. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 63.

17. Отчет о состоянии и деятельности Императорского Новороссийского университета за 1902 год. – Одесса, 1913. – 240 с.

18. Новороссийский университет в воспоминаниях современников /сост. Ф.А. Самойлов. – Одесса, 1999. – 295 с.

19. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 8. – Спр. 33 (1896 р.).

20. Одесский листок. – 1915. – 1 марта.

21. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. – Одесса, 1890. – 734 с.

22. Иванов А. Е. Еврейское студенчество в высшей школе Российской империи начала XX века. – М., 2007. – 436 с.

23. Русов А. С. Ю. Витте и украинское слово // Украинская жизнь. – 1915. – № 3-4. – С. 95-97.

24. Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Зб. докум. і мат-в / відп. ред. Г. Боряк. – К., 2013. – LXII; 810 с.

25. ДАОО. – Ф. 45. – Оп. 11. – Спр. 6 (1894). – Арк. 2-5.

26. Историческая записка об учреждении медицинского факультета. Одесса, 1910. – 10 с.

27. Отчет Правления Общества вспомоществования бывшим воспитанникам Императорского Новороссийского университета и Ришельевского лицея за время с 1-го мая 1899 по 1-е мая 1900. – Одесса, 1900. – 15 с.

28. Маньковский А. Владимир Валерианович Подвысоцкий // Записки Императорского Новороссийского университета. – Вып. VI. – 1914. – С. 41-68.

29. Попруженко М. Г. Императорский Новороссийский университет: по поводу 50-я его существования // Исторический вестник. – 1915. – № 5. – С. 590-605.

30. Одесские новости. – 1915. – 17 октября.

31. Милоков П. Н. Воспоминания. – М., 1991. – 528 с.

32. Щепкин Е. Н. Методология. Идея психологии народов. – Одесса, 1904. – 83 с.

33. Одесские новости. – 1911. – 25 ноября.

34. Ананьич Б.В., Ганелин Р.Ш. Сергей Юльевич Витте и его время. – СПб., 2000. – 428 с.

35. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Одеса, 1927. – Т. 2. – 278 с.

*Валерій Левченко,
кандидат історичних наук, доцент, в. о. доцента кафедри
українознавства, історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету*

РЕКТОР ОДЕСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІСАЙ ПАВЛОВИЧ ШМІДТ: ПРОСОПОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ

У травні 2015 р. Одеському національному університету імені І. І. Мечникова виповнилося 150 років від дня заснування. Відповідно до ідеї В. Хмарського [1. 6], історію цього одного із «старожилів» у системі вищої освіти України в історико-науковому контексті можна умовно уявити композицією з трьох хронологічних образів – «імперського» (1865–1920), «радянського» (1920–1991) та «європейського» (1991 – до теперішнього часу). За час цих епох змінювалася назва університету (Новоросійський в 1865–1920 рр., Одеський від 1933 р.); мінявся його статус – імператорський (1865–1920), державний (1933–1998), національний (1998 – до теперішнього часу); змінювався тип вишу – університет (1865–1920) на інститут (1920–1933), а згодом знову на університет (1933 – до теперішнього часу); мінялася ідеологія, яка ставала домінуючою в змісті університетського життя відповідно до діючих у різні часи політичних режимів тощо. Змінювалися і люди, що ставали «обличчям» університету, на яких, як правило, рівнялися викладачі, студенти і представники інтелектуального співтовариства міста та які репрезентували виш на різних рівнях освітянської та наукової діяльності. До числа таких постатей належали ректори Одеського університету – його «перші» особи.

За весь час існування університету його очолювали 33 ректори (12 ректорів у дорадянський час за 55 років [4. 10], 19 – за радянської доби за 71 рік [4. 10] (з додаванням до загальної кількості ректора Одеського гуманітарно-суспільного інституту [2. 208] і шістьох ректорів Одеського інституту на-

родної освіти [3. 110]), 3 – за роки незалежності (до загальної кількості ректорів двох останніх періодів потрапив і І. Зелінський, який був ректором у 1987–1995 рр. [4. 10]). Розвиваючи запропоновану В. Хмарським парадигму щодо дослідження історії Одеського університету, виражену в алгоритмі – «історія університету в особах» [1], треба зауважити, що значний інтерес для наукових студій викликає постать одного з ректорів радянських часів – І. Шмідта. Звернення до вивчення біографії цієї персони, спроба зобразити його просопографічний портрет (зовнішність, риси характеру й особисті якості, родинні зв'язки, відносини з колегами, сфера діяльності, кар'єра, життєві обставини тощо), в усій сукупності індивідуальних якостей та відносин із оточенням, дає можливість уявити особистість людини, яка впродовж трьох років очолювала один з провідних вишів, краще зрозуміти суспільно-політичні процеси 1920–30-х рр., розкрити роль і місце людини у кадровій політиці радянської влади щодо розвитку вищої школи, реконструювати події життя університету в роки сталінського режиму.

Як засвідчує аналіз наукової літератури із зазначеної проблеми дослідження щодо постаті І. Шмідта, як ректора Одеського університету, стали проводитися науковцями лише на зламі ХХ–ХХІ ст. [5–12]. До цього протягом 1950–80 рр. його ім'я не з'являлось на сторінках наукової літератури. Перші публікації про нього в сучасній історіографії почали з'являтися на початку 1990-х рр. у працях російських дослідників [13–15], які висвітлювали життєвий шлях І. Шмідта в узагальненому вигляді, розкривали окремі аспекти діяльності, переважно у не одеські періоди життя, без аналізу його опублікованих праць. У цілому можна стверджувати, що біографія і творча спадщина І. Шмідта відображена в історіографії в незначній мірі, спроби зображення його просопографічного портрету до цього часу ще не було здійснено. Деякі епізоди його біографії залишаються не уточненими, мають подвійне тлумачення, а через відсутність підтвердження документальними матеріалами, викликають сумніви щодо їх правдивості. Наприклад, відсутня точність при визначенні дати народження (українські

вчені вказують 1895 рік народження [5. 76; 7. 442], а російськи – 1896 рік [6. 85; 13–15]); при встановленні отриманого прізвища при народженні (у сучасній науковій літературі деякі автори вказують прізвище – Гольдшміт [8; 16–17]); при констатуванні наявності освітнього цензу (середньої (за різними даними 3 класи [18. 11] або 6 класів [19. 1] гімназії) та фахової (деякі дослідники вказують, що він був студентом історико-філологічного факультету Новоросійського університету в 1917–19 рр. [6. 86; 13–14], хоча перевірка наявних на сьогодні списків студентів вишу за дані роки не підтвердила цей факт [9. 269]); при згадуванні років перебування на посаді ректора (за одними даними у період 1933–36 рр. [9. 281; 11. 299], за іншими – у 1933–37 рр. [20], за третіми – у 1933–38 рр. [4. 10; 21])... Отже, біографія і творча спадщина І. Шмідта відображена в історіографії із значною кількістю «білих плям», до того ж систематичного і логічно обґрунтованого дослідження просопографічного портрету вченого до цього часу ще не було здійснено. Для об'єктивної, повної картини його інтелектуальної біографії необхідний пошук документальної інформації, скрупульозне її вивчення та співставлення з масивом наратива.

Для вирішення поставлених завдань було використано значне коло архівних джерел. Головними джерелами, які стали основою підготовки даної розвідки, є документальні матеріали українських і російських архівів, серед яких насамперед слід виділити фонди Державного архіву Одеської області (ДАОО) і Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), матеріали періодичної преси Одеси 1930-х рр. До наукового обігу переважна більшість архівних документів цих архівосховищ (у першу чергу ДАРФ) вводяться вперше. Автор вів у науковий обіг джерела, які дають можливість більш детально описати деякі епізоди життя ректора університету, в тому числі такий сегмент біографії І. Шмідта, як отримання ним вищої освіти, яка дала йому підстави обійняти посаду ректора, отримати наукове звання професора та займатись організаційно-педагогічною діяльністю в системі вищої освіти СРСР.

Виходячи з арсеналу архівних джерел можемо констатувати, що вищу освіту І. Шмідт отримав в Інституті червоної

професури (ІЧП), який на той час виконував роль провідного закладу з підготовки ідеологічно «підкованих» кадрів. І. Шмідт навчався в ІЧП у 1929–33 рр. Ознайомлення з матеріалами його особової справи, що зберігається у фонді «Історико-партійного інституту червоної професури при Інституті Маркса – Енгельса – Леніна» (Р5216) ДАРФ, дозволяють реконструювати процедуру вступу та навчання майбутнього ректора в провідному номенклатурному вищі СРСР.

Згідно з вимогами для бажаючих навчатися в Інституті червоної професури до вступних іспитів (проводилися екзаменаційною комісією у письмовій та усній формах) допускались особи, які мали направлення ЦК ВКП(б) чи обкомів партії, як правило, вищу освіту та партійний стаж (у 1929 р. на різних відділеннях від абітурієнтів вимагалася наявність від 8 до 10 років партійного стажу) [22]. Цим вимогам відповідали «статуси» й І. Шмідта, але не всі. Із трьох критеріїв, за якими допускалися кандидати до вступних іспитів, він мав «досвід» тільки у двох. І. Шмідт мав рекомендацію ЦК ВКП(б) і майже дванадцятирічний партійний стаж (з серпня 1917 р.) [18. 11], але не мав вищої освіти. В опублікованих раніше біографіях згадувалося, що середню освіту він отримав в Одеській приватній чоловічій гімназії В. І. Малярова [6. 85; 7. 268]. Ознайомлення з матеріалами фондів ДАРФ дають можливість встановити, що І. Шмідт із 8 класів навчання у гімназії (за його особистими даними, вказаними в анкетах за 1925 і 1929 рр.) закінчив тільки 4 [19. 1] або 3 [18. 11] класи. Хоча після перевірки особових справ фонду приватної чоловічої гімназії В. І. Малярова, які знаходяться в Держархіві Одеської області, і ця інформація викликає сумнівів та залишається не підтвердженою – особова справа а ні на ім'я І. Шмідта, а ні на ім'я І. Гольдшміта в фонді не значиться [23].

Не маючи базової середньої освіти та внаслідок активної участі у подіях 1910 – 1920-х рр., які не сприяли формуванню умов для навчання (війни, революції, підпілля, арешти, каторга, в'язниця, партійна і громадська робота тощо [5–10]), І. Шмідт розумів, що йому буде складно успішно скласти вступні іспити. Тому він припустився безпринципного

вчинку – почав шукати шляхи щодо домовленості з представниками апарату ЦК ВКП(б) про зарахування його до «числа 40» (список партійних робітників, рекомендованих ЦК ВКП(б) до вступу в Інститут червоної професури на пільгових умовах – із звільненням від вступних іспитів). З цією метою він пише листи К. Бауману (1892–1937) – першому секретарю Московського губернського комітету ВКП(б) (див. дод. 1), до ЦК ВКП(б) (див. дод. 2) та до Московського комітету ВКП(б) (див. дод. 3). Представники всіх інстанцій, до яких І. Шмідт звернувся з листами, позитивно відгукнулися на його клопотання та підтримали його кандидатуру щодо включення до групи абітурієнтів-пільговиків [18. 11]. Таким чином він вдало оминув процедуру складання вступних іспитів.

Вирішивши вдало одну проблему, у серпні 1929 р. перед І. Шмідтом виникла нова. На сьогодні нам не вдалося встановити обставини (зміни умов вступу чи щось інше), які призвели до того, що все ж таки він був зобов'язаний складати вступні іспити мових робіт). Але будучи (на 9 серпня 1929 р.) членом бюро та завідуючим відділом з роботи на селі Ярославського губкому [18. 11, 16], часто перебуваючи у роз'їздах на периферії, у віддалених місцях, він інсценував аварію. На сьогодні знайти очевидців та встановити всю картину цієї події неможливо, але фактом залишається те, що 9 серпня 1929 р. (тоді, коли до приймальної комісії треба було надати письмові роботи та за 15 днів до початку вступних іспитів), він повідомив Правління Інституту червоної професури, що з ним сталася пригода (див. дод. 4), через яку він «позбавлений будь-якої можливості» готуватися до вступних іспитів (для сучасних вчителів і викладачів це має нагадати одну з найпопулярніших причин непідготовки до занять пересічного учня або студента). Хоча при переломі ребер навіть у лежачому стані можливість читати і писати залишається. Звичайно, ми припускаємо, що подібний випадок, як аварія на дорозі, дійсно міг статися, але виходячи із біографічних даних героя дослідження (його харизма [24], неординарні дії, вміння впливати на аудиторію тощо [9; 10] та об'єктивно складну для нього ситуацію із складанням іс-

питів) ми віддаємо перевагу непідтвердженій фактами версії, що скоріш за все ситуація із аварією була вигадкою. Як насправді відбувалися ті події – це є питанням подальших досліджень, але фактом залишається те, що керівництво Інституту червоної професури прийняло «поважну» причину І. Шмідта до уваги та допустило його до складання тільки усних випробувань без виконання письмових робіт.

Впродовж чотирьох днів поспіль, від 26 до 29 серпня 1929 р. (один іспит в день) І. Шмідт склав іспити: історія Росії на «4+» (викладачі А. Л. Сидоров, В. О. Цой-Шену, Пугачевський), історія Заходу – «3» (Вакс, С. С. Бантке), філософія – «3+» (І. П. Подволоцький), економіка – «3» (Б. С. Борилін, В. М. Позняков, Б. Д. Березін, Л. З. Мехліс, В. П. Васютін) та був зарахований на 1-й курс основного відділення Інституту червоної професури [18. 11].

Реалізувавши свою мрію щодо вступу до престижного серед партійних робітників вищого навчального закладу (важливою перевагою для його слухачів було те, що з моменту зарахування до вищу їх автоматично зараховували на посади номенклатури ЦК ВКП(б) [25. 158] - партійної еліти СРСР), впродовж першого року навчання, І. Шмідт взявся за вивчення проблемних для нього дисциплін, серед яких у першу чергу була філософія. Наприклад, на семінарі з філософії він двічі (8 квітня і 10 червня 1930 р.) виступив із доповіддю щодо проблеми філософії в марксизмі, яка викликала позитивні відгуки викладача М. Карева: «Доклад представляет собой обстоятельное рассмотрение вопросов темы. Докладчиком проработан весь необходимый материал и связан с текущими вопросами борьбы на идеологическом фронте» та «Доклад обнаружил тщательную работу, стремление связать тему с актуальными проблемами, вполне удовлетворителен». Постановою Ради відділення від 14 червня 1930 р. І. Шмідт був переведений на 2 курс історико-партійного відділення ІЧП [18. 11, 18].

1930 рік особисто для І. Шмідта став роком ствердження власного авторитету серед слухачів і викладачів ІЧП, а для всієї країни це був рік посилення тоталітарних рис політичної системи, утвердження влади партійно-державного апа-

рату. 5 січня 1930 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) «Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву», за якою колективізацію в УРСР планувалось завершити навесні 1932 р., 26 червня того ж року в Москві відкрився XVI з'їзд ВКП(б), який увійшов в історію як з'їзд, що дав установку на ліквідацію всіх капіталістичних елементів у СРСР.

Тяжіючи до партійно-адміністративної роботи, І. Шмідт не міг залишатися осторонь від «прогресивних» починань партії. Тому будучи слухачем 2 курсу (1930/31 навчальний рік) він все менше приділяв уваги навчанню, а занурився у партійну роботу. Підтвердженням цього є характеристики керівників гуртків. Так, заступник військового керівника Рибаків відзначав: «Програма курсової військової підготовки МКП не виконана, подлежить направленню в Кр. Армию на переподготовку, как лицо начполитсостава». Керівник гуртка з політекономії М. Рагольський наголошував: «С конца апреля был в длительной командировке по поручению бюро МК по ликвидации и выселению кулачества (підкр. авт.). Работал по заданию МК в Подмосковном бассейне, по транспорту и по перевыборам советов. В силу этих обстоятельств учебную работу не вел. Не проявил должной академической активности. В своей практической работе стоял на генеральной линии партии. Проявил некоторую невыдержанность и противопоставил себя коллективу, что мешало дружной коллективной работе». Керівник гуртка з історії ВКП(б) К. Сидоров звітував про доповідь І. Шмідта: «На докладе лежит печать большой спешки. Докладчик, имея чрезмерно короткий срок, даже видимо не успел продумать структуру доклада. Отсюда резкое несоответствие частей. Несмотря на это, доклад засчитываю как вполне удовлетворительный» [18. 18 зв. – 19]. Під час 1930/31 навч. року І. Шмідт віддавався партійній діяльності, а його навчання в ІЧП було закинута. Подібна ситуація призвела до того, що І. Шмідт не закінчив навчання на 2 курсі у 1930/31 навч. році. Це йому вдалося зробити наступного року і тільки завдяки своїй відданій службі партії, про що свідчив парторг Інституту червоної професури:

«Тов. Шмидт партійно выдержан и дисциплинирован и активен, уклонов от линии партии не было. В партийной жизни активен, твердо и четко проводит генеральную линию партии во всей своей учебной и партийной работе» [18. 21]. На підставі цього, а не за результатами навчання, згідно постанові дирекції ІЧП від 1 липня 1932 р. він був переведений на третій курс.

Наступного навчального року він також не багато часу приділяв навчанню, а переважно був заклопотаний партійними справами та педагогічною діяльністю в Московському інституті сходознавства імені Н. Н. Наріманова (див. дод. 5), де з 1931 р. працював завідуючим кафедрою історії партії (що також є парадоксом радянської вищої школи – людина без вищої освіти викладала у вищій та очолювала кафедру). Таким чином, саме гіперактивна участь у впровадженні політичних задумів більшовиків у всіх сферах життя, авантюристський дух, харизма і лідерські якості, а не професійні і кваліфіковані знання, сприяли вступу І. Шмідта до ІЧП, навчанню, отриманню у 1933 р. диплома про вищу освіту та його кар'єрному зростанню.

Вже через декілька місяців після отримання диплома про вищу освіту (саме отримання «корочки», яка підтверджувала закінчення вищу, а не оволодіння знаннями вищої освіти), маючи багато авторитетних знайомих у верхівці більшовицької номенклатури (І. Якір, К. Бауман та ін.), отримуючи протекцію з боку брата – відомого державного діяча Бориса Павловича Осипова-Шмідта [26], та саме головне, маючи відмінний послужний список члена комуністичної партії [27], що характеризувало його як активного і відданого виконавця всіх її наказів, 25 серпня 1933 р. за рекомендацією ЦК ВКП(б) його було затверджено на посаді ректора Одеського університету [11. 299]. Але парадокси або «подарунки» долі у кар'єрі новопризначеного ректора на цьому не закінчилися. Керівництво НКО УРСР добре розуміло, що незважаючи на восьмирічний педагогічний та сімнадцятирічний партійний стаж, на посаді ректора не може бути людина без наукового ступеня або вченого звання. Отже, партійне керівництво, для створення ілюзії проведен-

ня радянською владою правових і послідовних дій, обманувало і фальсифікувало факти. Вже у 1934 р., через рік після закінчення вишу та без захисту докторської дисертації, йому було присвоєно вчене звання професора історії [6. 87].

Час роботи І. Шмідта на посаді ректора Одеського університету (1933–1936) [11. 299] співпав з боротьбою комуністичної партії проти «троцькістської опозиції», «буржуазного націоналізму», що призвело до партійних чисток і репресій адміністративного та викладацького складу вишу. Через різноманітні політичні звинувачення у вересні 1936 р. він був звільнений з посади ректора та змушений виїхати за межі Одеси, і з кожним разом він від'їжджав все далі й далі від столиці, від «очей» партійного керівництва, яке шукало нових «ворогів» соціалістичної дійсності. З 1938 р. він працював професором Ярославського педагогічного інституту. У 1952 р. Міністерством освіти РРФСР І. Шмідт був направлений на роботу до Кемеровського учительського інституту, в зв'язку з його реорганізацією в педагогічний інститут. З 1953 до 1955 рр. він завідував кафедрою історії та читав курси лекцій з історії СРСР та нової історії. У подальшому, за часів «відлиги», І. Шмідт працював у Московському педагогічному інституті та Міністерстві освіти СРСР. На початку 1970-х рр. був переведений на посаду професора до Педагогічного інституту Південно-Сахалінська, де й помер у січні 1975 р.

Виразні штрихи до просопографічного портрету І. Шмідта додасть аналіз його праць, які з огляду сучасної методології історичної науки науковими назвати складно. Протягом всієї кар'єри основними темами його досліджень були історія комуністичної партії, Жовтневої революції та освітня проблема. На сьогодні встановлено одинадцять його друкованих публікацій [9] (російська дослідниця О. С. Геніна наголошує про існування на початок 1950-х рр. понад двадцяти [6. 91]), виданих на 1936 р. (до того ж одна праця опублікована російською й українською мовами). Наприклад, стаття «Против фальсификации истории Октября...» представляла собою рецензію на 4-й том «Истории ВКП(б)», виданий під редакцією О. М. Ярославського. Саме вона роз-

почала розгром «наукової школи» цього ще одного партійного висуванця, у колективній роботі під керівництвом якого рецензенти знайшли «троцькістські установки» та наявність «грубо помилкової правоопортуністичної концепції» історії партії. Під час роботи в Одеському університеті І. Шмідт досліджував тему «Боротьба революційного марксизму з народництвом». Аналіз наявних праць свідчить, що І. Шмідта можна віднести до такої частини науково-педагогічних кадрів, як компартійні висуванці. В умовах тоталітаризації культури вони склали авангард тих псевдовчених, які галасливо підтримували організовані згори ідеологічні кампанії, виступали з критикою колег і однопартійців, запідозрених у «немарксистському викладанні дисциплін» чи у належності до «антипартійних» течій. Опанувавши марксистську фразеологію, подібні працівники намагалися видавати написані доноси за нові підходи в галузі історії. З позицій сьогодення мусимо визнати, що ці автори були фактично безпорадними в історичній науці [7].

На сьогодні автору не вдалося віднайти матеріали епістолярного жанру І. Шмідта, які б дали можливість зрозуміти бачення та сприйняття самим І. Шмідтом тих подій, в яких він опинився. Але незважаючи на це, зведення опублікованих до написання даної студії біографічних даних та виявлення нових, раніше не введених до наукового обігу еґо-матеріалів І. Шмідта, дали можливість максимально повно, в умовах наявних архівних документів, спробувати зобразити просопографічний портрет одного з перших радянських ректорів Одеського університету та відтворити деякі риси минулого, як персональної історії на тлі подій в СРСР у 1920 – 30-х рр.

Додатки

(матеріали публікуються мовою оригіналу за сучасним правописом)

1. І. Шмідт – Бауману, Москва – Москва, 25 травня 1929 р.
т. Попову Н.Н.

Лично поддерживаю просьбу тов. Шмидта
29/5-29 г. Бауман Секретарю МК ККА
Дорогой тов. Бауман

Для поступления в ИКП требуют проработать свыше 15 000 страниц, в том числе 3-х томов «Капитал», всех исторических работ Маркса, почти всего Энгельса, ряд томов Ленина, в том числе и Плеханова (все философские работы) и многие другие серьезнейшие работы. При наивысших моих усилиях я подготовиться не сумею к августу.

Очень прошу поддержать меня по включению в число 40 (партработников) командируемых ЦК ВКП в ИКП с распространением и на меня соответствующих льгот по освобождению от экзаменов.

Я с 909-го года работал на производстве, с 915 года попал на каторгу, с 917 г. непрерывно уч. в гражданской войне (с Кр. Гвардии) и на партработе в производств[енных] и партийных организациях.

Я абсолютно убежден, что нагоню и что не буду в числе отстающих. Только приняли-бы меня.

С коммунистическим приветом

И. Шмидт.

25/5-29 г.

ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – Арк. 17.

**2. И. Шмидт – Комиссии ЦК ВКП(б), Москва – Москва, 30
мая 1929 г.**

Целиком поддерживаю
просьбу т. Шмидта
30/5-29 г.

Комиссии ЦК ВКП/б/

Дорогие товарищи

В связи с тем, что у меня на подготовку в Институте Красной Профессуры исключительно мало осталось времени, а по требованиям я должен проработать свыше 15 000 страниц, в том числе крупнейшие работы Маркса, Энгельса, Ленина, Плеханова. Я убедительно прошу отсрочить мне сдачу хотя-бы философии и теоретической экономии.

Я с 13-ти лет работал на производстве (типографии), с 915 года попал на каторгу, с 917 г. непрерывно на фронтах гражданской войны и на подпольной работе, и до сего дня на партийной работе в военных и гражданских организациях.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

Я работал над собою и убежден, что и в ИКП не буду в числе отстающих. Попасть-бы мне только. Напряженной работой я восполню пробелы, и доверие ЦК оправдаю.

С коммунистическим приветом

30/5-29 г. И. Шмидт

ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – Арк. 4.

3. Московський комітет ВКП(б) – ЦК ВКП(б), Москва – Москва, 31 травня 1929 р.

Переслать в ИКП

В ЦК ВКП(б)

тов. Криницкому

Аппо МК просит оказать содействие тов. Шмидту в поступлении на ИКП в счет 40.

Секр. Аппо Федорова

ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – Арк. 15.

4. І. Шмідт – Правління Інституту червоної професури, станція Перловка Ярославської губернії – Москва, 9 серпня 1929 р.

г. Кин сообщил, что он договорился со Шмидтом

В Правление

Института Красной Професуры

Уважаемые товарищи, в связи с произошедшим со мной несчастным случаем (перелом ребер наехавшим на меня автомобилем) я с июля лишен всякой возможности заниматься.

К сегодняшнему дню мое здоровье значительно поправилось, а недели через 2-3 по заверениям врачей я буду и вовсе здоров. Покуда же я вынужден просить Правление Института отсрочить мне письменную работу. Требуемую программу по устным экзаменам я постараюсь сдать в установленный для всех срок.

*С коммунистическим
приветом И. Шмидт*

9/8-29 г.

Прилагаю заключение хирурга.

Мой обратный адрес: Сев[ерная] ж[елезная] дор[ога],
ст[анция] Перловка, поселок [...], д[ом] Сорокина.

ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – Арк. 7.

5. Московський інститут сходознавства імені Н. Н. Наріманова - Інститут червоної професури, Москва - Москва, 7 червня 1933 р.

Институт Востоковедения им. Н. Н. Нариманова при
ЦИК СССР

7 июня 1933 г. № 154.

В Ин-т Красной профессуры

Тов. Шмидт в текущем 1933/34 г. руководил кафедрой Истории партии. Тов. Шмидт показал себя хорошим организатором, что выразилось как в подборе работников кафедры, так и в организации учебного процесса. Лекции тов. Шмидта всегда были на высоком теоретическом уровне; студенты вооружались не только конкретным материалом, но и методологией предмета. Партийно-политическая выдержанность и заостренность проявлялась во всех формах работы /лекции, консультации, проверочные конференции, зачетные испытания/.

Кафедра т. Шмидта принимала активное участие в работе партийного кабинета, при котором силами кафедры устраивались консультации и лекции для пропагандистов. Т. Шмидт добросовестно относился к педработе и является безусловно дисциплинированным педагогом, несмотря на то, что в работе имели место нарушения расписания занятий по его вине.

ДАРФ. – Ф. Р5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – Арк. 7.

Література:

1. Хмарський В. М. Історія університету в особах // Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. Т. 1. Ректори. – 2-е вид., доп. – Одеса, 2005. – С. 5-9.

2. Див.: Левченко В. В. Одеський гуманітарно-суспільний інститут (1920-1921): до питання спадкоємності традицій університетської освіти // Записки історичного факультету. – Вип. 19. – Одеса, 2008. – С. 207-216.

3. Див.: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920-1930 рр.): позитивний досвід невеликого експерименту

/ Відп. ред. В. М. Хмарський; наук. ред. Т. М. Попова. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.

4. Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник. Т. 1. Ректори. – 2-е вид., доп. – Одеса, 2005. – 128 с.

5. Мирошниченко В. О. Шмідт Ісай Павлович // Професори Одеського (Новоросійського) університету. – Т. 1. – Одеса, 2000. – С. 76–78.

6. Генина Е. С. Кампания по борьбе с космополитизмом в Кузбассе (конец 1940-х – начало 1950-х гг.). – Красноярск, 2003. – С. 83–92.

7. Левченко В. В., Петровський Е. П. Шмідт Ісай Павлович // Одеські історики. Енциклопедичне видання. Том 1. – Одеса, 2009. – С. 442–443.

8. Генина Е. С. И. П. Шмидт – руководитель перелета Москва – Пекин (1925 г.) // Развитие транспортной системы на постсоветском пространстве: история, проблемы и перспективы / отв. ред. А. А. Зеленин. – Кемерово, 2011. – С. 18–25.

9. Левченко В. В., Петровский Э. П. Исай Павлович Шмидт (1895–1975): первый ректор Одесского государственного университета // Південний захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 14. – Одеса, 2012. – С. 266–290.

10. Левченко В. В., Петровский Э. П. Профессор Исай Павлович Шмидт (1895–1975): одесские этапы жизни // Интеллектуальный и индустриальный потенциал регионов России. Вип. 2 / отв. ред. А. А. Зеленин, Е. С. Генина. – Кемерово, 2012. – С. 12–19.

11. Петровський Е. П. Одеський державний університет у 1933–1941 роках. Посилення тоталітарного режиму // Одеський національний університет імені І. І. Мечникова (1865–2015): історія та сучасність / гол. ред. І. М. Коваль; Одеський нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. – Одеса: ОНУ, 2015. – С. 294–339.

12. Левченко В. В. Контури кар'єрного зростання ректора Одеського державного університету – Ісає Павловича Шмідта (1895–1975) // Програма XI Всеукраїнської науково-практичної конференції «Державна етнонаціональна політика: правовий та культурологічний аспекти в умовах Півдня України». – Запоріжжя: ЗНТУ, 8–9 жовтня 2015 р.

13. Шмідт Ісай Павлович // Профессора Кемеровского госу-

дарственного университета. – Вып. 1. – Кемерово, 1999. – С. 129.

14. Шмидт Исая Павлович // Российская еврейская энциклопедия. Т. 3. Биографии: С-Я / гл. ред. Г. Г. Брановер. – 2-е изд., испр. и доп. – М., 2000. – С. 406.

15. 44-я Киевская краснознамённая горнострелковая дивизия // Ресурс доступа: http://istor-44gsd.ru/Html/person_SCH.html#schmidt

16. Костырченко Г. В. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм. – М., 2000. – С. 589.

17. Перин Р. Л. Гильотина для бесов. Этнические и психогенетические аспекты кадровой политики 1934–2000 гг. – СПб., 2001.

18. Державний архів Російської федерації (далі ДАРФ). – Ф. P5216. – Оп. 2. – Спр. 1670. – 21 арк.

19. ДАРФ. – Ф. 533. – Оп. 3. – Спр. 3372. – 10 арк.

20. Історія Одеського університету за 100 років (1865–1965). – К., 1968. – С. 69.

21. Історія Одеського університету (1865–2000) / Голов. ред. В. А. Сминтина. – Одеса, 2000. – С. 70.

22. Див.: Никуленкова Е. В. Институт красной профессуры: структура и организация учебного процесса (1921–1930 гг.) // Петербургская историческая школа. Третий год выпуска. Памяти Е. Р. Ольховского. – СПб., 2004. – С. 414–421.

23. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф. 126. – Оп. 1.

24. Лютчик М. М. Громов, учасник першого міжнародного радянського перельоту Москва – Пекін – Токіо 1925 р. (організатором якого був І. Шмідт) згадував: «Начальником експедиції був назначен І. П. Шмідт – мужчина високого роста, немного косоватый, с огромной каштанового цвета бородой, еврей по национальности. Он небрежно носил кепку и серый костюм. Воротник его рубахи был всегда расстёгнут, а если он снимал пиджак, то засучивал рукава рубашки по локоть. Видимо, он умышленно кому-то подражал, Шмидт выглядел весьма импозантно. Он не был авиационным специалистом, а был агитатором и пропагандистом, как по профессии, так и по своей натуре. Обычно на другой день после посадки – митинг на аэродроме с участием всей экспедиции. Шмидт всегда выступал первым. Его ораторские способности агитатора и пропагандиста раскрывались в этой об-

становке с особой силой, и каждое выступление награждалось дружными аплодисментами». Див.: Громов М. М. На земле и в небе. – М., 2005. – С. 53–54.

25. Петрова С. А., Савченко О. Г. Институт красной профессуры – подготовка первых советских кадров // Вестник самарского государственного экономического университета. – 2014. – № 11 (121). – С. 157–160.

26. Осипов-Шмідт Осип Павлович (1900–1938) – народився в Одесі, єврей, член ВКП (б), освіта незакінчена вища, в 1926–28 рр. працював в лабораторії професора С. В. Лебедева з виробництва синтетичного каучуку з нафти. Станом на 1937 р. заступник наркома важкої промисловості СРСР. Заарештований 27 серпня 1937 р. Розстріляний 25 квітня 1938 р. Реабілітований 1954 р. Див.: Расстрельные списки. Москва, 1937–1941. «Коммунарка», Бутово. Книга памяти жертв политических репрессий. – М., 2000. – С. 307.

27. Народився в робітничий родині. У 1910-х рр. працював друкарем в одній з одеських друкарень, брав участь у робітничому русі. У 1915 р. за революційну агітацію в армії засуджений до 13 років каторги. У в'язниці потоваришував з Г. Котовським. У 1917 р. став членом РСДРП. У 1918–19 рр. брав участь у діяльності одеського більшовицького підпілля, за що був заарештований, декілька місяців провів у в'язниці. Від 3 липня 1919 р. – комісар II-ї стр. бригади (командир Г. Котовський) 45-ї стр. дивізії (командувач Й. Якір). Після громадянської війни перебував на партійній роботі у військових частинах: начальник політвідділу 44-ї Київської стр. дивізії, комісар військово-навчальних закладів ВПС РСЧА (організатор перельоту Москва – Пекін – Токіо). У 1930–31 рр. був у відрядженні для роботи на селі щодо ліквідації та виселення куркульства. Див.: Левченко В., Петровский Э. Исая Павлович Шмидт (1895–1975): первый ректор Одесского государственного университета // Південний захід, Одесика. – Вип. 14. – Одеса, 2012. – С. 266–290.

СТЕПИ ЛУКАМОРЬЯ

*Андрей Красножон,
заведующий кафедрой истории Украины Южноукраинского
национального педагогического университета им. К. Д.
Ушинского, кандидат исторических наук, доцент*

РАЗОБЛАЧЕНИЕ «ФАЛЬШИВКИ ДЛУГОША» В СОВРЕМЕННОМ ДИСКУРСЕ О КАЧУБЕЙОВЕ

В 2013 г. вышла статья кандидата политических наук А. И. Третьяка под названием: «Коцюбиев, или История фальшивки» [1. 25 - 53].

В статье автор предпринимает попытку ввести в научный оборот новый вариант прочтения и перевода отрывка из «Истории Польши» («Annales seu cronicae incliti Regni Poloniae») польского историка Яна Длугоша, в котором присутствует самое раннее (1415 г.) упоминание порта Качубейов¹ (Kaczubyeiow) [2. 367 - 368]. Этот топоним, на основании анализа серии письменных и картографических источников XV - XVIII вв., большинством исследователей соотносится с территорией современной Одессы [3; 4; 5. 61-84 - 86; 6. 226 - 233; 7. 120; 8. 28 и др.].

Компилятивный пересказ указанного фрагмента впоследствии был сделан двумя другими польскими историками XVI в.: М. Кромером² и М. Стрыйковским [9. 409; 10. 153]. «История Польши» впервые издана Иоганном Гербуртом в Добромиле в 1615 г. Тогда вышел только один том, содержащий первые 6 книг. Следующее издание было выпущено Г. Гуйсененом в Лейпциге в 1711 - 1712 гг. [11. 9]. Для одесских историков оно стало базовым при работе с данным источником. На русский язык работа Длугоша до сих пор полностью не переведена.

Латинский фрагмент, посвященный сюжету с Качубейовым, состоит из двух больших предложений, общим объемом 94 слова. Первым из отечественных историков данный от-

¹ Здесь и далее: вариант прочтения названия по О. В. Белецкой [13. 15].

² М. Кромер не только был знаком с «Историей Польши», но и «без стеснения ее списывал» [14. 6 - 7].

рывок «Истории» Я. Длугоша опубликовал и проанализировал А. И. Маркевич в 1894 г., в контексте истории средневекового предшественника Одессы. Он также напомнил, что данный сюжет у Длугоша позже переписал М. Кромер. Поэтому исследователь привел сразу два отрывка для сравнения, но перевод с латинского не дал, ограничившись передачей сводного содержания обоих фрагментов. Согласно оным «в 1415 г. польский король Владислав II, т. е. Ягелло, отправил из Качибей хлеб на нескольких судах в Константинополь, осаждаемый в то время турками». Другим недостатком публикации является опускание историком конечной части второго предложения. Исследователь обрывает цитату Длугоша на слове «consignat», что объясняется переходом самого польского хрониста к другому сюжету, не связанному с Качубейовым, и который А. И. Маркевича не интересовал [3, 4, 13].

Уже в наше время в сборнике документов «Історія Хаджибея (Одеси)», его составитель Т. Г. Гончарук публикует фрагмент из «Истории» в переводе Т. Олейника по редакции А. И. Маркевича, но без латинского текста [12. 7 - 8].

Наконец, в 2015 г. «во избежание дальнейших споров о том, что хронист писал, и чего в его труде нет» по Качубейовскому сюжету, О. В. Белецкая, публикует как оригинальный фрагмент из «Истории» (снова в редакции А. И. Маркевича, без окончания второго предложения), так и его перевод на украинский язык [13, 15]. Материал исследовательницы вышел спустя два года после публикации упомянутой статьи А. И. Третьяка, в чем я усматриваю определенный ответ последнему.

Полный фрагмент из Я. Длугоша, в пределах границ двух предложений по Лейпцигскому изданию, выглядит так [2. 367 - 368]:

[1] *Venerunt insuper sub eo tempore ad Wladislaum Poloniae Regem Nuncii Patriarchae et imperatoris Gracorum, cum literis et bullis plumbeis, quatemus dignaretur eis, a Turcis multifarie lacessus opressis, frumenti tantum modo subvenire.*

[2] *Wladislaus autem Poloniae Rex, necessitati eorum satagens pia commiseratione succurrere, petitam frumenti*

quantitatem dat et largitur et in portu suo Regio Kaczubyeiow, per eos recipiendam, consignat³, Datis autem Alexandro Moldauia Voieudae et suae consorti donis reuersalibus, et Anna Regina Cracouiam remissa, processit in Camyeneniez, ab inde vero per Smotricz, Nyeswicz, Kremyeniecz, Raisko, Sadowie, Iurzisko, Kobrin, Mitho, in Lithuuniam, invitationi Alexandri Withawdi satisfactoris, descendit.

Перевод:

[1] Прибыли кроме того в то время к польскому королю Владиславу послы Патриарха и греческого императора с письмом и свинцовыми печатями, которые их удостоверили, [письмо о том] что турки разным образом нарушали спокойствие и притесняли [и что] им необходима помощь зерном.

[2] Владислав же польский король в святом сочувствии документально свидетельствует помочь, он дает и щедро дарит требуемое количество зерна и [которое] в его королевском порту Качубейов получить необходимо⁴, но с другой стороны одарил Александра молдавского воеводу⁵ и его товарищей подарками [и] отправил, и Анну королеву краковскую⁶ отпустил, [и сам] торжественно выехал в Каменец, и оттуда напрямую через Смотрич, Нисвяж, Кременец, Райско, Садовые, Юржишко, Мито в Литву, приглашением Александра воеводы удовлетворения достигнув.

Критику данного фрагмента А. И. Третьяк предваряет презентацией своей позиции в отношении всей проблематики средневекового предшественника Одессы. «Своеобразная легенда о существовании в позднем Средневековье и новом времени» на месте Одессы «некоего польского города Коцюбиева, давшего, в свою очередь, само название Хаджибею», является, как полагает автор, «мало остроумной выдумкой, не подтверждающейся ни одним историческим

³ Граница цитаты по А. И. Маркевичу [3. 13].

⁴ Граница перевода по Т. Г. Гончаруку [12. 8] и О. В. Белецкой [13. 15].

⁵ Александр Добрый – господарь Молдавского княжества в 1400 - 1432 гг.

⁶ Анна Краковская (Цельская) – супруга Владислава Ягайло с 1402 по 1416 г.

документом» [1. 25]. Этим оспаривается сама идея прямой урбанистической преемственности средневекового Качубейова и современной Одессы, высказанной впервые одесским историком А. Болдыревым в книге «Одесі – 600», главной целью которой являлось доказать происхождение города в дороссийский период [15].

Латинский отрывок Я. Длугоша А. И. Третьяк приводит полностью, в границах двух предложений, но полноценного варианта перевода не сообщает [1, 30]. Вместо этого он вырывает из контекста фрагмент второго предложения: «et in portu suo Regio Kaczubyeiow, per cos recepiendam, consignat, Datis autem Alexandre Moldauiae Voieuedae et suae consorti donis reuersalibus...», переведя только его: «и в порту его величества Коцюбиеве, на гранитной скале расположенном, постановил даровать также Александру Молдавскому⁷ воеводе и его братьям подарки заимообразные...» [1. 34]. В авторских пересказах содержания остальной части латинского текста читатель должен верить А. И. Третьяку на слово.

На самом деле в латинском оригинале данного фрагмента отсутствуют слова, которые переводятся им как «гранитный», «скала», «расположенный», «братья» и «заимообразные». Фраза: «подарки заимообразные» вообще звучит бессмысленно (т. е. «подарки в долг»). Равно как и «порт на гранитной скале расположенный». Скала – совсем не то место, на котором удобно строить пристань. Слово «consorti» правильнее перевести как «партнер», «товарищи», чем «братья». Тем более что единственный выживший к началу правления господаря брат Александра Доброго, Богдан, фигурирует в грамотах как соправитель лишь до сентября 1408 г. [16, 32, 395]. Два других брата – Стефан I и Юга погибли, скорее всего, до 1400 г., будучи поочередно отстранены от власти.

В передаче латинского текста автор допустил ошибки (одна из которых выглядит как явная подмена). Например, слово «descendit» передано с конечной «t» вместо «r», а в слове «eorum» (gen. pl к словам is, id) начальная «e» преврати-

⁷ Вероятно, А. И. Третьяк решил, что Молдавский – это прозвище Александра Доброго.

лась в «с», что сделало его непереводаемым (слова «corum» в латыни нет). Замена же в «eos» (асс. pl. к is – «эти», «те») начальной «е» на «с», превратило это слово в «оселок» или «точильный камень». В свою очередь, именно «точильный камень» (cos) трансформировался в воображении автора в «гранитную скалу», на которой «расположен» порт Качубейов.

После этого нельзя не согласиться с тем, что «подобные вещи на всех языках мира именуются профанацией науки, подлогом текста, на основе которого делаются те или иные заключения» [1. 31].

В определенный момент А. И. Третьяк вообще усомнился в исторической достоверности рассматриваемого отрывка, «ибо по странному стечению обстоятельств польский священник Длугош сам родился именно в 1415 г., и в тот момент если и мог что-либо документально зафиксировать, то лишь собственно факт своего рождения» [1. 27]⁸.

Но далее А. И. Третьяк проявил непоследовательность, допустив, что Длугош все-таки мог использовать некие архивные документы при описании событий 1415 г.⁹ Однако подозрение в источниковедческой неполноценности фрагмента у автора все равно сохраняется, поскольку в тексте хронист не оставил ссылки на вероятный использованный документ [1. 28]¹⁰.

Тем не менее, он все-таки берется оспаривать сведения источника, начав с версии черноморской локализации Качубейова, ничуть не смущаясь его означенным у Длугоша

⁸ Эта старая краеведческая острота впервые появилась в начале 1990-х в двух газетных статьях: «В 1415 г. польский хронист едва родился, а значит и не был современником описываемых им событий» [17; 18], а потом перекочевала в некоторые популярные книжки: «Ведь «нелегко писать летопись, даже литовскую, в первый год своей жизни» [19. 21].

⁹ «История» Я. Длугоша – это первый в средневековой Польше научный исторический труд, основанный на изучении конкретного материала источников, как польских, так и иностранных [20. 88 - 92; 21. 3 - 19; 22. 341].

¹⁰ К середине статьи автор все благосклоннее относится к Длугошу, видя в нем «одного из наиболее образованных людей своего времени» и напоминая, что хронист был еще и «крупным дипломатом, участвовавшим в выработке статей Торунского мира 1466 г., открывшего Польскому королевству путь к Балтийскому морю» [1. 34].

портовым статусом. От объяснения того, как порт мог функционировать, находясь на гранитной скале, а не морском берегу, А. И. Третьяк уходит.

Вместо этого он апеллирует к «официальным польским источникам», под коими понимает «кодификации законов, статусов, королевских конституций и пр. в Речи Посполитой». И утверждает: «Ни в одном из сотен материалов, касающихся событий начала XV в., как и в последующие периоды, нет даже косвенных намеков на черноморские амбиции Польского королевства. Более того, здесь нет вообще упоминания некоего Коцюбиева либо производного от этого названия, которое соответствовало бы его расположению в Северном Причерноморье». «Сотни материалов» А. И. Третьяком проштудированы в двух документальных сводах польских средневековых законодательных (!) актов [1. 25 - 26].

На самом деле такие амбиции были. Так, в 1433 г. Ягайло специальной грамотой подтвердил все раннее выданные молдавским вассалам грамоты. Из них явствует, что еще в 1387 г. в ответ на признание сюзеренитета польской короны со стороны молдавского воеводы, король гарантировал права Петра Мушата на его земли, в частности, вдоль по Днестру «вниз до Черного моря» [16. 24].

В 1412 г. между Польшей и Венгрией был заключен Любовольский договор. Это соглашение закрепило союз двух стран перед угрозой турецкой экспансии в Северо-Западное Причерноморье и установило сюзеренитет Польши над Белгородом на Днестре с его лиманским портом [23. 83 - 84] и морской пристанью [24. 12]. При этом была оговорена вассальная зависимость Молдавии от Польши с условием обязательного выступления первой на стороне последней в случае войны с османами [25. 485 - 486; 26. 1136 - 1139]. Белгород, как известно, расположен в 16 км от Черноморского побережья. В 1494 г. польский король Ян Ольбрахт на съезде в Левочи предложил возобновить действия по отвоеванию у султана приморских Килии и Белгорода [16. 89].

Кстати, именно в Белгороде в 1421 г. фламандский рыцарь Гильбер де Ланнуа встречает литовского старосту По-

доля, Гельдигольда, который где-то в районе Днестровского лимана, на левом берегу в приморской зоне, выстроил крепость [27. 433 - 435; 6. 26 - 28]. Известен и другой документ, как пример уже литовских амбиций в Причерноморье: «Список городов Свидригайла» (1432 г.), в котором отмечен Kaczakeyow (Качубейов), локализованный исследователями на месте позднего турецкого Хаджибея [12. 9; 7. 120]. Впрочем, и «черноморские амбиции» Литвы А. И. Третьяк также готов оспаривать [1. 25 - 26].

Подобные, т. н. «амбиции» иллюстрированы еще одним известным польским вполне «официальным» документом: «Жалованная грамота короля Владислава Теодору Буцацкому» 1442 г. Ею король подтверждает передачу генеральному подольскому старосте некоторых причерноморских земель со своими «укреплениями: Каравул [Caravul], над р. Днестр, Чарниград [Czarnigrad], где вышеупомянутая река Днестр впадает в море, и Качибей [Caczibieiw], расположенный на морском побережье со всеми гаванями [portibus], таможня-ми водными и сухопутными, а также с землями, селами и всем другим, что к тому всему принадлежит и примыкает [...]»¹¹ [28. 25 - 27].

В этом документе впервые прямо указано на размещение Качубейова у Черного моря. Из него следует, что населенный пункт продолжает существовать и спустя 27 лет после упоминания Длугоша. Здесь есть некое укрепление, таможня и порт. Упомянутым населенным пунктам в грамоте противопоставлены села [villis], чем подчеркнут более высокий, урбанистический статус первых.

Сомнительным кажется и утверждение автора, что порт Качубейов не мог существовать по причине отсутствия польского флота, поскольку «на Черном море в самом начале XV столетия абсолютной монополией на все торговые отношения обладала генуэзская Каффа» (выделено мной – А.К.) [1, 26]. На самом деле, на протяжении XV в. на Черном море функционировал еще и молдавский город и порт Белгород, который вопреки мнению автора [1. 49] никогда не принадлежал генуэзцам, хотя там и была их община [29. 19].

¹¹ Перевод О. Белецкой [5. 257 - 258; 12. 12 - 13].

Так, 9 июля 1456 г. белгородские купцы получили от Мехмеда II привилей, «согласно которому они имели право вести торговлю по Черному морю, прибывать *на своих кораблях* (выделено мной – А.К.) и заключать торговые сделки в Адрианополе, Бруссе, Константинополе» [30. 175]. Свой порт в Каламите имело и княжество Феодоро (Мангуш) – постоянный торговый и политический конкурент Каффы в Юго-Западном Крыму. В него в XV в. заходили также и венецианские корабли [31. 170, 179, 183]. Ощутимую конкуренцию на море генуэзцам составляла Трапезундская империя, между которыми в 1430-е гг. даже началось вооруженное противостояние [32. 34; 31. 183].

Затем автор апеллирует к самому хронисту: «Любой желающий, хотя бы смутно помнящий латинский алфавит, пусть самостоятельно попытается найти в приведенном выше отрывке истории Яна Длугоша слово море (mare, Pontus) или слово Константинополь, в который якобы была отправлена польская пшеница морем на кораблях, вышедших из славного польского города и порта Коцюбиев» [1. 31].

В данном источнике порт Качубейов действительно не локализован. Однако обозначенная инфраструктурная спецификация (порт) предполагает обязательное приморское расположение пункта. Но поскольку из текста следует, что направление отправки испрашиваемого послами зерна константинопольское, то и расположение Качубейова именно на черноморском побережье очевидно (на участке между Южным Бугом и Днестром).

«Никакого порта Качубейов в первой трети XV в. в Северо-Западном Причерноморье быть не могло», настаивает А. И. Третьяк, по причине бесплодности этих мест, вызванной битвой на Ворскле 1399 г. Он называет ее то «катастрофой» то «мясорубкой, которой Европа классического Средневековья даже приблизительно не знала по своим масштабам и последствиям». Эта самая мясорубка, по мнению автора, «оказала влияние на судьбы региона на многие десятилетия вперед», поскольку «золотоордынцами Эдигея в битве была вырезана подавляющая часть всего боеспособного населения Литвы, Польши и русских княжеств» [1. 38].

Но если Польша и Литва действительно лишились почти всего боеспособного населения, то какими силами им удалось всего через 11 лет разгромить при Грюнвальде тевтонцев, решив исход Великой войны 1409-1411 гг.?

Закрывая тему о черноморской локализации Качубейова, А. И. Третьяк делает неожиданный вывод: «Где и при каких невероятных допущениях в рассматриваемом отрывке [Длугоша] можно было прочесть об отпуске зерна из порта Коцюбиев, как мы понимаем теперь, отнюдь не в Константинополь, а в Молдавию, хотя нам здесь это сейчас абсолютно безразлично». И тут же объясняет, почему безразлично, ссылаясь на свой вариант перевода. Потому что «черным по белому написано»: «...и в порту его величества Коцюбиеве, на гранитной скале расположенном, постановил даровать также Александру Молдавскому воеводе и его братьям подарки заимообразные...» [1. 34]. То есть зерно, согласно А. И. Третьяку, Владислав передал Александру Доброму, а не послал из Византии.

В таком случае перед автором встает вопрос о причине появления у короля послов. И он находит ее в необходимости переговоров об «установлении *двойного митрополичества* в русской православной церкви» (*выделено мной – А. К.*) и назначении киевского митрополита «для русского православного населения Великого княжества литовского и сопредельных с ним государств, включая Польшу, Молдавию и Валахию» (*с каких это пор Валахия была сопредельным Литве государством? – А. К.*) [1. 30].

Тут А. И. Третьяк снова привлекает в союзники хрониста (чтобы объяснить источник появления такого сюжета в его «Истории»): «вряд ли Длугош не ведал о переписке Ягайло с великим князем литовским Витовтом за 1414-1415 гг.» [1. 32]. Следуя авторской логике [1. 27] определенно не ведал, если учитывать, что в 1414 г. Длугош еще даже не родился.

В поисках объяснения, почему же у Длугоша все-таки речь идет о зерне и турках, А. И. Третьяк заключает: хронист специально утаил содержание послания «просто растворив факт получения писем со свинцовой печатью от греческого императора и патриарха между описанием событий

феодалной смуты в Валахском и Молдавском княжествах» [1. 33]. Но в Молдавском княжестве эпохи Александра Доброго не было никакой смуты. Это период политической и экономической стабильности [16. 32].

Версия о т. н. «двойном митрополичестве» не выдерживает критики. А. И. Третьяк утверждает (без всякой ссылки), что в Константинополе в 1415 г. было решено учредить две кафедры митрополита. Одну в Москве, «для православных Московского княжества» (которая, вообще-то, и так уже официально существовала, под главенством Фотия), а другую в Киеве – для православного населения княжеств Литовского, Молдавского, *Валахии* и *Польши*. В итоге, «Г. Цамблак был поставлен митрополитом Литовским и Русским в Киеве (*выделено мной – А.К.*). Вот об этом и повествует со своей своеобразной римско-католической интерпретацией Ян Длугош» в сюжете о переговорах послов с Ягайло [1. 30].

Чтобы понять, что происходило на самом деле, достаточно обратиться к историографии, в которой данный вопрос рассмотрен давно и весьма обстоятельно [33; 19. 43 - 45; 34, 175 - 180; 35. 468]. Вовсе не король польский, а князь литовский Витовт приложил усилия к воссозданию Киевской (Литовской) митрополии с тем, чтобы вывести русские земли ВКЛ из-под контроля московского митрополита «всея Руси» Фотия. В основе этой инициативы Витовта находился двойственный характер его политики в то время. Он создавал видимость верности польско-литовской унии, а на деле готовил условия для ее разрыва. При этом Витовт проявляет заметную активность в отношении ряда русских земель (Пскова и Новгорода), пытаясь противопоставить себя московскому князю. Помимо нынешних украинских земель, в сферу власти митрополита Витовт стремился вовлечь и значительную часть земель южной Молдавии. Не случайно в 1415 г. или несколько позднее состоялся молдавско-литовский династический брак: Александр Добрый женился на сестре Витовта Римгайле [16. 43 - 44].

В итоге, на втором соборе южнорусских епископов в 1414 г. Григорий Цамблак был рекомендован на должность литовского митрополита [34. 177]. Сразу после собора Цамблак

уехал в Константинополь добиваться благословения на митрополию от вселенского патриарха Евфимия II, но там с него сняли сан и отлучили от церкви [34. 178]. Однако собор в литовском Новогрудке все равно утверждает Цамблака на киевскую митрополию, в присутствии и под давлением Витовта. В ответ новый вселенский патриарх Иосиф II подтвердил отлучение Григория Цамблака от церкви, а Фотий разразился проклятиями [34. 178; 35. 458].

Все это свидетельствует как раз о провале инициативы по утверждению Киевской митрополии, а не об ее успехе, как заверяет А. И. Третяк. Сомнительно, чтобы в Византии в тот момент кто-то вообще стал бы рассматривать предполагаемую автором «возможность установить двойное митрополичество, руководствуясь собственными внешнеполитическими интересами» [1. 30].

Поэтому никакого участия польского короля в подобном деле быть не могло не только по религиозным, но и политическим соображениям. И вопросов об учреждении Киевской (Литовской) митрополии обсуждать с Ягайло послы вселенского патриарха не могли. Попытка учредить Киевскую митрополию не имела никакого отношения к «православному населению» католической Польши, и тем более Валахии¹².

Чтобы окончательно «расправиться» с классической версией прочтения отрывка, автор формулирует три замечания [1, 33]:

¹² Религиозную тему снятинской встречи с послами патриарха пытается также развить и одесский краевед А. Е. Степанченко, но в ином контексте. По его версии, «одним из главных вопросов на переговорах [византийских послов] с польским королем [в Снятине была] уния между католической и православной церквями, инициатором которой были Витовт и Ягайло». Косвенное подтверждение своей идее он ищет в письме Ягайло от 7 октября 1415 г., отправленного на адрес Констанцского собора, где вспоминается о польских русинах и их религиозном заблуждении. Причем уния, которую подразумевает автор – Флорентийская, заключенная в 1439 г. [36. 175 - 176]. Жаль лишь, что сам Длугош не отметил в своем тексте, что эти вопросы действительно были «главными на переговорах» в Снятине, ясно обозначив только одну тему – поставка зерна. Это требует от А. Е. Степанченко более убедительного набора аргументов, которые позволили бы с ним согласиться.

1. «Предположим, что византийский император действительно бы просил продовольственную помощь от второстепенного государя Европы, дабы прокормить «осажденный Константинополь» в 1415 г., хотя ни в тот, ни в предыдущий, ни последующий год никто даже и не думал осаждать столицу Византии».

Но Длугош и не говорит об осаде Константинополя. Он сообщает, что «турки разным образом нарушают спокойствие и притесняют» греков. И чтобы вызвать в городе проблемы с продовольствием, не обязательно его осаждать. С конца XIV в. Константинополь был почти полностью окружен турецкими владениями с европейской и азиатской сторон.

2. «Предположим, что по каким-либо причинам эту функцию (*отправки зерна – А.К.*) император не поручил генуэзцам», но не ясно «откуда у такой бедной страны, как Польское королевство, на тот момент образовался столь значительный излишек продуктов, что она способна была предоставить хлеб Константинополю, пусть хотя бы в размере однодневного запаса» [1. 33].

То есть для отправки в Молдавию, согласно А. И. Третьяку, зерно нашлось, а в Константинополь нет? У Длугоша не оговорен объем поставок. Генуэзцы не являлись абсолютными монополистами в черноморской морской торговле XV в.

3. Трудно вообразить, чтобы с просьбой помочь зерном «мог обратиться вселенский патриарх к католическому государю, – это уже из области совершеннейшей фантастики».

При этом двумя страницами выше А. И. Третьяк утверждает, что католический «государь» и литовский князь «обратились к константинопольскому (вселенскому) патриарху с просьбой» об установлении «двойного митрополитства» [1. 30]. К 1415 г. Византия, Венгрия и Польша находились перед лицом усиливающейся османской экспансии. В такой ситуации главами восточноевропейских православных и католических стран на протяжении всего столетия допускались самые разные внешнеполитические контакты и союзы. Ярким примером служит политика православного

молдавского господаря Стефана III, сблизившегося с Мангупским княжеством [31. 403]. После чего он установил отношения с Венецией и Римским папством. Наконец, воспользовавшись занятостью султана Мехмеда II в военных действиях с Узун-Хасаном, союзники объединились с Венгрией, Неаполитанским королевством и Кипром в антиосманскую лигу [16. 76].

Итак, если кратко суммировать все сказанное А. И. Третьяком, по его версии выходит, что польский король Владислав щедро подарил в долг воеводе Александру и его несуществующим братьям зерно, которого у Польши не могло быть по причине ее бедности, но которое она без оговорок в требуемом количестве отправила в Молдавию из сухопутного порта Качубейов, расположенного на какой-то гранитной скале, а не на Черном море, в то время как там пребывал сам король¹³. Здесь же Ягайло принимает византийских послов, озвучив просьбу о воссоздании Киевской митрополии, к которой на самом деле стремился Витовт, чтобы отделиться от Польши. При этом Ягайло чуть ли не единолично планирует включить в православную митрополию и османского вассала Валахию, и католическую Польшу. Чтобы скрыть все сказанное от потомков и современников, Длугош «растворяет» смысл дипломатического послания в пересказе о несуществующей феодальной смуте в Молдавии.

Реальные же причины встречи воеводы Александра с королем Ягайло в 1415 г. иные. Они также давно проанализированы исследователями [16. 43 - 44]. Для понимания контекста следует вспомнить события из молдавско-польских отношений конца XIV в. В 1388 г. молдавский господарь Петр Мушат выдал королю Ягайло крупный денежный займ. Взамен польский король заложил господарю ряд своих владений в соседнем с Молдавией Покутье с городами Снятин и Коломыя. Погашения долга потребовал преемник Петра, Роман. И даже попытался силой отнять у Польши залоговые земли, напав в 1393 г. на Покутье. Впрочем, Роман потерпел неудачу, а занявший после него престол

¹³ Согласно переводу А. Третьяка, король отдавал распоряжения, находясь непосредственно в Качубейове («и в порту постановил даровать»).

Стефан I вынужден был в присяжной грамоте сформулировать отказ от польских залоговых земель [16. 26 - 28].

В 1411 г. уже Александр Добрый потребовал от Ягайло погашения оставшейся части денежного займа. Ягайло признал существование части долга, в тысячу рублей и обязался вернуть его на протяжении двух лет. О чем сообщалось в королевской грамоте, направленной в Молдавию с послем Петром Влодковичем. В ней признавалось: «аже есмы должни одну тысячу рублей... приятелю нашему Александру воеводе, господарю земли Молдавской, что были нам позычили предкове их». В противном случае господарю будут переданы в залог города Снятин и Коломыя и Покутская земля. В ответ Александр пошел на встречную демонстрацию лояльности, издав свою новую вассальную грамоту, где подтвердил сюзеренитет Ягайло. Впрочем, долг так и не был возвращен в указанный срок [16. 37 - 38].

Непосредственно самой встрече короля с Александром в 1415 г. предшествовала серия событий, трактованных как сближение Витовта – такого же вассала Польши, с Молдавией (вспомним династический брак Александра и Римгайлы). Поэтому назрела необходимость обновления вассальной присяги Александра Доброго в целях закрепления единства действий вассала и сюзерена (Молдавии и Польши) [16. 43 - 44]. Это и заставило молдавского господаря приехать на встречу с Ягайло, о которой сообщил Длугош. Встреча состоялась в Снятине, как одном из городов залоговых земель Покутья.

А. Е. Степанченко, основываясь на тексте Длугоша, вычислил дату этой встречи: 19-21 мая [37. 137 - 140]. Почти одновременно с ним к тому же выводу пришла О. В. Белецкая, проанализировав материалы из итинерариев Владислава II Ягайло и сопоставив их с сообщением Длугоша [13. 17].

Своей обновленной присягой Ягайло в мае 1415 г. Александр Добрый должен был показать, что его сближение с Витовтом не нарушает отношений с польским сюзереном и не направлено против Польши. Об этом же говорит факт принятия новой присяги своему сюзерену и самим Витовтом. Факт присяги свидетельствует о том, насколько бы-

стро реагировал польский сюзерен на стремления вассалов к взаимному сотрудничеству помимо короны [16. 43].

Выбор Снятина для этой процедуры не был случайным. Молдавский вассал приносил личную присягу, как правило, «на польской стороне». Присягая здесь, господарь косвенно признавал эти земли принадлежащими польскому сюзерену, несмотря на то, что срок погашения долга, в счет которого господарю было заложено Покутье, истек еще в 1413 г. Причем в год принесения присяги Снятин бесспорно принадлежал Польше [16. 397; 34]¹⁴.

Итог встречи отражен Длугошем в финальной фразе рассматриваемого фрагмента: «приглашением Александра [король] удовлетворения достиг» (т. е., получив присягу и указав вассалу на его место в давнем долговом споре). В свете сказанного подлинность сюжета, изложенного Длугошем, не вызывает сомнения. Рассказанная им история вписывается в контекст всей политической обстановки в Восточной Европе, отраженной в десятках синхронных по времени документах.

Посчитав свою доказательную базу исчерпанной, А. И. Третьяк пускается в рассуждения о том, «кому и зачем понадобилась эта фальшивка». Оказывается, это польские повстанцы в 1830-х годах в своих ложных трактовках разместили «польский город на Черном море» в рамках концепции Польши «от можа до можа» [1. 35].

К числу польских повстанцев А. И. Третьяк, видимо, относит и проф. А. И. Маркевича с А. А. Кочубинским. Вот они, искомые создатели «коцюбиевской фальшивки». Это на их идеи опираются современные «интерпретаторы Длугоша», которые «если и видели текст, то по причине незнания латыни просто разглядывали буквы, дивясь неизвестным начертаниям» или вовсе «профессионально являются неподготовленными для понимания излагаемых на этих страницах событий» [1. 28, 34].

Автор так возмущен «псевдонаучным» наследием двух исследователей, что рубит уже по-сталински: «отнюдь не

¹⁴ *Рассматривая встречу в Снятине, об этом долговом сюжете вспоминает и А. Степанченко. Правда, подает его с ошибками и лишь для иллюстрации «сложных отношений между двумя странами» [36. 174 -175].*

маркевичи с кочубинскими управляли научными деяниями Новороссийского университета, но, напротив, они сами стали заложниками собственных фантазий и фальсификаций в руках далеких от науки сил» [1. 46].

Примечательно, что выдающийся славист и авторитетный эпиграфист рубежа XIX-XX вв., А. А. Кочубинский вообще не занимался вопросами средневекового Качубейова, и попал у А. И. Третьяка под горячую руку за романтическое эссе на тему любви к родному краю [38. 509 - 510]. Но автор почему-то решил, что именно такая «чушь» А. А. Кочубинского «остановила развитие перспективнейших направлений в отечественной исторической науке» [1. 45].

Другое дело А. И. Маркевич, автор знаковой в историографии статьи по истории Качубейова [3. 1 - 72], которая у А. И. Третьяка вызывает чувство «стыда за умственную жизнь Одессы конца XIX в.» [1. 35].

Суть его претензий к А. И. Маркевичу сводится к двум пунктам:

1. «Смешение» отрывка Длугоша «с текстом вовсе не читаемого за авторитетный источник в исторической литературе подражателя и интерпретатора польского историка Мартина Кромера»;

2. «Подмена смысла текста Длугоша», его «искажение» путем обозначения точки в цитируемом отрывке там, где в оригинале стоит запятая, после слова «consignat» [1. 35, 39].

При этом сам А. И. Третьяк в своей расшифровке текста Длугоша цитирует фрагмент (и дает перевод) только до слова «reuersalibus» [1. 34], хотя окончание предложения в оригинале следует гораздо дальше, после слова «descendir» [32. 367].

В оправдание А. И. Маркевича можно сказать, что после слова «consignat» (именно так оно пишется в источнике) Длугош переключается на встречу короля с воеводой Александром, а сюжет про порт Качубейов и отправку зерна, который интересовал А. И. Маркевича в первую очередь, к тому моменту завершен. Кстати, в этих же границах дана цитата Длугоша и у известного латиниста О. В. Белецкой [13. 15].

Но эта самая точка как раз исключают обвинения А. И. Третьяка в «слиянии» фрагмента Я. Длугоша с поздним текстом М. Кромера. Профессор ее специально поставил для разделения двух отрывков. И указал авторство каждого из них во избежание путаницы [З. 13].

Однако А. И. Третьяк словно этого не заметил: «Это не поспешность автора, как можно было бы подумать, а совершенно умышленная уловка, дабы выдать текст единым целым, не разделив его две составные части хотя бы сносками» [1. 39].

Но текст Кромера представляет собой вольный пересказ фрагмента «Истории» Длугоша и на самом деле дополняет (трактует) его, а не «взаимоисключает». А. И. Третьяк усмотрел «заблуждения и ошибки» А. И. Маркевича именно в факте цитирования Кромера, который использовал слова «и порт морской, и Константинополь, и зерно» [1. 35, 39].

На самом деле, слово «зерно» (*frumenti*) сам Длугош использует дважды в рассматриваемом фрагменте: 1) «послы просят помощь зерном»; и 2) «король дарит требуемое количество зерна». Именно в контексте процедуры прощения-дарения двух сторон-участниц переговоров, Ян Длугош называет Качубейов портовым пунктом. Предположение Кромера о том, что порт («*portu maris Pontici*») в XV в. должен располагаться на море (в данном случае – Черном), вполне логично. Равно как и обосновано обозначение им Константинополя в качестве места отправки зерна (коль скоро послы прибыли с просьбой именно оттуда).

От «заблуждений» и «ошибок», А. И. Третьяк переходит к обвинениям более громким: в «сознательной фальсификации источников и искусственной подтасовке двух текстов» [25. 35]. Но для обоснования обвинений А. И. Маркевича в «компилятивном подходе», А. И. Третьяку следовало бы опубликовать свой полноценный перевод всего латинского фрагмента Длугоша.

Напоследок автор уже откровенно передергивает: «за подобные «вольные» отношения с историей А. И. Маркевич был лишен профессорского звания и права преподавать в университете» [1. 36]. На самом деле профессор был уволен

из университета в 1895 г. официально «по состоянию здоровья», а фактически – из-за политической неблагонадежности [39. 229].

Далее А. И. Третьяк переходит к критике исследователей современных, которые «выхватили фрагмент Длугоша из нарратива, повествующего о феодальной междоусобице в православных Валашском и Молдавском княжествах. В 1415 г. Валахия признала свою вассальную зависимость от турок-османов, что, в свою очередь, являлось причиной и следствием последующего вмешательства польского короля Владислава II (Ягайло) в дела этих государств» (выделено мной – А. К.) [1. 28].

Причина не может одновременно являться следствием. Равно как слово «междоусобица» не может означать внешний раздор. Не говоря уже о том, что в 1415 г. между Валахией и Молдавией вообще не было никакого конфликта. Польский король еще с 1380-х гг. влиял на политику Молдавии в рамках вассально-союзнических отношений, и турки тут ни при чем. Что касается Валашского княжества, то оно еще с конца XIV в. становится объектом постоянных нападений османов, став вынужденно искать соглашения с ними уже тогда [16. 38].

Видимо, автор не знает, что в XV в. Валахия и Молдавия – это государства разные. Иначе не заявлял бы: «Отнюдь не все валашские и молдавские феодалы из числа тех, кто решительно отказывался от признания верховенства мусульман, готовы были к принятию помощи и со стороны едва ли не менее ненавистных им католиков» (выделено мной – А.К.) [1. 28]. На самом деле, процесс постепенного перехода Молдавии под «верховенство мусульман» (турок) начнется гораздо позже, в начале XVI в. [40. 53 - 61]. Интересно также знать, кто именно из мифических молдавских феодалов относился с ненавистью к католической Польше в контексте османской угрозы, противодействуя тем самым официальной политике молдавско-польского сближения первой трети XV в. [16. 34 - 41]?

Приступив уже под конец статьи к перечислению иных доказательств «абсурдного характера» существования сред-

невекового предшественника Одессы, А. И. Третьяк без необходимого историографического комментария, выхватывает всего несколько из них [1. 48 - 49]:

1. «Вероятное впадение Днестра в Одесский залив»¹⁵;

2. Претензии «некоего польского шляхтича на Пересыпь во второй половине XVI в., когда таковая не могла существовать по геологическим причинам»¹⁶;

3. «Отчет о дипломатической миссии в Восточную Европу Гильберта де Ланнойя», который в 1421 г. не видел никакого населенного пункта на месте нынешней Одессы.

Вообще-то, имя *Guillebert de Lannoy* с французского переводится как Гильбер де Ланнуа [27. 433], а не так, как решил автор. Кроме того, никаких данных о существовании в молдавском Белгороде генуэзской фактории с административным аппаратом, многочисленные свидетельства эпохи не содержат, вопреки заявлению автора о «генуэзском Монкастро» [1. 49]. Труд, составленный Ланнуа, называется «Путешествия и посольства господина Гильбера де Ланнуа», а вовсе не «Отчет» [1. 47]. Весь сухопутный маршрут Ланнуа из Монкастро в Крым описан лишь в нескольких строках. Судя по использованным в данном отрывке запискам временным характеристикам, начало и окончание строительства литовского замка Гельдигольдом произошло еще до отъезда Ланнуа из Белгорода, поскольку ему были известны сроки, ушедшие на его возведение – «меньше месяца» [27. 433 - 465]. Ко времени отъезда этот сюжет, вероятно, уже был включен в заметки. Я уже высказывал предположение, что именно этот замок мог появиться в порту Качубейов (в целях защиты от Молдавии приграничного пункта) после того, как в 1421 г. ухудшились отношения Александра Доброго с Витовтом (династический брак с Римгайлой был разорван, по некоторым сведениям Витовт даже собирался напасть на Молдавию) [16. 46; 6. 25 - 27].

Подведем итоги. Версия прочтения, перевода и трактовки отрывка Яна Длугоша с упоминанием порта Качубейов, авторства А. И. Третьяка, выглядит необоснованной. Заяв-

¹⁵ Не ясно, при чем тут Днестр.

¹⁶ Автор путает дату и не называет имени. На самом деле речь идет о Язловецком и событиях 1442 г. [12. 11].

ление о «коцюбиевской фальшивке» бездоказательно. Критика локализации порта Качубейова на месте нынешней Одессы не сопровождается новой идеей о его расположении. Непонятно, как эта критика оспаривает сам факт существования топонима с таким названием. Попытка обвинить А. И. Маркевича в «фальсификации» текста польского хрониста провалилась, увязнув в бесцельной критике второстепенного по значению пересказа авторства М. Кромера.

Красной линией через всю публикацию проходит стремление А. И. Третьяка опрокинуть саму источниковедческую основу для «измышлений страдальцев по Коцюбиеву», «фальсифицирующих факт во имя личных, идеологических и националистических интересов» [1. 28, 50]. Главная цель автора – политическая, борьба с представлением о Качубейове как украинском прародителе нынешней Одессы [15]. Но вместо того чтобы отделить сугубо научную сторону вопроса (существование средневекового Качубейова в свете исторических источников), от вариантов их современной политической интерпретации, А. И. Третьяк решил вылить и воду, и младенца, увлекшись отрицанием как всей имеющейся источниковедческой базы по теме, так и нынешних идеологических концепций, выстроенных на ее основе.

Литература:

1. Третьяк А. И. Коцюбиев, или История фальшивки // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – Т. 52. – Одесса, 2013. – С. 25-53.
2. Długosz J. Historiae Polonicae libri XII. – L. I. – Lipsae, 1711.
3. Маркевич А. И. Город Качибей или Гаджибей – предшественник города Одессы // ЗООИД. – № 17. – Одесса, 1894. – С. 1-72.
4. Гончарук Т. Г. История Хаджибея (Одессы) 1415-1795 гг. Популярный очерк. – Одесса: Астропринт, 1997. – 88 с.
5. Білецька О. В. Поділля на зламів XIV-XV ст.: до витоків формування історичної області. Одеса: Астропринт, 2004. – 416 с.
6. Красножон А. В. Крепость Хаджибея: иконография, археология, политика // Lietuvos pilys. – №6. – Vilniaus, 2011. – P. 16-27.
7. Полехов С. В. «Список городов Свидригайла». Датировка и

публикация // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – № 4 (58). – Москва, 2014. – С. 111-125.

8. Руссев Н. Д. 2015. Два варианта городской истории средневекового Причерноморья – Белгород и Олешье // Генуэзская Газария. – Кишинев: Stratum-Plus. – С. 19-38.

9. Cromeri M. De origine et rebus gestis Polonorum libri XXX. – Basileae, 1555. – 704 p.

10. Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmodska I wszyskiej rusi. – Warszawa, 1846. – 572 p.

11. Спасивцева В. А. К вопросу о гуманистической традиции в «Истории Польши» Яна Длугоша // Исторический ежегодник: Сб. науч. тр. – Новосибирск: Рипэл, 2008. – С. 5-18.

12. Гончарук Т. Г. Історія Хаджибея (Одеси) 1415-1795 рр. в документах. – Одеса: Астропринт, 2000. – 372 с.

13. Білецька О. В. Повідомлення Яна Длугоша про Качубейов від 1415 р. в контексті ітінераріїв польского короля та великого князя литовського // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). – Одеса, 2015. – С. 14-18.

14. Пташицкий С. Длугош, польский историк XV столетия. – СПб., 1888. – С. 17.

15. Болдирев О. В. Одесі – 600 (історичний нарис). Одеса: Юг, 1994. – 72 с.

16. Параска П. Ф. Внешняя политика Молдавии в первой трети XV в. // Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV – начало XIX вв.). Драгнев Д. М. (отв. ред.). – Кишинев: Штиинца, 1987. – С. 32-53.

17. Губарь О. И. История одного города. Одесский университет. – Одесса, 1992 (16.04).

18. Добролюбовский А. О. 1994. Исторические миражи Хаджибея-Коцюбиева. Одесский вестник. – Одесса, 1994 (26; 589).

19. Горбатюк А., Глазырин В. Юная Одесса. – Одесса: Оптимум, 2002. – 251 с.

20. Peradzka K. Genealogia Biblijna i rodowód słowian w pierwszej księdze «Annales» Jana Długosza // Nasza Przeszłość. – № 8. – 1958. – S. 88-92.

21. Карнаухов Д. В. «Русские» известия хроники Яна Длугоша в отечественной и польской историографии // Российско-поль-

ский исторический альманах. – Выпуск VI. – Ставрополь-Волгоград: Изд-во СГУ, 2012. – С. 3-19.

22. Шахмагов А. А. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. – СПб., 1908. – 652 с.

23. Warvin W. Expeditia de pe Dunare // Călători străini despre Țările Române. – București, 1968. – P. 81-122.

24. Хождение Зосимы в Царьград, Афон и Палестину // Вопросы русской литературы (Ученые записки МГПИ им. В. И. Ленина). – Москва, 1971. – С. 12-42.

25. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. 1346-1450. – № I. Pt. 2. – București, 1890.

26. Constantiniu F., Papacostea Ș. Tratatul de la Lublau (15 martie 1412) și situația internațională a Moldovei la începutul veacului al XV-lea. // RdI – № 17 (5), 1964. – P. 1129-1140.

27. Брун Ф. К. Путешествия и посольства господина Гильберта де Ланнуа, кавалера Золотого руна, владельца Санта, Виллерваля, Троншиена, Бомона, Вагени в 1399 – 1450 гг. ЗООИД. – Т. 3. – Одесса, 1853. – С. 433-465.

28. Архив Юго-Западной Руси. – Ч.8. – Т.1. – К., 1893. – 372 с.

29. Коновалова И. Г. Торговая фактория в Килие (по данным нотариальных актов 1360-1361 гг.) // Известия АН Молдавской ССР. Серия общественных наук. – №. 1. – Кишинев, 1989. – 14-21.

30. Бырня П. П. Молдавский средневековый город в Днестровско-Прутском междуречье (XV – начало XVI в.). - Кишинев: Штиинца, 1984. – 184 с.

31. Мьц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. Симферополь: Универсум, 2009. – 528 с.

32. Карпов С. П. Регесты документов фонда *Diversorum Filze* Секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья // Причерноморье в средние века. – СПб.: Алетейя, 1998. – С. 9-81.

33. Spieralski Zd. Dziejow wojen polsko-moldawskich // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. Warszawa. – Т. XI. – 1965.

34. Трифонова А. Григорий Цамблак // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Вып. 2, Ч. 1 – Ленинград: Наука, 1988. – С. 175-180.

35. Яцимирский А. И. Григорий Цамблак (очерк его жизни, административной и книжной деятельности). – СПб, 1904. – 502 с.

36. Степанченко О. Є. Перша літописна згадка про Одесу (Качибей) та церковна унія XV ст. // Краєзнавство - № 1/2 – Київ: Інститут історії України НАН України, 2015. - С. 173-177.

37. Степанченко О. Є. Про визначення точної дати першої літописної згадки про Одесу 1415 р. // Кочубіїв-Хаджибей-Одеса (матеріали I всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста). - Одеса, 2015. - С. 137-140.

38. Кочубинский А. А. Лapidарные надписи XV столетия из Белгорода, что ныне Аккерман. ЗООИД. - № 15. - Одесса, 1889. - С. 506-547.

39. Синявська О. О. Маркевич Олексій Іванович 1847-1903 // Одеські історики (початок XIX - середина XX ст.). - Т. I. - Одеса, 2009. - С. 226-229.

40. Гонца Г. В. Молдавия и Османская агрессия в последней четверти XV – первой трети XVI века. - Кишинев: Штиинца, 1984. - 150.

*Кондратюк Валерий,
директор благотворительного фонда им. И. Куриса*

ПОКРОВСКАЯ ЦЕРКОВЬ МЕСТЕЧКА КУРИСОВО-ПОКРОВСКОГО И ЕЕ КТИТОРЫ

Последняя в XVIII веке русско-турецкая война 1787 - 1791 г. завершилась подписанием Ясского мирного договора. Его статьи закрепляли передачу обширного участка Северного Причерноморья (от устья Южного Буга до низовьев Днестра) Российской империи. Вслед за этим последовали указы об освоении этих земель и заселении их как гражданами Российской империи, так и иностранными переселенцами. Земли щедро раздавались военным, дворянам, чиновникам и иностранцам.

Среди героев войны, получивших в награду земельные наделы в украинском Причерноморье, был и подполковник Иван Онуфриевич Курис. Георгиевский кавалер, участник битвы при Фокшанах и взятия крепости Измаила, И. Курис пользовался доверием полководца А. В. Суворова. По окончании войны И. Курис продолжал оставаться при штабе А. Суворова, где служил начальником секретной канцелярии. В феврале 1793 г. полковник И. Курис получил «открытый лист» за подписью Екатеринославского Правителя генерал-майора Василия Васильевича Каховского, который гласил: «Господину подполковнику и кавалеру Ивану Онуфриевичу Курису по прошению его назначена земля в новоприобретенной от Порты Оттоманской области по правую сторону речки Тилигула, при устье речки Балая и по обеим сторонам оврага Балайчук шесть тысяч десятин; да для устройства на

реке Тилигул водяной мельницы позволяется ему, господину Курису, на основании межевой инструкции иметь к левому берегу одно прикосновение плотиною...» [1. 5 - 6]. В том же, 1793 г., эта местность начала заселяться новым владельцем, который отправили сюда своих крепостных из села Луциковки Лебединского уезда Слободско-Украинской губернии. По некоторым статистическим данным, обнаруженным в архиве Курисов, спустя почти столетие, оказалось, что первых переселенцев, явившихся по вызову помещика, было более 300 человек. Вновь устроенная слобода была названа подполковником Курисом Покровской – в честь Покрова Пресвятой Богородицы, покровительницы украинского казачества. Полагают, что численность населения Покровского спустя несколько лет могла доходить до 500 человек [2. 89].

По-видимому, одной из первых построек в слободе была местная церковь. То, что церковь была основана в 1793 г., находим подтверждение в труде архиепископа Гавриила (Розанова) «Историко-хронологическое описание церквей епархии Херсонской и Таврической», в котором он постарался, по его словам, «познать и сохранить навсегда в памяти начало водворения сих новых жителей, ...и постепенное их по здешним местам разлитие...» [3. 1]. Долгие годы архиепископ Гавриил по крупицам собирал сведения о том, где и в каком году была основана та или иная церковь. Все события, связанные с основанием сельских церквей, молитвенных домов и монастырей, он расположил в хронологическом порядке. Во многих случаях по годам строительства сельской церкви можно судить и о дате основания самого поселения.

В записях за 1793 г. значится, что церковь «Села Ново-Покровки, Покровская, каменная, Одесского уезда. Сооружена помещиком действительным статским советником Курисом, вместо существовавшего тут молитвенного дома. Селение основалось по завоевании Очаковской области, и жители были военно-рабочие люди, именовавшиеся погонцами. А в 1797 году, по отдаче сего места упомянутому Курису, погонцы отсюда вышли и поселились Малороссияне» [4. 33]. Здесь можно наблюдать некое противоречие. С одной стороны подчеркивается, что Покровская церковь была по-

строена И. Курисом именно в 1793 г., однако здесь же говорится, что он получил эту местность лишь 1797 г. Херсонский архиерей собирал сведения об открытии церквей не только изучая церковные документы, но и стремился услышать воспоминания местных старожилов, заставляя местное духовенство записывать их. Вероятно, в рассказах тамошних жителей была доля правды. Благодаря упоминанию о неких погонцах, поселившихся прежде в слободе, можно найти объяснение тому, что по данным ревизии 1795 г., в Покровском числилась лишь только 21 семья, переведенная из Луциковки. Остальные 180 фамилий «хоть также все названы в ревизской сказке «крестьянами Малороссийской породы», но не определены по месту своего происхождения; между ними – мало лиц, имеющих детей, хотя многим одиноким было уже в 1795 году 40, 50 и даже 60 лет» [5. 88]. Похоже, что это были те самые «военно-рабочие люди» - строители сельской Покровской церкви. Строили ее из местного камня-ракушняка, легко добываемого в окрестностях.

Точной даты освящения Покровской церкви села Покровского не известно. В метрической книге, которая была выдана в 1796 г. в Покровскую церковь слободы Покровской, находим фамилию первого священника – им был иерей Кирилл Карлецкий [6. 104 – 104 об.]. Спустя два года, 10 октября 1798 г. он венчал в этой церкви родную сестру владельца Покровского имения – Меланию Онуфриевну Курис и жителя города Одессы Григория Матвеевича Кучерева [7. 175 об.]. Это событие свидетельствует о том, что как сам И. Курис, так и его родственники уже проживали на то время в Покровском и, вероятно, в уже построенном к тому времени помещицьем доме. После 1797 г. во всех метрических книгах, выдаваемых епархиальным правлением в Покровскую церковь, больше не указывается Покровское как слобода, везде было записано – село Покровское.

До 1810 г. штат церкви состоял из одного священника. В 1807 - 1814 гг. настоятелем Покровской церкви был священник Симеон Каневский. На одной из страниц метрической книги за 1807 г. есть, в частности, запись о смерти его трехлетней дочери Улии, последовавшей 12 ноября 1807 г. [8.

122]. В 1814 г. в Покровскую церковь был назначен, рукоположенный 20 февраля 1814 г. митрополитом Кишиневским Гавриилом (Бонулеско-Бодони) в сан священника, Лаврентий Суравский. Лаврентий Иванович родился в 1781 г., происходил из дворян. Некоторое время он находился на гражданской службе в Екатеринославской Казенной палате в должности губернского канцеляриста. В 1809 г. был принят в духовное звание и определен стихарным дьячком к Покровской церкви казенного селения Ясиново Тираспольского уезда. Спустя два года, с возведением в сан диакона, он получил назначение к Цареконстантиновской церкви с. Розалиевки в том же уезде. В 1828 г. он был избран благочинным церковью 1-й части Одесского округа, а в 1833 г. был переведен в селение Новопокровское (Сахарово).

Согласно старому «Имянному списку» за 1808 г. в селе проживало 279 душ населения обоего пола. Связано ли это было с числом жителей и прихожан церкви, неизвестно, но в 1807 г. в составе церковного клира появляется должность стихарного дьячка. На эту вакансию был определен Феодор Жапченко, принятый в духовное звание в 1804 г. из мещан. В 1806 г. он посвящен в стихарь пономарем «в город Адесь» [9. 35 - 36]. В 24-й день июля 1810 г. Феодор Жапченко был повенчан в Покровской церкви с девицей Марией, дочерью помещика Емелиана Степановича [10. 357 об]. Его первая жена, вероятно, умерла, так как в церковной ведомости за 1830 г. значится «... приписанная к причту Покровской церкви с. Покровского (Куриса), бывшего при сем причте дьячка Феодора Жапченко вдова Екатерина Дмитриева, живет у священника на пропитании. Получает от попечительства 30 р. в год». При матери находился и их десятилетний сын Ананания, который «учился писать» [11. 176 об.]. Феодор Жапченко служил в Покровской церкви до 1828 г. и умер 9 апреля 1828 г. от чахотки в возрасте 41 года. По этому поводу запись в метрической книге гласит: «По осмотрении уездного лекаря Донского погребен по обряду христианскому» [12. 766].

Возможно, с увеличением числа треб, в 1822 г. причт Покровской церкви был еще увеличен. На должность пономаря был назначен Терентий Голубовский, который уже в следую-

щем году был возведен в сан диакона и оставлен здесь же. К этому времени в небольшой Покровской церкви уже не могли уместиться все православные прихожане села. При поддержке помещика И. Куриса в 1823 г. было преступлено к возведению нового просторного храма. Его строительство осуществлялось на деньги землевладельца и, вероятно, развернулось на месте бывшей церкви, которую пришлось разобрать. Об этом свидетельствует тот факт, что в 1823 г. метрическая книга была выдана из епархии в Покровский молитвенный дом с. Покровского [13. 298]. До окончания строительства нового храма вместо разобранный старой церкви был специально устроен временный молитвенный дом.

В 1824 г. строительство новой церкви было завершено, и она была вновь освящена во имя Покрова Пресвятой Богородицы. Фамилия автора проекта до сих пор не известна. Церковь имеет в плане крестообразную форму с одним куполом и тремя входами. У центрального входа с западной стороны устроен большой портик с колоннами, два других – с севера и юга имеют лишь невысокие ступени. Церковь всегда залита дневным светом, который проникает сюда из больших окон, а также из тринадцати круглых, специально устроенных на уровне пяти метров и имеющих диаметр около одного метра. «Здание каменное прочное с такового же колокольнею» – так отмечалось в дальнейшем в ежегодных клировых ведомостях Покровской церкви.

Не преминул отметить это событие и архиепископ Гавриил в своем «Историко-хронологическом описании церквей». За 1824 г. он записал: «Села Покровского, Покровская, кам. Одесск. у.» [14. 55] О дате строительства колокольни, которая стояла отдельно с южной стороны храма, точной информации нет. Внутреннее убранство Покровского храма было благоустроено попечением И. Куриса, о чем в клировых ведомостях особо отмечалось: «Утварью достаточное и имеет весь круг богослужбных книг» [15. 585]. И. Курис построил рядом с церковью небольшие дома для священника и церковнослужителей. Сам помещик, долгие годы большей частью проживавший в Одессе, после возведения нового храма основную часть времени стал проводить в селе. Об

этом позже свидетельствовал его внук Иван Ираклиевич Курис: «...когда кончилась постройкою церковь, переехал в Покровское, где по освящении храма, ктитор вскоре благочестиво умер в 1838 году...» [16. 280].

Настоятелей церкви назначало Епархиальное начальство. Однако Курисы так или иначе принимали участие при окончательном утверждении настоятеля в Покровскую церковь. Одним из основных требований, выдвигаемых обычно к кандидату со стороны помещиков, было наличие семинарского образования. Поскольку священник Лаврентий Суравский вследствие развития болезни глаз вынужден был уйти за штат, в 1833 г. настоятелем в Покровский храм был назначен выпускник Кишиневской духовной семинарии священник Тимофей Петрович Гловацкий, рукоположенный в этот сан 16 сентября 1833 г. [17. 184 - 188].

Следующим настоятелем в 1850 г. стал священник Иоанн Степанович Тинтулов, который после окончания Херсонской духовной семинарии в Одессе 17 сентября 1850 г. был рукоположен в сан священника архиепископом Херсонским и Таврическим Иннокентием (Борисовым). Помимо службы в Покровской церкви, он преподавал детям Закон Божий в открывшейся в 1863 г. в местечке Курисово-Покровском школе для сельских детей. За свою службу отец И. Тинтулов имел в награду от Епархиального начальства набедренник, скуфью, камилавку, наперсный крест. В 1887 г. он удостоился награждения саном протоиерея [18. 146].

Затем, в течение короткого периода настоятелями храма служили священники Диомид Маевский и Владимир Жуковский. С 18 декабря 1893 г. в Покровскую церковь был переведен из села Златоустава Поля священник Александр Поликарпович Лебедев, который настоятельствовал в Курисово-Покровской церкви более тридцати лет. За его высокое пастырское служение прихожане с любовью относились к отцу Александру.

С тех пор, как И. Курис построил в своем селе Покровскую церковь, ни он, ни его потомки не оставляли без попечения храм. Помещики с большой заботой относились как к его убранству, так и к потребностям служившего в нем духовенства. Согласно Уставу Духовных консисторий, при ка-

ждом храме прихожанами избирался «...из среды себя чело-
век благочестивой жизни и честных правил в церковные
старосты, для попечения об имуществе и обо всем хозяйстве
церкви». Сведений о том, что храмоздатель И. Курис изби-
рался в должность старосты, нет. А вот уже его внук – Иван
Ираклиевич Курис в первый раз был избран старостой Пок-
ровской церкви в 1868 г. [19. 401].

Позже, когда И. И. Курис будучи в должности предводителя
дворянства Херсонской губернии большую часть времени
проводил в Одессе по служебным делам, прихожане Покров-
ской церкви стали избирать на должность церковных старост
представителей из крестьянской среды. С 20 апреля 1885 г.
на первое трехлетие был утвержден старостой крестьянин
М. Горобец. После него вплоть до 1911 г. на эту должность
избирались крестьяне Д. Олейник, И. Малышев, И. Горобец,
Л. Сушко, Г. Гапоненко, К. Шаповалов. С 30 июня 1911 г. цер-
ковным старостой был утвержден правнук Ивана Онуфрие-
вича Куриса отставной полковник гвардии Иван Иванович
Курис, в коей должности он оставался до 1915 г. [20].

Помимо старост, не менее деятельное участие в судьбе Пок-
ровской церкви местечка Курисово-Покровского оказывали
члены церковно-приходского попечительства. Главной зада-
чей этих попечительств, которые стали образовываться при
храмах после принятия в 1864 г. Закона о приходских попечи-
тельствах, считалась забота о благоустройстве и благосостоя-
нии церкви и ее причта. Поэтому обычно в их состав избира-
лись не только прихожане из крестьян, но и богатые помещики.
В 1890 г. председателем приходского Попечительства при Пок-
ровской церкви был избран Иван Ираклиевич Курис. А в со-
став его членов вошли землевладельцы Владимир Якунин и
Николай Альбранд, мировой судья Николай Бечаснов, мест-
ный пристав Иосиф Щуровский и др. [21. 383 - 384]. В распоря-
жении церковно-приходского попечительства находились де-
нежные и материальные средства, которые образовывались из
добровольных пожертвований как прихожан, так и «посторон-
них лиц». Эти средства могли быть направлены не только на
пользу церкви, но и для причта, а также на содержание при-
ходской школы и другие благотворительные цели. Так, в 1894

г. статский советник Иван Ираклиевич Курис в качестве пожертвования на храм внес в счет сумм попечительства 100 руб., священник Александр Лебедев – 3 руб., Каирское сельское общество – 30 руб., а калядники Курисово-Покровского – 92 руб. Крестьяне, как правило, вносили от 10 коп. до десятков рублей [22. 54]. Жена губернского предводителя дворянства Любовь Ивановна Курис для церкви пожертвовала футляр для дарохранильницы стоимостью 25 руб. и серебряной парчи для священнического облачения.

В 1895 г. И. И. Курис задумал осуществить ремонт Покровской церкви, которая не обновлялась еще с тех пор, как была построена его дедом. На общем сходе прихожан было постановлено начать сбор средств на ремонт здания, обновление иконостаса, замену купольного креста, а также установку нового высокого шпиля над часовней-усыпальницей помещиков Курисов, которая находилась в церковной ограде. Владельцы Курисово-Покровского имения были среди первых, от кого поступили новые пожертвования. Любовь Ивановна Курис приобрела для иконостаса все иконы, написанные на полотне, а всего для его обновления ею было затрачено 2575 руб. [23. 60]. Она же пожертвовала дарохранильницу, «штуку красного сукна для ковра длиною во всю церковь» и траурное священническое облачение. Еще одно облачение Любовь Ивановна заказала изготовить «из парчи, бывшей на гробе покойного отца ея» [24. 356]. Отец благотворительницы – Иван Александрович Гижицкий скончался 8 июля 1894 г. и был похоронен в ограде Покровской церкви.

Вслед за помещиками свои посильные пожертвования давали и прихожане Покровской церкви. Крестьянин Иван Каложный принес в храм плащаницу стоимостью 60 руб., «прихожанки-старухи приобрели покрывало на престол из белой парчи ценою 16 руб.», парни-колядники – 4 хоругви за 65 руб., земский врач Егор Тимофеевич Слюсаренко – икону св. великомученика Пантелеимона, а его коллега фельдшер Сергей Студзинский к сей иконе цветную лампадку [25. 379]. Обновление храма было завершено в 1899 г., уже после смерти владельца имения Ивана Ираклиевича Куриса, последовавшей 2 марта 1898 г. К тому времени в Покровскую церковь на общественные средства прихо-

жан была приобретена за 220 руб. вызолоченная гробница для плащаницы. «Старухи-прихожанки», старожилы этой церкви, на собранные ими средства купили молебное Евангелие, покрывало из парчи для погребений, подсвечник к иконе св. Феодосия Черниговского за 18 руб. и траурное облачение для престола. Крестьянка Гликерия Вельмога пожертвовала шелковую ризу с прибором стоимостью 32 руб...

В центре храма появилось новое большое паникадило, на которое сельскими парубками за время зимних праздничных колядок специально были собраны 150 руб. Отдельно проводился сбор денег на покраску полов в церкви. Этим занимался волостной старшина Николай Мальш, которому удалось собрать 63 руб. Для этой же цели общества крестьян ближайших деревней Киры и Александровки передали 37 руб. 45 коп. [26. 60]. На изготовление креста и его позолоту среди других собранных средств 50 руб. пожертвовала Любовь Ивановна Курис и еще 20 руб. землевладелец деревни Каир Николай Албранд. После обновления как внутреннего убранства, так и внешнего вида церкви встал вопрос о строительстве нового жилья для священника и церковнослужителей. Старый домишко, построенный еще в 1820-е гг., пришел в негодность. Все тяготы по возведению церковного дома вновь взяла на себя владелица Курисово-Покровского имения Л. И. Курис, затратив на это 1474 руб.[27. 318]. Особой своей заботой она считала образование сельских детей. По инициативе Любовь Ивановны и полностью на ее средства были открыты церковно-приходские школы в близлежащих деревнях Александровке и Капитановке, которые относились к приходу Покровской церкви местечка Курисово-Покровского. Будучи попечительницей этих школ, Л. И. Курис содержала эти школы, обеспечивая ее учеников кроме учебников, наглядных пособий, еще и горячей едой [28. 217].

На протяжении более ста лет семья землевладельцев Курисов непрерывно оказывала попечение Покровской церкви и ее прихожанам. Лишь отъезд помещиков из местечка Курисово-Покровского накануне революционного переворота 1917 г. прервал нить, которая многие годы связывала Курисов и их ближайших родственников с небольшой сель-

ской церковью, построенной родоначальником рода Иваном Онуфриевичем Курисом.

Литература:

1. Местечко Курисово-Покровское (Балай тож): Статистическое описание поселения, при Херсонской Губернской Земской Управе. - Одесса: Тип. П.А. Зеленого, 1883.

2. Там же.

3. Историко-хронологическое описание церкви епархии Херсонской и Таврической. Составил Гавриил, архиепископ Херсонский и Таврический. - Одесса, 1848.

4. Там же.

5. Местечко Курисово-Покровское...

6. Державний архів Одеської області (далее ДАОО). - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 58.

7. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 66.

8. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 119.

9. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 2 а. - Д. 104.

10. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 136.

11. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 4. - Д. 60.

12. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 260.

13. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 3. - Д. 262.

14. Историко-хронологическое описание церкви...

15. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 2 а. - Д. 585

16. Иван Онуфриевич Курис // Записки Одесского Общества Истории и Древностей [ЗООИД]. - Одесса, 1872. - Т.8. - Отд-ние 2.

17. ДАОО. - Ф. 37. - Оп. 2 а. - Д. 265.

18. Херсонские Епархиальные Ведомости. - Одесса, 1887. - №8.

19. Там же. - 1886. - №21.

20. Там же. - 1911. - №16.

21. Там же. - 1890. - №19.

22. Там же. - 1895. - №3.

23. Там же. - 1900. - №5.

24. Там же. - 1896. - №17.

25. Там же. - 1896. - №18.

26. Там же. - 1900. - №5.

27. Там же. - 1903. - №16.

28. Там же. - 1903. - №7.

ОДЕССКИЕ ДРЕВНОСТИ

*Тарас Гончарук,
доктор історичних наук,
професор кафедри історії України
історичного факультету ОНУ ім. І. І. Мечникова*

СТАТТЯ «ОДЕССКОГО ВЕСТНИКА» 1862 Р. НА ЗАХИСТ УКРАЇНСЬКОГО ЖУРНАЛУ «ОСНОВА»

В історичній літературі вже розглядалося питання про зв'язки першого українського журналу «Основа» (виходив друком у С.-Петербурзі в 1861 – 1862 рр.) та газети «Одеський вестник» (далі – «ОВ»)[1. 175 – 189]. Проте хотілось би окремо розглянути участь провідної одеської газети в гострій полеміці, що розгорнулася наприкінці 1861 – на початку 1862 р. між журналом «Основа» з одного боку та часописами «Сион» та «День» – з іншого.

Полеміка ця стосувалася «національного питання» й вже достатньо добре висвітлена в науковій літературі. Дослідники історії першого українського журналу, справедливо відзначаючи, що найширша полеміка розгорнулася між «Основою» і газетою «День» [2. 73], зауважували: «Коли читаєш слов'янофільську газету «День», що почала виходити з жовтня 1861 року, то складається враження, що вона й створена для боротьби з «Основою», так багато тут друкувалося матеріалів, спрямованих на спростування її ідей» [3. 234]. Дійсно, шпальги «Дня» кінця 1861 – початку 1862 р. рясніли звинуваченнями на адресу авторів «Основи» та інших «українофілів». Одеська газета залишатися осторонь такого важливого питання не могла.

Слід відзначити, що слов'янофільський московський часопис «День» від часу своєї появи викликав негативні відгуки у авторів «ОВ». Причиною того були не лише розходження у поглядах на питання культурного та суспільно-політичного характеру. Вже у жовтні 1861 р. «День» опублікував перший допис про необхідність, передусім, задля посилення імперського російського впливу на Правобережжі, споруджувати

залізницю Москва – Київ [4. 10 – 11]. В той же час інтереси зовнішньої торгівлі Наддніпрянщини вимагали прискореного будівництва залізниць від Одеси до внутрішніх українських теренів. Згодом (в середині 1860-х рр.) на шпальтах часописів спалахнула гостра полеміка щодо питання про напрямки будівництва залізниць між «ОВ» та «Днем» [5. 224 – 226]. Таким чином, спілка «Основи» та «ОВ» супроти «Дня» виглядала цілком природною. Однак єврейський часопис «Сион» видавався в Одесі і тому виступати проти нього, в цілому лояльному до потреб єврейської громади, «ОВ» було непросто. Тим не менш головна одеська газета і в цьому випадку встала на захист «Основи».

Свою позицію щодо згаданої полеміки «ОВ» заявив на самому початку 1862 р. (№1 газети) в передовиці, автор якої підписався криптонімом «N». Так традиційно підписувалися тодішні фейлетони «ОВ» (у 1862 р. вони мали назву «Вместо фельетона»). Ймовірно, що під криптонімом «N» заховався сам редактор газети Микола Сокальський [6. 74 – 78] (проте, оскільки у тексті вказано на полтавське походження дописувача, не виключено, що ним був не харків'янин М. Сокальський, а колишній кирило-мефодієвець полтавчанин Микола Савич [7. 163 – 167]). Автор статті прямо не підтримав у полеміці «Основу», а залишався ніби осторонь цієї «журнальної війни», проте він тричі посилався на український журнал з С.-Петербурга (зазначена стаття «ОВ» мала підрядкові посилання, що наближало її до журнальних публікацій), наводив з нього просторі цитати, погоджуючись з ними і водночас піддавав нищівній критиці всіх головних опонентів «Основи».

Підводячи підсумки минулого 1861 року й говорячи про вражаючі глобальні зміни економічного ладу в країні (передусім скасування кріпацтва) та грандіозні проекти (між якими «почти решенное уже дело» - заснування в Одесі університету), автор статті був стурбований реакційними головами, які все частіше лунали зі сторінок журналів та шпальт російських часописів й іноді маскувалися ліберальною фразеологією («Деспотизм невежества уступил свое место новому деспотизму, более тяжелому, более подавляющему, мы

скажем – более отвратительному, потому что он действует во имя прогресса» – зазначав «N»).

В цьому плані одеський автор був вельми невдоволений московською журналістикою. «Москва, – писав він, – всегда служила у нас представительницей двух самых противоположных крайностей: крайнего застоя и крайне отвлеченной мысли. В этом отношении, она всегда расходилась с Петербургом, который отстаивал практические принципы и стоял на стороне медленного, но постепенного и общего прогресса. Таково преимущество нейтральной почвы, которой обязана своим развитием и Одесса». Таким чином, навіть цей своєрідний «географічний фактор» мав зблизити «ОВ» з петербурзькою «Основою».

Нижче ми наводимо уривок зі згаданої статті, що стосувався саме полеміки з «Сионом» та «Днем». Щодо нього зробимо лише кілька зауважень. Так, на відміну від деяких авторів «Основи» (наприклад, Микола Костомарова в його статті «Иудеям» 1862 р. [8. 38 – 58]), дописувач «ОВ» не отожднював погляди «Сиона» з поглядами та справжніми інтересами єврейського населення. Він вважав, що «Сион» подібними публікаціями робить євреям чергову «ведмежу послугу» і що для євреїв набагато кориснішим було б не захоплюватися космополітичними ідеями, а зайнятися власним національним розвитком (пізніше подібні думки висловлював видатний одесит В. Жаботинський та інші сіоністи).

Даючи відповідь на публікації в газеті «День» «N» не побоявся торкнутися й політичних питань, що у складі Російської імперії «Московское княжество с Москвой составляет такую же провинцию, как и Малороссия с Киевом». Схожі думки була поширені серед української козацької старшини XVIII ст. Так у «Разговоре Великороссии с Малороссией» Семена Дівовича 1762 р. Малоросія, між іншим, заявляє Великоросії:

*«Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государь твой и мой обций повелитель»* [9. 394].

Між іншим, слід зазначити, що дописувач «ОВ» виявив досить непогану обізнаність в українській історії. Як дав-

ньоруського періоду, так і доби Козаччини. Він згадує не лише гетьманів Б. Хмельницького та П. Дорошенко, але й менш відомого гетьмана Я. Шаха (1582 р.); цілком доречно визначає перший значний бій у протистоянні українського козацтва з владою Речі Посполитої – бій під П'яткою (1593 р. під час постання К. Косинського); пише про Коліївщину або «Уманську різню» (1768 р.) та Паліївщину (повстання під проводом С. Палія 1702 – 1704 рр.) та ін. Така обізнаність зрозуміла, адже автор статті вказує на свої попередні публікації з історії українського козацтва на шпальтах газети, що вочевидь були наслідками його історичних досліджень (показово, що у їхніх назвах російською слово «козацтво» на українській кшталт пишеться через літеру «о»).

Отже, стаття, вміщена у 1862 р. на шпальтах одеської газети, зайвий раз засвідчувала, що «ОВ» кінця 1859 – 1860 р. був не лише загалом ліберальним та прогресивним часописом, але й захисником українських економічних, соціальних та культурних інтересів, що і зближувало його з «Основою»

Нижче наводимо уривок з вищезгаданої статті «N» з примітками, що подані в кінці тексту.

Додаток: уривок зі статті «Вместо фельетона» газети «Одесский вестник» від 4 січня 1862 р. (№1)

«Мы намерены указать еще на одну совершенно новую сторону нашего прогресса, которая появилась в первый раз только к концу истекшего года: дело идет о старании разъяснить особенности различных племен, составляющих Русское государство. Не желая увлекаться за пределы газетной статьи, мы поговорим здесь об одной только южной России, или Малороссии в тесном смысле.

Не так еще давно, даровитый, но юродствовавший Брамбеус ругался и тешился над всем, что только носило Малороссийское происхождение. Это было не что иное, как проявление столичного предрассудка, в глазах которого провинция представляет глушь и безлюдную степь. Значительно позже, г. Тургенев (помнится, в Рудине) пустил новую шутиху на счет Малороссии. Москва и до сих пор еще смотрит на всю нашу историю, как на калмычью легенду о

разбоях и барантах. Когда историческая критика рассеяла понемногу эти дешевые мнения, Малороссия подверглась новой, замечательно-странной участи. С одной стороны на нее обнаружили притязания Поляки 1), с другой – Москва 2), повторяющая нелепые басни о том, что Киевская Русь обязана прогрессом своим северу; мало того, на нее смотрят как на законное свое достояние даже евреи 3), которые ставят себя на такую-же роль полноправного населения Украины, как и самые Малороссы. Объяснимся.

В статье «Основа и вопрос о национальностях» (№10 «Сиона»), публицист Еврейской газеты, проповедуя уничтожение национальной физиономии, ставит, как мы сказали, еврейское население в Малороссии в полноправное отношение к туземному населению и как-бы в укор ему тщеславится своим космополитизмом, которым действительно не отличаются Малороссы, как не отличается ни одна нация в мире. Мы оставим в стороне не современность этой статьи, появившейся в то время, когда вся западная Европа заговорила совершенно в противном смысле; оставим в стороне неудачные примеры почерпнутые автором из современной истории Венгрии; оставим в стороне неудачную ссылку на *Journal des Debats* (весьма впрочем дельный журнал), выпустивший с Французским легкомыслием громкую фразу о восстановлении в Праге варварских феодальных времен, по поводу избиения немногих евреев (как будто народ в самом деле может возвращаться за 500 лет назад!); оставим, наконец, протест «Сиона» против «Основы», которого никто не заметил: все дело вращается здесь в области отвлеченных идей, не основанных на положительных фактах. Мы обратимся к самой сущности дела, именно – к космополитизму, о котором часто начали токовать прогрессисты, под именем «общечеловеческих идей».

Сколько раз еврейские писатели, желая принести пользу своим единоверцам, оказывали им чисто медвежьи услуги, вызывали невольные насмешки и незаслуженно унижали тех, кому желали оказать добро. Мы никогда не забудем одной наивной статьи, в которой автор, желая отстоять прогресс среди своих единоверцев-евреев, принялся доказы-

вать, что евреи – люди, что они способны к усвоению себе образования, и в подтверждение своих слов привел пять или шесть имен – по его мнению, первостепенных гениальностей, а на поверку – обыкновенных будничных дарований. Неужели это не медвежья услуга? Неужели не медвежья услуга – попытка другого писателя из евреев доказать, что евреи отличные земледельцы? Неужели наконец не медвежья услуга – попытка доказать, что население южного или западного края России только вследствие грубости и фанатизма не питает симпатии к мелким промышленникам-евреям (а не ко всем евреям вообще)? К такого рода слугам мы причисляем и навязывания евреям – духа космополитизма. Если еврейские писатели, желая восхвалять своих единоверцев неумышленно выставляют их на всеобщее посмеяние, – то мы постараемся на этот раз принять их под свою защиту.

Надеемся, что никто не станет опровергать того, что космополитизм – находится в совершенном разладе с современной историей. Желающие найти разъяснение причин такого явления, могут обратиться к газетам. В самом деле, при каких условиях возможен космополитизм? Как политическая утопия, сглаживающая все национальные особенности, космополитизм находится в прямом противоречии с физической природою, служащую главной основой национальностей 4). Он мыслим только как воплощение великой идеи христианского братства, и с этой стороны представляет конечный идеал человеческого совершенства, далее которого едва ли может идти человечество. Во всех других отношениях, космополитизм – слово, лишенное всякого смысла. Современный космополит это – бездомный бродяга, который лишен отечества и родины, для которого равны все концы света и который не любит считаться национальными особенностями, или еще чаще – совершенная безличность. Всякий другой человек не может не сочувствовать интересам своей родины – а эти интересы находятся в настоящее время, и еще долго будут находится, не в ладу с интересами других народов: для примера, мы укажем на торговую политику Англии. Неужели публицист «Сиона»,

говоря (№10, стр. 160), что еврей легко становится русским, французом, англичанином и т. п., смотря по месту жительства, не заметил своей ошибки: ведь в одно и тоже время нельзя быть Русским и Немцем, нельзя верно служить интересам двух противоположных национальностей, не будучи совершенною безличностью или не служа своекорыстным расчетам.

Вот до каких запутанностей доходит иногда неловкая услуга. А между тем дело решается очень просто: к чему навязывать евреям две национальности разом? Еврейская национальность так-же почетна, как и всякая другая: как и Малорусская, и Французская, и Германская. Я бы сам посмеялся над собою, если б, переселившись в какой-нибудь Баден-Баден назвал себя немцем, будучи родом из Полтавской губернии. Малоросс – немец! Ведь это право забавно.

Но довольно: очередь за притязаниями Москвы. Юг принял северную цивилизацию; юг при помощи северного колониального начала сплотился своими разрозненными членами в одно целое; Поляне устроились по северным началам! Вот что говорит «День» 5); вот косвенный намек на «превосходство севера над югом, из местного высокомерия пред южноруссами, и притязание на право власти первых над последними» 6). Посмотрим, так-ли выходит на самом деле.

И север, и юг России, во время вторжения Варягов, подчинились одной и той-же судьбе. Варяги принесли с собою готовое дружинное начало, которое начинало только пускать ростки по России, после выхода из оцепенения родового быта. И на севере, и на юге пришлые князья, противопоставив общине организованную дружину, произвели решительный поворот к иному порядку вещей. При всем том, занесенный ими элемент был равно не нов и для севера, и для юга; и там, и здесь развитое общинное устройство легко уже выделяло из себя дружину. Владимиру Святославичу не стоило большого труда избавиться от Варягов, игравших на севере, и на юге роль завоевателей: чувствуя зависимость свою от пришлых дружинников, с которыми он должен был делиться завоеванным, в качестве старшего дружинника, – он первый понял начала государственных отношений и,

став на стороне народа, освободился от Варягов. Владимир был передовым человеком своего времени, и ревность к язычеству, обнаруженная им в начале, служит прямым доказательством его стараний сблизиться с народом. Таким образом, на юге созрела первая мысль о государственных отношениях: она двигала и Ярославом в его первой попытке соединить под своей властью всю Русскую землю. Но в то самое время, когда на юге родилась и созрела первая мысль о самовластии, постоянное противодействие, которое встречали немногие передовые князья в большинстве членов княжеского рода, желавших жить по старине, и вечная брань с неверными ордами, кочевавшими в степях за рр. Росью и Самарой, – развивали, с другой стороны, принцип вечевой, который разыграл одну из самых видных ролей в эпоху удельных споров князей. В начале, эти две крайности еще уживались; но мало по малу их естественный антагонизм должен был проявиться в каком-нибудь резком факте, – и он действительно проявился в нелюбви к югу Андрея Боголюбского и в перенесении великокняжеского пребывания на север. С тех пор, Московская Русь представила постепенное развитие собирательного начала, тогда как на юге развилось вечевое устройство, которое гораздо позднее, в времена Хмельницкого и Петра Дорошенко, готово было даже вылиться в правильную государственную форму. В чем-же состояла та цивилизация, которую перенес с собою север на юг? Внес-ли он хоть какое-нибудь новое жизненное начало, зародыши которого не существовали прежде в народном быту или которое разыграло какую-нибудь роль в позднейшей истории Малороссии? Нет, юг ничем не обязан северу. Мы хорошо знаем, что Малороссия составляет часть общего Русского государства, столица которого – в Петербурге, мы хорошо понимаем общие русские интересы и сочувствуем им, но знаем, что в Русском государстве, Московское княжество с Москвой составляет такую-же провинцию, как и Малороссия с Киевом.

Что касается, наконец, до притязаний Поляков на Киев, о котором толкуют наши газеты и журналы, то это – все тот-же старый семейный спор, который пытались было разре-

шить многократные договоры между Украиной и Польшей в течении всего XVIIвека, и который все-таки остался неразрешенным. Мы не будем входить в подробности этого спора, так как уже посвятили ему две большие статьи 7), но заметим что, шляхетский дух и католицизм Посполитой Речи всегда лежали на пути соединения Украины с Польшею и всегда возбуждали антагонизм в Малорусском населении. Пока это население не имело права голоса, пока оно находилось под гнетом рабства, – оно могло выявлять этот антагонизм только укладкой, восстанием или резнею, – и действительно заявляло его при каждом удобном случае со времен Шаха до Палиивщины и Колиивщины, от стычек под Пяткою до Уманской резни. «Только событие 19 февраля 1861 года, справедливо говорит г. Н. Костомаров 8), освободившее южно-русских крестьян от произвола панов, подает прочную надежду на окончательную сдачу в архив трехвекового дела о заявлении народной воли, по вопросу о соединении Руси с Польшей». Вот как отзывается об этом вопросе здравая историческая критика и честный патриотизм. Но что за театральным негодованием отвечает на тот-же вопрос Московская газета «День». «Безумные поляки! 9) ... Неужели вы так глухи, так слепы, неужели вы думаете, что в пространной Русской земле, от Камчатки до Карпат, в Великой, Малой, Белой, Червоной Руси, найдется хоть один русский, который бы не загорелся самым жгучим огнем негодования при таких лживых и наглых ваших притязаниях! Который бы не отдал жизни в борьбе с вами, за сохранение наших древних русских областей, нашего трижды святого Киева!... Несчастные, несчастные, безумье, как Божьей карой, пораженные Поляки!...» Так-ли следует обращаться с вопросом науки и жизни; и что за странное желание основывать международное право на каких-то архивных воспоминаниях. Что Киев и вместе с ним вся Малороссия не могут считаться Польской провинцией – это факт, верный не столько по преданиям прошлой жизни, сколько по неизменным симпатиям и антипатиям туземного населения. Брань-же между отдельными провинциями одного и того-же русского государства – Москвой и Польшей так-же, по нашему мнению,

неприлична, как и неуместна: если начнутся расчеты за старое время, то неизвестно еще, на чьей стороне останется победа, и кто получит законное право совета и упрека. Нет, долго-бы еще продолжались споры и между Русскими Славянами, если б, к счастью, общие интересы настоящего Русского государства не поглотили в себе интересы отдельных областей.

Н.»

Примітки до статті N «Вместо фельетона»

- 1) Основа, №10, 1861 г.; День, №3, 1861 г.; Киевский Телеграф.
- 2) День, №6, 1861 г.
- 3) Сион, № 10.
- 4) Посоветует, кстати, автору познакомиться с превосходною статьею Бэра «О влиянии климата на цивилизацию».
- 5) №6, 1861 г.
- 6) Основа №10, 1861 г. стр. 12.
- 7) Од. В., 1859 г. №144, «Вопрос о козачестве», и Од. В. 1860 г., №№ 6 и 7, «Очерк истории козачества на юге России».
- 8) Основа 1861 г., №10, стр. 111.
- 9) День, 1861 г., №2.

Література:

1. Гончарук Т. Г. Синявська О. О. Українознавчий журнал «Основа» на шпальтах «Одесского вестника» // Науковий вісник. – Одеса, 2006. – № 14 (34).
2. Бернштейн М. Д. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50 – 60-х років XIX ст. –К., 1959.
3. Михайлин І. Л. Історія української журналістики. – Кн. 1. Період становлення: від журналістики в Україні до української журналістики. – Харків, 2000.
4. Из Киева // День. – 1861. – 28 октября.
5. Дивись: Гончарук Т. Питання про економічний сепаратизм у полеміці газети «Одесский вестник» зі столичною пресою 1830 – 1860-х рр. // Українська періодика: історія і сучасність: Доп. та повідомл. восьмої Всеукр. наук.-теор. конф., Львів, 24 – 26 жовт. 2003 р. – Львів, 2003.
6. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном разви-

тии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002.

7. Дивись: Гончарук Т., Кушнір Т. Колишній кирило-мефодієвець Микола Іванович Савич як одеський публіцист (за матеріалами газети «Одесский вестник» 1858 р.) // Південний захід. Одесика. – Вип. 17. – Одеса, 2014.

8. Костомаров Н. Иудеям // Основа. – 1862. – № 1.

9. Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. – К., 1983.

*В'ячеслав Корнієнко (Київ), кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу актовї археографії
Інституту української археографії та джерелознавства ім.
М. С. Грушевського НАН України*

До історії Одеського товариства історії та старожитностей: листи Миколи Мурзакевича до Платона Бурачкова

Процес гуманізації історичного знання, що активізувався в українській науці останнім часом, зумовив посилення інтересу до студіювання джерел особового походження, які дозволяють побачити внутрішній світ людини, зрозуміти мотивацію її вчинків, еволюцію поглядів на ті чи інші актуальні для того часу питання тощо. Одним з таких видів джерел є епістолярій, особливо актуальний для студій у галузі персоналістики XIX–XX ст., адже саме в цей час завдяки листуванню формувались наукові спільноти, відбувався обмін думками, більш вільний, ніж те дозволяли друковані видання. Проте в сучасних українській реаліях дослідник наштовхується на низку перешкод, серед яких варто назвати розпорошеність епістолярних матеріалів по різних фондах та архівним установам не тільки України, але й зарубіжжя, причому у багатьох випадках в окремих фондах зберігається незначна їхня кількість. Через це дослідники обмежуються повнішим корпусом листування з одного чи двох фондів/архівів, а також іншими видами джерел особового походження, наприклад, щоденниками, спогадами, що, як вважається, сукупно з опублікованим науковим спадком дозволяє майже цілісно розкрити особистість того чи іншого вченого чи політичного діяча [1]. Вважаю такий підхід хибним, оскільки тільки максимально повне вивчення корпусу пов'язаних з досліджуваним персонажем джерел дозволить з'ясувати дивно переплетене мереживо його особистих контактів, думок та переживань, що впливали на формування та розвиток наукових поглядів й відбивалися у

працях та вчинках [2]. Саме тому одним важливих завданням розвитку української археографії на сучасному етапі є пошук та наукова публікація розпорошених по різних архівних установах нашої держави та зарубіжжя матеріалів, що надасть до рук дослідників більш повний корпус джерел для досліджень у галузі антропоцентричних студій [3].

Вирішенню цього завдання сприятиме запропонована читачеві публікація листів Миколи Никифоровича Мурзакевича (1806–1883) до Платона Осиповича Бурачкова (1815–1894). Варто зазначити, що персоналії цих двох непересічних дослідників історії Південної України допоки так і не дочекались ґрунтовного вивчення. Найповніше їхня біографія представлена у некрологах ХІХ ст.: Мурзакевича у «Журналі міністерства народної освіти» [4], Бурачкова – в «Записках Одеського товариства історії та старожитностей» [5], сучасні довідкові видання здебільшого повторюють у різних формах інформацію саме цих некрологів. Тож опубліковані листи, що будуть корисними також для дослідження діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, дозволять додати декілька яскравих штрихів до біографій цих двох вчених, які були доволі схожі та, водночас, відмінні по своєму характеру.

Історія перебувала у сфері наукових зацікавлень Миколи Мурзакевича, з нею була пов'язана його педагогічна та громадська праця. Як зазначено у згаданому вище некролозі, його службова та наукова діяльність, що почалася та завершилася в Одесі, переважно була присвячена двом установам: Рішельєвському ліцею та Одеському товариству історії та старожитностей [6]. Саме останнє, без перебільшення, можемо назвати дітищем Мурзакевича, адже він у 1839 р. став одним з його засновників та секретарем [7], виконуючи ці обов'язки до 1875 р., коли був обраний на пост віце-президента [8]. За цей час Товариство розгорнуло активну пошукову та видавничу діяльність, вийшли друком 12 томів «Записок». Сам Микола Никифорович перетворив це наукове співтовариство на майданчик, де зав'язувались вузли перетину дослідницьких зацікавлень як маститих вчених, так і маловідомих на той час краєзнавців та колекціонерів [9].

На відміну від Мурзакевича, Бурачкова аж ніяк не можна назвати професійним істориком. Його зацікавлення минулим сформувалось під впливом інтересу до збирання предметів старовини й особливо посилилось вже після виходу херсонського колекціонера на пенсію у 1870 р. Як зазначено у згаданому вище некролозі, Бурачков був археологом-самоуком, через що до його колекції досить часто потрапляли підроблені речі, перш за все монети [10]. Через це у 1863 р. стався конфуз, адже серед пропонованих Бурачковим для обміну на дублікати Музею товариства монет трапились, як пише Мурзакевич, «грубі кримські підробки». Утім, деякі з монет та низка предметів з розкопок Ольбії, передані Товариству херсонським колекціонером, таки поповнили фонди Музею.

Утім, з часом фаховий рівень Бурачкова як нумізмата, археолога та історика зріс, рівно як і авторитет серед членів товариства, насамперед, його херсонського «крила». Про це свідчить, наприклад, лист єпископа Натанаїла, дійсного члена Одеського товариства історії та старожитностей з 1876 р.:

«Приснопамятный Платон Осипович.

Согласно изъявленному Вами мнению, осмеливаюсь послать Вам план сочинения для просмотра, исправления, пополнения и для указания источников. Весь Ваш богомолец и покорнейший слуга епископ *Натанаил*.

[Херсон]. 1877. 10 ян[варя]» [12].

Небезпідставним буде твердження, що зростання Бурачкова як вченого стимулювалось та підігрівалось контактами з Мурзакевичем, причому не тільки епістолярними. Адже, як свідчить текст листа від 20 грудня 1863 р., вони були на той час добре знайомі задовго до цього, хоча немає даних, аби з'ясувати обставини цього знайомства. Загальний тон цього листа та пропозиція рекомендувати Бурачкова у дійсні, а не почесні члени Одеського товариства історії та старожитностей свідчить про високий авторитет та повагу, якою на той час користувався Бурачков у Мурзакевича. Водночас тональність листа та особливості зворотів засвідчують, що

їхні стосунки того часу лежали в площині радше ділових аніж приятельських.

Наступний лист датується вже 1869 р. Вважаю вірогіднішим пояснити цей факт поганим збереженням епістолярного спадку Бурачкова, аніж відсутністю контактів між ними. На це може вказувати обрання останнього у дійсні члени Товариства 28 лютого 1866 р. [13], що не могло відбутись без участі Мурзакевича. У подальшому, особливо з виходом Бурачкова на пенсію в 1870 р., епістолярні контакти між ними стають частими та регулярним й тривають до 1881 р. Принаймні, як то засвідчує їх збережена частина.

У переважній більшості кореспонденція стосується питання видавничої діяльності Одеського товариства. Зокрема, як стає відомо з листів, Бурачков, як власник величезної нумізматичної колекції, регулярно надсилав Мурзакевичу графічні зображення невиданих античних монет, віньетки з якими прикрашали «Звіти», що видавались Товариством. Окрім того, у низці листів обговорюється й питання написання Бурачковим для «Записок» статей, частина з яких побачила світ на сторінках періодика Товариства, частина ж, вочевидь, так і не була написана. Ще одним напрямком праці на благо Товариства стала і матеріальна допомога Бурачкова його Музею, що полягала як у наповненні фондів цінними експонатами та книгами, так і в організації виготовлення скринь для архіву, шафи для медалей тощо. Приймав Бурачков і участь в археологічних дослідженнях товариства, зокрема у вивченні Херсонесу, про що теж можна довідатись з листів.

Знайомство з текстом епістол дозволить читачеві також скласти уявлення про ту величезну організаторську працю, яку доводилося здійснювати Мурзакевичу для забезпечення нормальної діяльності Товариства історії та старожитностей і яка коштувала йому величезних нервів та здоров'я, про що він відкрито повідомляє Бурачкова. У листах чітко простежується поступове перетворення суто ділових стосунків між членом Товариства та його секретарем до щирих дружніх. Цьому сприяли не тільки спільність інтересів, а й схожість характерів обох вчених, їх працьовитість та відпові-

дальність. Завдяки цим якостям Бурачков став «правицею» Мурзакевича у Херсоні, останній неодноразово звертався з дорученням особистого характеру (зокрема щодо пенсії), а також з проханнями «підштовхнути» того чи іншого херсонця-краєзнавця для поживлення підготовки статей до «Записок».

Тож означене листування є цінним джерелом для вивчення діяльності двох членів Одеського товариства історії та старожитностей у 1863, 1869–1881 рр. Про цей бік їх праці не можна прочитати у «Літописах діяльності Товариства», що публікувались в його «Записках», а також у «Звітах». Підготовча робота минає поза увагою, але саме вона надає уявлення про ті зусилля, які докладаються до її здійснення, про ті підводні течії, які доводиться долати. І саме вивчення цих прихованих від очей процесів дозволяють простежити внутрішній світ вченого. Тому й вважаю, що ці епістоли заслуговують на оприлюднення і саме вони додадуть кілька яскравих штрихів до біографії двох невтомних дослідників історії Південної України – Мурзакевича та Бурачкова.

Збереглося 42 листи Мурзакевича до Бурачкова. Їх було передано разом з іншими паперами Бурачкова його родичами члену Товариства Арсенію Маркевичу для складання «записки про його життя», проте «їх виявилось недостатньо» для цього; тому, за погодженням з родичами, усі папери були передані до архіву Одеського товариства з тою метою, що хтось у майбутньому таки виконає те завдання, яке Маркевичу не вдалося зробити [14]. Документи ці згодом осіли у фонді Одеського товариства історії та старожитностей (ф. V) Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, де й зберігаються донині. Вже тоді Маркович зазначав, що ці епістоли мають важливе значення як джерело до вивчення історії Одеського товариства та його видань [15]. Повністю солідарний з думкою відомого вченого, публікую ці листи з коментарями, аби зробити їх доступними для ширшого загалу дослідників та надати їм додаткового матеріалу для написання більш повної історії життєвого шляху двох друзів, об'єднаних спільними інтересами всебічного вивчення історії Південної України – Пла-

тона Бурачкова та Миколи Мурзакевича. Листи друкуються мовою оригіналу сучасним російським правописом.

1. М. Мурзакевич - П. Бурачкову, Одеса - Херсон, 20 грудня 1863 р.

Милостивый Государь, Платон Осипович.

Почтеннейшее письмо Ваше от 23 ноября я имел честь получить, равно присланные: книгу Сабатье [16], сер[ебрянную] табакерку, медные вещицы и оловянные, а также монеты, следуемые в обмен за взятые Вами из Общества дубликаты. Сосуд и лампадка и вещицы ольвийские, пригодные для музея, равно и табакерка, с копией карты лимана. Но, покорнейше прошу извинить меня за ученую откровенность, монеты никуда не годны, кроме Евмеловой [17] или Евбиотской [18]. Достоинство музея Общества не позволяет допускать в коллекцию грубые крымские подделки. С одною из почт буду иметь честь оные возвратить.

Доверяя Вашему благодущию, я надеюсь иметь от Вашей коллекции достойное для музея. – При застенчивой скромности свойственной добрым и ученым людям, Вы, Милостивый Государь, надеюсь, не откажете в согласии касательно предложения Вас в действительные члены Общества [19]. Евангелие говорит, что свещник не скрывается под спудом! Скромность – скромностью, а наука – наукою.

С Вашего дозволения книгу Сабатье я продержу до моего к Вам прибытия весною, не позже конца апреля будущего года. Сгораю нетерпением видеть Вашу коллекцию, и скорее получить в обмен Ваши дубликаты. Нетерпение у антикваров извиняется!

Поздравляю Вас с наступающими праздниками и новым годом, желаю исполнения всех Ваших желаний.

С искренним уважением и преданностью имею честь быть,

Милостивый Государь,
покорнейшим слугою

Н. Мурзакевич.

Одесса. 20 декабря, 1863.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3185, арк. 1-2, автограф.

2. *Н. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 10 лютого 1869 р.* [20]

Одесса. 10 феврал[я] 1869.

Сейчас у доброго нашего знакомого г[осподина] Федоровца [21], вст[р]ечу имел приятную с г[осподином] Каравандиным [22]; расспрашивал о Вас, добрый и почтенный Платон Осипович, и к сожалению услышал о том, что Вы недугуете. От всего сердца желаю Вам доброго здоровья и расположения духа. После Пасхи надеюсь с Вами похристосоваться, а теперь я наготове ехать в С[анкт]-П[етер]бург, а оттуда на антикварский съезд в Москву, который начнется 15 марта. – Что нового увижу, услышу, сообщу лично. – Сейчас с почты получил Отчет Археологической комиссии [23]; рисунки замечательны по своей особенности.

Поклон почтенному Авксентию Павловичу [24].

Будьте здоровы и благополучны, верьте чувствам искренне преданного Вам

Н. Мурзакевича.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3186, арк. 3, автограф.

3. *Н. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 27 лютого 1870 р.*

Одесса. 27 февраля 1870.

Милостивый Государь, Платон Осипович.

С благодарностью получил я, посланные от 11 февраля, снимки трех неизданных монет только 26 числа. Отчет [25] же вышел из печати 23[26] числа, и потому оттиски не попали под прессу, не говоря о их недовольной явственности; нужно придумать иной способ к калькированию.

Благодарю душевно за пожелание успеха в архивных работах. Ожидаю также обещанной Вами статьи “о скифских монетах”; место имеется для нее в VIII томе “Записок” [27].

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3187, арк. 5, автограф.

4. *Н. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 2 лютого 1872 р.*

Почтеннейший Платон Осипович.

Несказанно обрадовался я получению монет Херсониса [28] и Горгишии [29] и чувствительно Вам обязан в том, что вызволили меня из затруднения. Отчет готов, а виньеток не оказалось. Наука обязана Вашему благодущию.

Еще более нумизматический кружок нас скажет Вам доброе слово на новость вам принадлежащую.

Стены музея готовы к восприятию Вашего многоценного дара. Исполать Вам [30].

VIIIй том идет хотя медленно (по плохости типографии), но медленность вознаградит новостью предметов близких краю. Первая половина выйдет в марте. Третье отделение выйдет особо тоже полновесною тетрадью.

Ели Авксентий Павлович пришлет давно сулимые запорожские надписи [31], то они в этой тетради займут должное место. Искренний поклон ему.

С открытием навигации постараюсь лично благодарить Вас за исполнение моей просьбы.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш покорнейший слуга

Н. Мурзакевич.

Одесса. 2 февраля 1872 г.

*Р.С. Рисунки Ваших монет делает Федоровец,
IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3188, арк. 7-8, автограф.*

5. М. Мурзакевич - П. Бурачкову, Одеса - Херсон, 24 вересня 1872 р. [32]

Одесса. 24 сентября 1872 г.

Милостивый Государь, Платон Осипович!

Любезное Ваше письмо получил и немедля отвечаю. Три ящичка для архива получены с парохода исправно и поставлены на своем месте. Если изготовлен медальерник, то всем этим Музей обязан Вашей дорогой приязни к доброму другу. Надо знать цену за все это.

Приближается время годового отчета, и посему обращаюсь вновь с покорнейшею просьбою для виньетки дать две неизданные монеты, какие Вы признаете любопытными.

Когда в пароходстве все успокоится, тогда Общество

обратится к г[осподину] Чихачеву [33], о перевозке Вашей мраморной статуи. Теперь оно занято проездами. Если же время не терпит: благо[ол]ите груз передать на срочный пароход Херсонский, Общество издержки уплотит непременно.

Каково идет Ваш труд? Спешите поделиться хорошим, не откладывая в длинный ящик.

Вам от искреннего сердца пожелание доброго здоровья, а также и Михаилу Львовичу Слезкину [34].

Пожалуйста от[п]равте в Никополь протоиерею Карелину [35] копии портретов Я. и И. Шиянов [36]. Дело о медали за ними тормозится.

А. П. Чиркову поклон и нетерпеливое ожидание предавно обещанных вещей.

*Ваш Н. Мурзакевич.
IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3189, арк. 9–10, автограф.*

6. Н. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 25 грудня 1872 р.

Одесса. 25 дек[абря] 1872.

С наступившим великим праздником поздравляю Вас и супругу Вашу, почтеннейший Платон Осипович, с пожеланием доброго успеха в предположенном Вами общепольном труде.

На днях вышло Вам 3-е отделение VIII тома Записок. Читите, а не кляните, зане с ним был труд немалый.

Деньги следуемые за шкаф будут уплачены в начале наступающего года.

Просьба покорнейшая: выслать описание Консульских монет, Когена [37], и рисунки двух неизданных монет для Отчета. О срисовке их я лично просил М. Л. Слезкина, которому приношу поздравления и поклон.

Пожелав Вам всего доброго с искренним почтением имею честь быть

*Вашим покорнейшим слугою
Н. Мурзакевич.
IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3190, арк. 11–11 зв., автограф.*

7. Н. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 19 січня 1873 р.

Одесса. 19 генв[аря] 1873.

Убедительнейше прошу Вас добрый и почтенный Платон Осипович прислать хотя [бы] один рисунок верный с монеты Рискупориса [38], имеющейся у Вас. Отчет печатается, а виньетки нет. Без нее выпускать отчет неловко.

По почте благоволите рисунок прислать. Сим премного обяжите.

Уважающий Вас

Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3191, арк. 13, автограф.

8. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 20 січня 1873 р.

Одесса. 20 генв[аря] 1873.

Бога ради, простите добрейший и почтенный Платон Осипович за доuku. Вчера написал я Вам письмо о доставке виньеток для годового Отчета, вечером получаю Ваше любезное письмо с Ольвийскими [39] монетами. Работа великолепная, но чертежник ее не разберет, а посему усерднейше прошу Вас, и добрейшего Михаила Львовича доставить сих же монет в чертежном контуре так как и Сестини [40] и Когена. Жду исполнение всепокорнейшей просьбы с нетерпением.

С отверстыми объятими Вас и Ваш труд примем.

На днях будет заседание: хорошо если бы успели. По причине Отчета заседанием спешим.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

P.S. Благоволите привезти рисунок с счетом столяра на пирамидку для золотых вещей.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3192, арк. 15–16, автограф.

9. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 22 листопада 1873 р.

Одесса. 22 ноября 1873.

На полученное сейчас письмо, добрейший Платон Осипович, немедленно отвечаю.

Печатанье Вашего любопытного, и колючего для [41] многих труда [42] идет своим порядком. Отпечатан уже 11й лист. Набор в типографии идет медленно, особенно замедляют примечания к тексту, которых нумерация к тексту была неточная. Понемногу все исправляется. Еще остается для набора листов 7 или 8м.

Месяц конечно пройдет, когда детище может явиться к родителю.

Рисунки давно отданы тому лицу, которого 1ю таблицу монет Вы одобрили. Всякую таблицу буду посылать на рассмотрение М. Я. Слезкину.

Понудьте, пожалуйста, Серафимова [43], а через него Чиркова, о доставлении рисунков Херсонских надгробий.

Будьте здоровы и благополучны

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3193, арк. 17-17 зв., автограф.

10. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 11 грудня 1873 р.

Одесса. 11 декабря [44] 1873.

Venerabile Collega! [45]

Сию минуту получив Ваше письмо и “Предисловие”, которое и отослал в типографию.

Статья Ваша вчера кончена набором: 15 и 16 листом, но еще мною не пропущена печатаньем.

Для особых отгисков нужна особая обертка, какую я сделаю. Переплет сделает наш переплетчик Шварц[46], в этом деле весьма искусный. Скажите: сколько экземпляров делать в переплете и какого рода (кожаные, холстяные и др[угие]) и цвета, и сколько в бумажной обертке.

К сожалению резьба таблиц очень медленная. Доселе у меня было три, прочих ожидаю ежедневно. Все они будут подвергаться ашпробации Михаила Львовича.

За сим: cura ut valeas [47]!

Ваш Н. Мурзакевич.

*P.S. Горюю о медленности Чиркова
и Серафимова многослезливых.*

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3194, арк. 19-20, автограф.

11. М. Мурзакевич - П. Бурачкову, Одеса - Херсон, 16 грудня 1873 р.

[Одесса]. 16 дек[абря 18]73.

Venerabile Collega!

Какие сделали распоряжения насчет нумерации. Целый день ждал корректу: но ее не доставили.

Проще всего, в заключении статьи, или в примечании упомянуть о непоследовательности нумерации с № таким-то. И надлежит читать с № опустив два числа.

Первую песенку, говорят, зардевшись поют!

Просьба: распорядитесь о таблицах, которые следует печатать, и которые надо опустить.

Возвращаю листок с руническими "резами" [48].

Ваш Н. Мурзакевич.

P.S. Думается, что сии начертания можно считать монгольско-татарскими "таврами".

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3187, арк. 21-22, автограф.

12. М. Мурзакевич - П. Бурачкову, Одеса - Херсон, 21 грудня 1873 р.

[Одесса]. 21 дек[абря 18]73.

Venerabile Collega!

Посылаю Вам весь оригинал и печатное и ожидаю его скорого возврата с указанием:

- 1) всех опечаток и пропусков, буде есть.
 - 2) с какого № последовательность примечаний спутана, и с которого идет правильно.
 - 3) Какие таблицы должны быть отпечатаны. Надеюсь, что это Вы лично устроили.
 - 4) Сколько переплетов делать и каких, и сколько в бумажных обложках.
 - 5) Вы, или Общество рассылает Ваши экземпляры.
- Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3196, арк. 23-23 зв., автограф.

13. Н. Мурзакевич - П. Бурачкову, Одеса - Херсон, 31 грудня 1873 р.

Одесса. 31 дек[абря] 1873.

Venerabile Collega!

Жду возвращения оригинала начала IX тома Записок. Застой типографский поглотил бесплодно целых 10 дней. Не вижу и рисунков к Вашей статье: не сделали ли Вы каких распоряжений, по которым дело и тут застряло.

О медленности содержателя городской типографии вчера писал городскому голове.

Не хорош был истекший год для земледельцев, не хвален и нами – книжниками!

Впрочем – “Все к лучшему!”. Утешимся и этим.

Желая Вам и супруге Вашей всего доброго, приношу поздравления: “с новым годом!”

Ваш Н. Мурзакевич.

*P.S. В соответствии – не спешить
расплатою с Алексомати [49].*

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3197, арк. 24–25, автограф.

14. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 11 січня 1874 р.

Одесса. 11 янв[аря 18]74 г.

Venerabile Collega!

Сию минуту получил другую Вашу статью “О памятниках с руническими надписями” [50]. Приди она двумя днями ранее, то и пошла бы вслед за Керкинитскою. Но уже пропущено Житие святителя Херсонского Климента [51], а потому ей место будет в 3 отделе Записок. Исполоть Вам! За живое участие.

Недостававшие листы насилу отыскали у бестолкового Алексомати.

Посланы к Вам 10 числа под № 425, записанными на почте.

Руны должны отдельно вырезываться на камне и вставляться в текст; что будет сделано точно.

Хороша почта; письмо 5 января получено 11 числа. Длины же 160 верст.

Видя Ваше живое участие на поле археологии, готов служить Вам чем могу.

Cura et valeas!

*Ваш Н. Мурзакевич.
ІР НБУВ, ф. V, од. зб. 3198, арк. 26–26 зв., автограф.*

15. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 11 лютого 1874 р.

Одесса. 11 февр[аля] 1874.
Venerabile Collega!

Объяснение таблиц получено и передано в типографию; оно поместится под опечатками и тогда статья Ваша освободится из плена Вавилонского.

Называете се: “злосчастливая”! Кто же виноват, что оригинал небрежно был переписан. В два приема не исправлен. И зачем было входить в совещания и договоры с наборщиками.

Но: первую песенку зардевшись поют. Скоро сказка сказывается, но не скоро дело делается. Вот что скажу venerabile Collega во утешение Ваше и мое.

Хотелось кое-что сказать далее: но молитва – Ей Гди даруй зреть прегрешения мои, и не осуждать брата моего [52]! заграждают уста.

Будем трудиться по мере сил sine ira et studia [53]!

Может быть уговорю В. Н. Юргевича [54] о рисунке. До того – не спешите воплем.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

PS. Счет за таблицы рассматриваю и убавляю возвышенную за них плату.

ІР НБУВ, ф. V, од. зб. 3199, арк. 28–29, автограф.

16. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 23 березня 1874 р.

Одесса. 23 марта 1874.
Venerabile Collega!

Скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается! Вот мой ответ на Ваше, сию минуту полученное, письмо.

С статьею [55] г[осподин] Брун [56] возится полтора месяца; текст я пропустил корректору, а примечания: пишет,

делает, переделывает, перепечатывает; и делает все нескончаемо.

Захватил шрифт для примечания и затормозил ход дела. – Пишу, сержусь, а дело ни на шаг вперед. Обнадеживает к празднику. И только тогда статья Ваша выплывет на свет! Таблица знаков готова. Набор быстро кончится.

Скучно и тяжело!

До свидания! На Фоминой [57], кажется, буду в Херсоне.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3221, арк. 70–70 зв., автограф.

17. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 12 травня 1874 р.

Одесса. 12 мая 1874.

Достопочтенный Платон Осипович.

Поднявшись с болезненного одра в коем пролежал полтора месяца, в жесточайшей болезни, первое послание к Вам.

Зная авторские чувства, видеть детище своего ума сколь можно скорее, я понимал Ваше сдержанное неудовольствие по причине дурной корректуры и медленности, происшедших от плошайшей типографии. Но что было делать! Не менее Вас скорбел душевно и я, что скверно идет печатанье, и удобное время понапрасну уходит.

Ко всему этому прибавилась географическая статья Бруна о восточных берегах Черного моря, с пояснительными примечаниями. Вот тут пошло мое горе, до отчаяния. Некоторые примечания нашего ориенталиста д[окто]ра Блау [58], Брун сообщал по атомам; переставлял, перемарывал, короче – продлил время почти два месяца. Наконец мольбы, надоедания побудили сделать делу конец; и вот на сих днях начисто отпечатаны Ваша первая статья, а также и о “Рунах”. Отгиски мною приказаны; надеюсь Вы прямо получите их от Алексомати.

Да! невольню мысленно пропоем: Te Deum Laudamus [59]!

Хорошо помню знаменитые слова: Гневайтесь и не согрешайте! и еще: да не зайдет солнце во гневе твоём [60]! Все прошлое выкинем из памяти!

Поправившись, плыву по восточным берегам Кавказа, и

может быть в Тифлис [61]. Брун тоже по древней топографии.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3200, арк. 30–31, автограф.

18. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 30 вересня 1874 р.

Одесса. 30 сент[ября] 1874.

Venerabile Collega!

Передаю по принадлежности письмо Куллени [62]. Я никогда не встречал его на Дунае и при том он не вручал мне Кустанджийских надписей [63]. Просьбу его Вам, как приличному жильцу удобнее исполнить. Сем науке окажите доброе содействие.

Не лучше ли ту карту, которую Вы дали Киевскому съезду [64], напечатать при IX томе Записок, с кратким изъяснением.

Salute!

Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3201, арк. 32, автограф.

19. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 31 липня 1875 р.

Одесса. 31 июля 1875.

Достопочтенный Платон Осипович!

Перерывая свои заметки к стыду моему нашел письмо с 25 рублями следуемыми Вам за возвращенные мне Отчеты Арх[еологической] ком[иссии].

Не взыщите за невольное умедление исполнения следующего.

По этому случаю припомнилось мне, что за взятую Вами у меня книгу Черткова: Опис[ание] пох[ода] Святослава [65], взамен ничего не доставлено.

Велико требование, но необходимо: Описание Консульских медалей Когена. – В Музее их нет.

Поездка в Тифлис, Сухум [66], Пицунду [67], Гагру [68] даст будущие хорошие надежды ученым, но не нумизмати-

ческие. Прожарился до того в Керчи и Севастополе, что сильно ослабел и теперь бездействую.

В Севастополе г[осподин] Вакье [69] сказывал, что в Евпатории грекос Харито идет по стопам Сазано-Буксели [70] и охотников снабжает херсонками и керкинитками. Новое искушение!

Материалы на X-й том Записок текут обильно. Имеем надежду на Ваш вклад.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3202, арк. 34–35, автограф.

20. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 6 жовтня 1875 р.

Одесса. 6 октября 1875.

Желая воспользоваться хорошою погодою, намереваюсь поплыть в Херсон и Николаев, добрейший Платон Осипович. Но предварительно желаю знать: найду ли Вас в Херсоне между 10 и 13 числами сего месяца. – Тогда взаимно рассудим об отправке в Одессу даримых Вами музею надписей. Укладку я беру на себя, чтобы не беспокоить Вас.

Надеюсь, Вы получили Notice. Блау составил “Описание восточных монет Музея Общества” [71]. Ждем извещения Академии наук во что обойдется печатание с бумагою и восточным шрифтом. Г. Блау удостоверяет в важности многих монет.

На Xй том ждем Вашей статьи: “духа не угашайте” [72].

За сим, пожелав Вам доброго здорovia, есмь

Ваш покорнейший слуга

Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3203, арк. 36–36 зв., автограф.

21. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 12 жовтня 1875 р.

Одесса. 12 октября 1875.

Venerabile Collega!

Не могу бороться ни с болезнью, ни с погодою.

Чуть опять не попал под руку хирурга.

Море свирепствует, мне на зло, чтобы не состоялась поездка в Херсон. Покоряюсь судьбе, с которой нельзя сладить.

Утихнет море, потеплеет. Я все таки – непрошенный гость.

От болезни читаю в “Извещениях Р[усского] геогр[афического] Об[щест]ва” статью П. “Заметки по древней географии Новороссийского края” [73]. – Исполлѣ, молодцу!

NB. Следует обозначать место жительства во всякой статье. Сиречь: это не Иперборейское измышление, а Борисфенитское.

До радостного свидания, если Бог потерпит грехам моим.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3204, арк. 38–38 зв., автограф.

22. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 15 січня 1876 р.

Одесса. 15 января 1876.

Venerabilissime Collega!

Желая поместить в X томе Записок монографию монет тирасских, и имев под рукой коллекции: Общества и Куриса [74], усерднейше прошу Вас, добрейший Платон Осипович сообщить сведение и о Вашей тирасской коллекции.

Это можно, кажется, так уладить. Кончив описание сказанных монет, Вам доставится их описание. Чего не найдется в сказанных двух коллекциях, а есть в Вашей, благоволите сообщить рисунок оных, поместив в свое место. Так, не пересылая оригиналов, восполнится желаемое описание.

Как не все монеты, описанные мною хорошо сохранены, а у Вас найдутся лучшие и полные надписи, таковых сообщите рисунки.

Знаю, что воля добрая все превозмогает, а у вас ее предостаточно, посему и обременяю усерднейшею просьбою. Не откажите! Или, с собою привезите весь отдел Тирасский, и сим поможете общепольному делу и знанию.

Благодарение Богу; здоровье доброго Михаила Львовича Слезкина поправляется видимо. Дал слово сделать рисунки

тирасских монет (вариантов) нужных к статье.

Пожелав Вам здоровья и благоденствия, поручаю себя Вашей благосклонности.

Усердный слуга

Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3205, арк. 40–31 зв., автограф.

23. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 14 червня 1876 р.

Одесса. 14 июня 1876.

Venerabilissime Collega!

17го числа сего месяца надеюсь быть в Херсоне. Не соблаговолите ли съехаться вместе для известного дела – Ольвийских надписей и, получения вариантов тирасских монет для пополнения изготовляемой монографии. Сим премного обяжите.

Уважающий Вас

Н. Мурзакевич.

PS. Денег из Синода еще не выслано, хотя повторение мною сделано 26 мая. Во всяком случае, плыву в Севастополь около 8 или 12 числа июля лично для себя, т[о] е[сть] купаться в море.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3207, арк. 44–44 зв., автограф.

24. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 24 червня 1876 р.

Одесса. 26 июня 1876.

Venerabile Collega!

По случаю обработки г[осподином] Юргевичем VII и XI глав Страбона [75] в Париже, куда он на днях выезжает, есть место в начатом печатанием X томе Записок [место] [76] для Вашей статьи, о которой изволили мне говорить.

С нетерпением жду Вашей статьи. Поместится в отделе археологии или географии, по ее существу.

Ответа с присылкою денег духовное ведомство о сию пору не дало.

Около 10 июля плыву в Севастополь – купаться. В случае высылки денег не умедлю Вас уведомить, чтобы съехаться и

приняться, по совещании, за дело.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3208, арк. 46–46 зв., автограф.

25. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 6 липня 1876 р.

Одесса. 6 июля 1876.

Venerabilissime Collega!

Денег из Синода нет. След[овательно] нам нечего торопиться. Дело само собою сложится.

Проект мой купаться в Севастополе не существует, по случаю “рожи” [77], сильно проявившейся на той же ноге. Десятый день возлегаю на одре.

Корректурa X тома Записок идет своим чередом. За двумя статьями [78] князя Сибирского [79] о монетах Фарнака [80] и Асандра [81], готово место для Вашей статьи, о коей в бытность Вашу в Одессе мне говорили.

Пожалуйте не умедлите присылкою.

За сим, все обстоит благополучно в сем мире, одном из наилучших.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3206, арк. 42–42зв., автограф.

26. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 12 серпня 1876 р.

Одесса. 12 августа 1876.

Venerabile Collega!

Вчера, наконец, получены 1000 рублей не из Таврической, а Херсонской консистории. Такую путаницу учинили С[анкт]-П[етер]бургские бюрократы.

Теперь следует предварительно сделать совещание: что и как делать, затем плыть в Севастополь. Это мне необходимо по причине той боли, о которой Вы изволили писать и от которой только сегодня избавляюсь. Повторение через месяц, считаю уже лишним.

Справлялся о рабочих анатольских и мингрельских, по-

лучил отзывы не удовлетворительные. Это дело будет о[тца] Анфима [82] и Ваше.

Кто же техник? Если рекомендуемый Вами г[осподин] Чирков, то он на свой счет пребывать, вне своего приюта, не может. Откуда ему пособие?

Собирайте полезные для соображения книги и проч[ее]. Составьте список, чтобы я с своей стороны не привез дуплетов.

Впрочем, обо все лично.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3209, арк. 48–48 зв., автограф.

27. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 16 сентября 1876 г.

Одесса. 16 августа 1876.

Venerabile Collega!

Михаил Львович возвращаясь из поездок предъявил готовность продолжать снимать рисунки с подлинников тирасских. Первое отделение: автономные, кончено и их изволили видеть.

Теперь настоят второе – императорские. На основании данного Вами согласия включить в общее описание тирасских, Ваши варианты, прибегаю к Вам с покорнейшею просьбою привезти с собою как варианты автономные так и императорские. Очередь их близка. Пожалуйста, не замедлите.

Длиннейшее Ваше молчание на два мои письма сделали то, что статья о половцах [83] может быть помещена не в первом, а во втором отделении Записок.

После статей кн[язя] Сибирского идет две главы Страбоновой “Географии” [84] и сим Ый отдел кончается.

До радостного свидания.

Ваш Н. Мурзакевич.

PS. Спасибо за доброе участие.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3210, арк. 50–50 зв., автограф.

28. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Одеса, 30 сентября 1876 г. [85]

[Одесса.] 30 августа 1876.

Venerabile Collega!

Писец для переписки Вашей статьи явится к Вам вечером сего дня.

Поездку в Севастополь я бы желал так расположить:

В половине сентября прибыв в Херсон забрать Вами даримое Музею. За тем, согласно прежнему Вашему предложению отправиться в Вашу деревню, чтобы видеть все остальное приносимое Вами в дар Музею Общества.

За тем в Севастополь, не заезжая в Херсонис отправиться по чугунке в Симферополь, оттоль в Бахчисарай и уже отсюда в Херсонис.

Двух недель на все это станет и 1го октября приступим к делу.

Ожидаю на все это Вашего разрешения.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3211, арк. 52–53, автограф.

29. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 27 вересня 1876 р. [86]

Одесса. 27 сент[ября] 1876.

Согласно Вашему письму от 1-го сентября, почтеннейший Платон Осипович, прибыть в Херсон, для принятия прекрасного дара Вашего музею не могу: 29 или 30 числа имеет быть экстренное заседание по случаю поздно доставленной бумаги Министра нар[одного] просвещения, – Четвертого октября сажусь на пароход и плыву в Севастополь начать раскопку, сообразно обстоятельствам. В половине октября буду свободен и явлюсь под Ваш гостеприимный кров. Надеюсь, что нам в Херсонисе сидеть долго нечего, поручив дело игумену Анфиму имеющему некоторые понятия о раскопках.

Статью “о команах” прочел и нахожу уместною в 1м отделе Записок. Не соблаговолите ли поискать Саксина [87] на речке Саксагани [88]?

За сим, желаю Вам доброго здоровья

Ваш Н. Мурзакевич.

[PS]. Статью читает г[осподин] Юргевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3212, арк. 54–54зв., автограф.

30. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 24 жовтня 1876 р.

Одесса. 24 окт[ября] 1876.

Venerabile Collega!

Докладываю Вашей милости, что статья ваша “О кума-нах” в типографии набрана и набело просмотрена послед-нею корректурую.

Угодно ли Вам иметь с нее особые оттиски. Благоволите известить.

Вызова в С[анкт]-П[етер]бург еще не последовало, но я го-тов; что и Вам рекомендую, согласно Вашему желанию. Буду много говорить о сбережении памятников не словами, а де-лом и деньгами. Сему есть повод двоякий: задержание денег на Мелек-Чесменский курган [89], и покража в музее всех выставляемых наружу золотых и серебряных вещей и меда-лей. Кража со взломом произошла ночью с 20 на 21 число сего месяца. Следовательно ищет нити к отысканию злодеев. Не легко пришлась мне эта новость.

С обща изложим проект к преследованию воров, подде-львателей и продавцов, тайноподстрекателей [90]. Все это надеюсь изложить Комитету.

Теперь, на бедность музея, благоволите вложить хотя «не-кий статер». Не погневитесь на попрошайство

Вашего усердного слуги.

Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3213, арк. 56–56 зв., автограф.

31. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 4 ли-стопада 1876 р.

Одесса. 4 ноября 1876.

Venerabilissime Collega!

Беда одна не приходит. Вот что со мною.

Ветреный молодой содержатель типографии Францев [91] затерял три таблицы монет Асандра следуемых к статье кн[язя] Сибирского... Бога ради! вышлите скорее каталог монет Сибир-ского [92], чтобы по нему сделать новую работу. Не откажите!

Из покраденных медалей представлены следователю 12 древних цинковых медалей музея, якобы найденных в саду

сиротского приюта. О золотых и серебряных и кольцах и пр[очем] слуху нет. Хоть содержится вор подозреваемый с товарищами, но не признается в краже.

Не было печали, так черти накачали. Скучно!

Ваш Н. Мурзакевич.

PS. Каково идет Ваша погрузка и усердствует ли А.П. Чирков?

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3214, арк. 58–58 зв., автограф.

32. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 12 листопада 1876 р.

Одесса. 12 ноябр[я] 1876.

Добрый Платон Осипович.

Amicus certus in res [93] insertis certium [94], сказал я себе прочтя Ваше письмо о высылке таблиц. Выводите меня из великого затруднения пред автором статьи утраченных рисунков.

Спасибо Вам!

Терпеливо жду великия и багатыя ваша милости.

Сегодня сделал корректуру 1ю конца Вашей статьи и скоро отпечатается с подлежащими Вам оттисками; Если новое поколение (т[о] е[сть] Францов, сын аккуратнейшего типографа) не наглупит.

Вчера, простудясь в музее чуть не слег на боковую. Сегодня заседание по уставу.

Будьте здоровы и благополучны.

Ваш Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3215, арк. 60–60 зв., автограф.

33. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 23 листопада 1876 р. [87]

[Одесса]. 23 ноября, 1876 г.

Милостивый Государь, Платон Осипович.

Прилагаемое при сем описание тирасских монет представляю на Ваше усмо[т]рение каких в описанных коллекциях нет, а имеются в Вашей.

Много изволите обязать сообщением вариантов, а также неизданных монет Вашей коллекции для помещения их в X томе.

26 ноября выезжаю в С[анкт]-П[етер]бург по требованию Комиссией археологической, полученному вчера. Заседание там 1го декабря сего года.

*Вице-президент Н. Мурзакевич.
IP НБУВ, ф. V, од. зб. 2134, арк. 1, автограф.*

34. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 3 лютого 1877 р.

Одесса. 3 февр[аля] 1876.

За доставление списка Ваших тирасских монет достопочтеннейший Платон Осипович приношу душевную благодарность, присовокупя просьбу доставить рисунок тирасской монеты Веспасиана [96] с прибавлением всадника на kauf и буквами ТУ – РА. Ее следует поместить в виньетку к Отчету Общества за 1876й год уже кончающимся печатаньем. – Пожалуйста поспешите, чтобы не тревожит монету пересылкою. Нужен эскиз, а не тонкости работы.

Напоминание Ваше об оттисках Вашей статьи меня поразило. Еще до отъезда в С[анкт]-П[етер]бург я просмотрел ее корректурою и разрешил печать. Все это и многое другое я оставил В.Н. Юргевичу с подробнейшим memorandum[ом], которого ни одна часть не исполнена, как я теперь узнал.

Послал в типографию (поскудную, как оказалось) – по причине Масляницы ответа не получаю.

Господа, помощника не имам! Желчь одолевает. Дело тлеет хуже мокрой тряпки.

Статья тирасских монет поместится в третьем отделении X тома. Лучше поздно, чем никогда.

Жду с нетерпением тепла. Ноги крепко дают знать о себе. В С[анкт]-П[етер]бург попал в 33о мороза, в Москву тоже с добавкою одного градуса. Приехал выморозком, только теперь отогревающимся. Что делали? бюрократсвовали и сочиняли петербуржцам окладыки, против которых я как провинциал заявил несогласие.

Для масляных дней довольно написано.

Будьте здоровы и благополучны.

*Ваш Н. Мурзакевич.
IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3216, арк. 62–63, автограф.*

35. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 18 лютого 1877 р.

Одесса. 18 февр[аля] 1877.

Вчера получил Ваш, добрейший Платон Осипович, рисунок мифической тирасской монеты, которая не годится в дело. Обошелся имеющеюся в Музее малоизвестною.

Отчет почтительно представляю Вашему великодушию.

Оттиски статьи о половцах насилу отыскиали. Лежали с декабря по сие число. В ожидании Вашего приезда, лежат у меня избегая возни с почтою.

Рад душевно Вашему хотению побывать в Херсонесе. Бумага готовится и доставится в непродолжительное время.

Прошу усердно, похлопочите в Казенной палате о скорейшей [97] высылке исправленного моего Расчетного листа на мою пенсию, которая по ошибке бухгалтера неправильно исчислена. Сижу без денег.

Хлопот имею много с запутавшеюся типографиею.

До радостного свидания.

*Ваш усердный слуга
Н. Мурзакевич.*

P.S. Аббата Одерико [98] не иначе Вам уступлю как в обмен на Когена: Консульские монеты. Браните сколько душе угодно.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3217, арк. 64–65, автограф.

36. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 22 жовтня 1877 р.

Одесса. 22 окт[ября] 1877.

Venerabile Collega!

Один великодушнее другого,

Другой великодушнее одного!

Оба: “норову” моему не препятствуй

Оба нужны и полезны для науки.

Следовательно – всякая мелочь в сторону.

Усердно прошу устроить пересылку жертвуемых Вами вещей для музея.

На днях пойду в пароходную контору: каким способом устроить перевозку на баржах. Вот чем даже отсутствую-

щий Вам доучаю, добрейший Платон Осипович.

Доплыл благополучно с ордою Херсонских степей. Не далеко ушли в цивилизации.

Новостей никаких.

Курис владеет двумя, а не тремя, митродатами [99]. – Время все уладит по случаю частых обоюдных сношений в Херсоне. Теперь не до того!

Rax nobiscum [100].

Усердный слуга Н. Мурзакевич.

PS. За полезную беседу, хлеб-соль и радушие глубокая благодарность Вам и Юлии Яковлевне.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3218, арк. 66–66 зв., автограф.

37. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 12 листопада 1877 р.

Одесса. 12 ноября 1877.

Достопочтенному Платону Осиповичу душевное поздравление с днем его ангела (18 числа); буде же в другое число, то принять оное к зачету.

Две таблицы Ваши монет боспорских, как предчувствовал, действительно негодьями затеряны. – Пока не отыщут удержано 60 рублей.

«Да не зайдет солнце во гневе твоём».

Писал А. Ф. Бычкову [101] о покупке утраченных таблиц. Если Вам доставлены, почему же не могут доставлены нам!

Несмотря на чужое нерящество, но не мое лично, решаюсь просить Вас усердно: доставить рисунок херсонесской или нимфейской монет для виньетки к изготовленному годичному отчету Общества.

«Гневайтесь, и не согрешайте», добрый Платон Осипович!

Надеюсь, что статья Ваша об Ольвии будет благосклонно доставлена Обществу для его XI тома.

Кончаю свое попрошайство пожеланием Вам всего доброго и полезного.

Ваш усердный слуга Н. Мурзакевич.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3219, арк. 67–67 зв., автограф.

38. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 23 грудня 1877 р.

Одесса. 23 дек[абря] 1877 г.

С наступающими праздниками поздравляю Вас добрый Платон Осипович с пожеланием здоровья и всего полезного. Тоже и Юлии Яковлевне.

Обретенные две таблицы монет возвращаю сложенными так, какими получил.

Прошу усердно прислать рисунок вашей какой-либо неизданной монеты. Отчет готов и поступает в печать.

Не откажите и в статье об «Ольвии». Ею почнем XII том «Записок».

Преосв[ященному] Натанаилу [102] поклон и напоминание чтобы выслал формат иконы Григория Великоармянского [103] и указал живописца. Но предварительно рисунок доставить мне.

До свидания.

Ваш Н. Мурзакевич.

ІР НБУВ, ф. V, од. зб. 3220, арк. 68–68 зв., автограф.

39. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 3 января 1881 р.

Одесса. 3 января 1881.

Милостивый Государь Платон Осипович.

Честь имею уведомить, что доставленная Обществу ваша статья будет иметь, по указанию, особый оттиск. Но необходимо знать: сколько экземпляров; о чем прошу дать знать.

Ваш покорный слуга Н. Мурзакевич.

ІР НБУВ, ф. V, од. зб. 3222, арк. 72, автограф.

40. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 31 января 1881 р.

Одесса. 31 января 1881.

Милостивый Государь Платон Осипович.

Издательский комитет приступил к печатанию 2 отделения Записок, которое, по давнему обычаю, печатают в две колонны.

Ваша статья таким же образом.

При делании особых оттисков, как желаете оные получить: сверстанные в 2 колонны во все in quarto, или переверстав в одну колонну in octavo, что сделает книжицу сказанного размера. Благоволите известить.

*Ваш покорный слуга Н. Мурзакевич.
IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3223, арк. 74, автограф.*

41. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 6 лютого 1881 р.

6 февр[аля] 1881. Одесса.

Благоволите выслать рисунок подлежащий к печатающейся Вашей статье о Псифизме Диофантовом [104]. В типографии рисунок, кажется, затерян.

Рисунок должен быть in quarto, не более. Особый оттиск in 8о.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3224, арк. 75, автограф.

42. М. Мурзакевич – П. Бурачкову, Одеса – Херсон, 13 лютого 1881 р.

[Одесса]. 13 февр[аля] 1881.

План Евпаторийской местности отыскан, был с оригиналом статьи передан в типографию. Необходимо уменьшить, что и делается.

Отдельные оттиски вновь переверстываются и в непродолжительном времени прийдутся со счетом типографским.

IP НБУВ, ф. V, од. зб. 3225, арк. 76, автограф.

Література:

1. На превеликий жаль, змальована вище ситуація певною мірою ідеальна, адже часто дослідники обмежуються тільки переказом опублікованих праць, “розбавляючи” текст декількома почерпнутими з інших джерел архівними посиланнями вторинного характеру. Для прикладу можемо назвати працю, присвячену статті відомого викладача Одеського університету Ф. Успенського: Матвеева Л.В. Византинист Федор Успенский (1845–1928). – К., 2013.

2. Наприклад, виявлення листа К. Косцюшко-Валюжинича до Е. Штерна дозволило з’ясувати корені ідеї забрати до Музею това-

риства епіграфічні пам'ятки Херсонесу, що зберігалися в тамтешньому музеї. Див.: Корнієнко В. Питання про долю епіграфічних пам'яток Херсонесу на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей у 1898 р. у світлі листа К. Косцюшка-Валюжинича до Е. Штерна // Наукові записки. Збірка праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 27. – К., 2013. – С. 7-15.

3. Див.: Маврін О. О. Нові шляхи історіописання та мистецька спадщина Тараса Шевченка // Київська археографічна комісія в історії українського національного відродження. Збірка наукових праць за матеріалами Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка (м. Київ, 9 жовтня 2014 р.). – К., 2015. – С. 146.

4. Н. Н. Мурзакевич [некролог] // Журнал Министерства народного просвещения. – 1883. – Т. 230. – С. 81–89.

5. Яковлев В. А. Платон Осипович Бурачков [некролог] // Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). – 1895. – Т. 18. – С. 16–17.

6. Н. Н. Мурзакевич [некролог]. – С. 81.

7. Летопись Общества // ЗООИД. – 1844. – Т. 1. – С. 566.

8. Летопись общества с 14 ноября 1877 по 14 ноября 1879 года // ЗООИД. – 1879. – Т. 11. – С. 438.

9. Наприклад, завдяки Мурзакевичу були налагоджені наукові епістолярні контакти між вченими Н. Кондаковим та архімандритом Антоніном (Капустіним): Корнієнко В. В. З листування Никодима Кондакова та архімандрита Антоніна (Капустіна) // Софія Київська: Візантія. Русь. Україна. Вип. IV: збірка наукових праць, присвячена 170-літтю з дня народження Никодима Павловича Кондакова (1844–1925). – К., 2014. – С. 106–117.

10. Яковлев В. А. Указ. соч. – С. 16.

11. Летопись общества с 14-го ноября 1874 по 14-е ноября 1877 года // ЗООИД. – 1877. – Т. 10. – С. 368.

12. ІР НБУВ, ф. V, од. зб. 3226, арк. 1. На жаль, за наявною інформацією встановити її назву, рівно як і висновок щодо неї Бурачкова, не виявляється за можливе.

13. Летопись общества с 14-го ноября 1862 по 14-е ноября 1866 года // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 480. Варто зазначити, що сучасні краєзнавці тиражують помилку В. Яковлева, який написав у некролозі, що П. Бурачков був почесним членом товариства, а не

дійсним; див., напр.: Чорна К. Біля витоків Херсонського краєзнавства – члени Одеського товариства історії та старожитностей. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mycity.kherson.ua/journal/konstanty12/kraeznav.html>.

14. Маркевич А. И. Бумаги П. О. Бурачкова // ЗООИД. – 1897. – Т. 20. – с. 11.

15. Там же. – С. 13.

16. Сабатъе, П'єр Жюстен (1792-1869) – французький нумізмат.

17. Евмел – правитель Боспорського царства у 310-304 рр. до н. е.

18. Евбіот – боспорський цар, згадується Лукіаном у новелі “Токсарід”. Його ототожнюють з Евмелом.

19. Дійсним членом Одеського товариства історії та старожитностей П. Бурачков став 28 лютого 1866 р.: Летопись общества с 14-го ноября 1862, по 14-е ноября 1866 года // ЗООИД. – 1867. – Т. 6. – С. 480.

20. На останній сторінці (арк. 4 зв.) посередині Н. Мурзакевичем вказане ім'я адресата: «Его Высокоблагородию, Платону Осиповичу Бурачкову».

21. Федоровець, Рудольф – одеський фотограф XIX ст.

22. Каравадін – власник судноплавної фірми; наприкінці XIX ст. у Херсоні діяв причал Каравадіна та Ко.

23. Періодичний друкований орган імператорської Археологічної комісії – державної установи Російської імперії, що видавала відкриті листи на археологічні дослідження на державних, міських та селянських землях, а також займалась охороною та реставрацією пам'яток. “Звіти” виходили щорічно у 1862-1918 рр.

24. Чірков, Авксентій Павлович – військовий топограф, краєзнавець, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей.

25. Періодик Одеського товариства історії та старожитностей, виходив друком у 1842-1913 рр.; за цей період вишло 65 “Звітів”.

26. Цифра виправлена, спочатку була написана “3”.

27. Періодик Одеського товариства історії та старожитностей, виходив друком у 1844-1919 рр.; за цей період вишло 33 томи “Записок”.

28. Античне та середньовічне місто у Північному Причорномор'ї V ст. до н. е. – XV ст. н. е. Нині Національний заповідник “Херсонес Таврійський”, знаходиться у м. Севастополь (Автономна Республіка Крим, Україна).

29. Античне місто у Північному Причорномор'ї VI ст. до н. е. – III ст. н. е., входив до складу Боспорського царства. Нині музей-заповідник “Торгісія”, знаходиться у м. Анапа (Краснодарський край, Росія).

30. Парафраз грецького “Εἰς πολλὰ ἔτι”, тобто “многая літа”.

31. Мовиться про статтю: Надписи Новоросійського края // ЗООИД. – 1872., – Т. VIII. – С. 449–452. У цій статті А. Чірковим були представлені п'ять написів (№№ 15, 18, 19, 22, 23).

32. На зворотному боці листа (арк. 10 зв.) олівцем П. Бурачковим виконані розрахунки: “по 1./т. = 40 | по 250 = 38.9500 | по 100 = 737300 | Итого на сумму – 56.800.-55”.

33. Чихачев Микола Матвійович (1830–1917) – адмірал, директор-розпорядник Російського товариства пароплавства й торгівлі (1862–1876).

34. Сльозкін Михайло Львович (1818–1877) – генерал-лейтенант.

35. Йоанн Карелін, протоіерей Нікополя з 1838 р., краєзнавець.

36. Мовиться про портрети запорожців-ктиторів Свято-Покровської церкви у Нікополі Якова та Івана Шиянів, які 1783 р. власним коштом поставили новий іконостас. Див.: Харлан О. Церква в ім'я Пресвятої Богородиці в містечку Нікополь: Архітектурно-історичний нарис. Бібліографія. – К., 2011. – С. 20–22.

37. Коген Анрі (1808–1880) – французький нумізмат. Мовиться про видання: Cohen H. Description générale de monnaies de la République romaine. – Paris, 1857.

38. Рескупоріди – імена Боспорських царів з династії Савроматів (I–IV ст.).

39. Ольвія – античне місто у північному Причорномор'ї VI ст. до н. е. – IV ст. н. е. Нині – Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія». Розташований біля с. Парутіне (Очаківський р-н, Миколаївська обл., Україна).

40. Сестіні Доменіко (1750–1832) – італійський нумізмат.

41. Слово дописане над рядком.

42. Мовиться про статтю: Бурачков П. О местоположении древнего города Каркнитеса и монетах ему принадлежащих // ЗООИД. – Вып. IX. – Одесса, 1875. – С. I–VIII, 1–133.

43. Серафімов Серафім Антонович, протоіерей (пом. 1884 р.) – священник, вихованець Київської духовної академії, дослідник історії Південної України.

44. Слово виправлене.
45. Лат. “шановний колего”. Нижче олівцем П. Бурачковим виконано запис: “=NB”.
46. Шварц Ернест – власник майстерні з переплету книжок.
47. Лат. “Бережіть себе”.
48. Вочевидь, мовиться про малюнок на глині з керченської катакомби, що була відкрита у 1871 р. Матеріал був опублікований П. Бурачковим у IX томі “Записок”.
49. Алексоматі, Харлампій – арендатор (з 1869 р.), пізніше (з 1881 р.) власник Одеської міської друкарні. Див.: Терентьєва Н. Культурно-історична діяльність грецьких громад в Україні: грецькі друкарні в Одесі в XIX – на початку XX ст. // Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 10. – С. 270-284.
50. Мовиться про статтю: Бурачков П. О памятниках с руническими надписями, находящимися на юге России // ЗООИД. – Вып. IX. – Одесса, 1875. – С. 191-199.
51. Мовиться про статтю: Святого священномученика Ефрема, епископа Херсонского (сказание) о совершении над отроком чуда священномученика и апостола Климента // ЗООИД. – Вып. IX. – Одесса, 1875. – С. 134-148.
52. Слова покаянної молитви св. Єфрема Сиріна “Господи та Владико живота мого”.
53. Лат. “неупереджений”.
54. Юргевич Владислав Норбертович (1818-1898) – археолог, археограф, секретар Одеського товариства історії та старожитностей (з 1875 р.), згодом віце-президент (1883-1898).
55. Мовиться про статтю: Брун Ф. Путешествие турецкого туриста вдоль по восточному берегу Черного моря // ЗООИД. – Вып. IX. – Одесса, 1875. – С. 161-188.
56. Брун, Філіп Карлович (1804-1880) – історик, археолог, дійсний член Одеського товариства історії та старожитностей (з 1839), Московського археологічного товариства (з 1869).
57. Фоміна неділя – церковнослов'янська назва першої неділі після Великодня.
58. Блау, Ернст Отто Герман (1828-1879) – німецький орієталіст, німецький консул в Одесі (з 1872 р.).
59. Лат. “Господу хвала”.
60. Еф 4:26,27.

61. Російська назва грузинського міста Тбілісі.
62. Член-кореспондент Одеського товариства історії та старожитностей з 26 квітня 1868 р.: *Летопись Общества с 14 ноября 1866 по 14 ноября 1868 г.* // *ЗООИД.* – т. 7. – 1868. – С. 228.
63. Давньогрецька колонія у Північному Причорномор'ї – Томи, заснована бл. 500 р. до н. е. Пізніше мала назву Кюстендже/Кьостендже. Нині – Констанца, найбільший порт в Румунії.
64. Мовиться про третій Археологічний з'їзд, що проходив у Києві у 1874 р., у якому брав участь П. Бурачков: *Список членов 3-го археологического съезда с означением места их жительства // Труды третьего археологического съезда в России.* – Т. I. – К., 1878. – с. XI.
65. Мовиться про видання: Чертков А. *Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 годах.* – М., 1843.
66. Стародавнє місто, засноване у VI ст. до н. е. як грецький поліс Діоскуріяда, пізніше – римська фортеця Севастополіс, згодом середньовічне грузино-абхазьке Сухум-кале, нині – Сухум, адміністративний центр Автономної Республіки Абхазії Грузії.
67. Піцунда – стародавнє грецьке місто Пітіунт, середньовічне грузино-абхазьке Бічвінта. Нині – місто у Гагрському районі Автономної Республіки Абхазії Грузії.
68. Гагра – стародавня грецька колонія Трігліф, згодом Римська фортеця Нітіка, абхазька Аббата. Нині – районний центр Автономної Республіки Абхазії Грузії.
69. Вакъ, Полідор Петрович (пом. 1891 р.) – французький консул в Севастополі, колекціонер-нумізмат.
70. Буксіль, Борис Іхелевич (1843–1916) – керченський купець, торговець антикваріатом з розкопок у Північному Причорномор'ї.
71. Мовиться про видання: Blau O. *Die orientalischen Münzen des Museum der Kaiserlichen historischen-archeologischen Gellschaft zu Odessa.* – Odessa, 1876.
72. 1 Фес. 5:19.
73. Мовиться про видання: Бурачков П. *Заметки по древней географии Новороссийского края.* (Письма к профессору Ф. К. Бруну по поводу статьи Л. Н. Майкова о древней географии России) // *Известия Русского географического общества.* – СПб., 1875. – Т. 11, вып. 3. – С. 301–321.

74. Куріс, Іван Іраклієвич (1841–1898) – відомий одеський колекціонер.

75. Страбон (64/64 р. до н.е. – бл. 23/24 р. н.е.) – давньогрецький історик та географ.

76. Слово взяте у квадратні дужки самим М. Мурзакевичем.

77. Інфекційне захворювання, що викликається стрептококами.

78. Мовиться про: Сибирский А. А. Безымянные монеты со скифской лучней. Серебряные и медные деньги царя Фарнака. Монеты римской гегемонии в Восторе Киммерийском // ЗООИД. – 1877. – Т. 10. – С. 26–55; Сибирский А. А. Гипотеза о происхождении Асандра и новые домыслы о некоторых событиях его правления // ЗООИД. – 1877. – Т. 10. – С. 56–74.

79. Сибірський Олександр Олександрович (1824–1879) – археолог, нумізмат.

80. Фарнак II (97–47 р. до н.е.) – боспорський цар (63–47 р. до н.е.).

81. Асандр (84–17 р. до н.е.) – намісник Фарнака, пізніше – боспорський цар.

82. Анфім, ігумен (Казимиров) – третій настоятель Херсонського Свято-Володимирського монастиря (1874–1876).

83. Бурачков П. Опыт исследования о куманах и половцах // ЗООИД. – 1877. – Т. 10. – С. 111–136.

84. Юргевич В., Маркопуло А. Страбона Географія // ЗООИД. – 1877. – Т. 10. – С. 75–110.

85. На останній сторінці виконана адреса: “Его Высокоблагородию, Платону Осиповичу Бурачкову. С[анкт]-П[етер]бургская гостиница”. Також збереглися залишки сургучного штампелю.

86. На останній сторінці олівцем виконаний напис: “Получено с Немул. – 637. | Товарено –•– 25 | Кучеру –•– 25 | Рабочему по 1 октября –•– 18 | Ледник | Столбы –•– 5 арш[ин] выс[оты] | Прогоны – 5½ саж[ень] | Поперечино – 5 саж[ень]”.

87. Саксін – середньовічне торгівельне місто, що згадується арабськими географами XII–XIV ст.; місцезнаходження наразі досамо невідомо, найвірогіднішим вважається його розташування на місці хазарського міста Ітіль.

88. Саксагань – річка, ліва притока Інгульця, притоки Дніпра.

89. Мелек-Чесменський курган – поховальна споруда IV ст. до н.е., нині розташований у центральній частині Керчі.

90. Слово “подстрекателей” написано над рядком, під ним знаходиться закреслене “продавцов”.

91. Петро Францев певний час керував міською друкарнею, згодом відкрив власну. Див.: Терентьева Н. Вказ. праця, с. 280.

92. Мовиться про видання: *Catalogie des medailles du Bosphore Cimmerien precede d'etudes sur l'histoire et les antiquites de ce pays.* – Т. I, р. 1. – СПб. 1859.

93. Слово підкреслене олівцем подвійною рисою.

94. Лат. парафраз “amicus certus in re incerta cernitur” (справжній друг пізнається в біді).

95. Виконаний на бланку Одеського товариства історії та старожитностей. У лівому верхньому куті заповнений штамп: “Императорское Одесское общество истории и древностей. 23 ноября 1876 г. № 224”.

96. Веспасіан Тит Флавій (9–79) – римський імператор (69–79).

97. Слово написано над рядком.

98. Одеріко Гаспаро Луїджи, аббат (1725–1803) – дослідник генуезьких колоній в Криму. Мовиться про видання: *Oderico G.L. Lettere Ligustiche ossia osservazioni critiche sullo Stato Geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande, con le Memorie Storiche di Caffa, ed altri luoghi della Crimea posseduti un tempo da' Genovesi, e Spiegazione de' Monumenti Liguri quivi esistenti.* – Bassano, 1792.

99. Мовиться про монету Мітридата VI Євпатора – боспорського царя (120–63 р. до н.е.).

100. Лат. “Мир вам”.

101. Бичков, Афанасій Федорович (1818–1899) – історик, археограф, бібліограф, академік Петербурзької академії наук (1869).

102. Натанііл (Соборов) (1826–1907) – єпископ Новомиргородський, вікарій Херсонської єпархії (з 1872), єпископ архангельський та холмогорський (1879–1882, 1885–1890), Єпископ Псковський та Порховський (1882–1885).

103. Мовиться про св. Григорія Просвітника (252–326) – першого католика усіх вірмен.

104. Мовиться про видання: Бурачков П. Опыт соглашения открытой в Херсонисе надписи с природою местности и сохранившимися у древних писателей сведениями, относящимися ко времени войн Диофанта, полководца Митридата, со скифами // ЗООИД. – 1881. – Т. XII. – С. 222–248.

КРАЙ В ЕПОХУ ДИКТАТУР

*Віктор Савченко,
кандидат історичних наук, професор кафедри філософії
та соціально-гуманітарних дисциплін ОДУВС*

КОНФЕДЕРАЦІЯ АНАРХІСТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ «НАБАТ» У «ДЕНІКІНСЬКОМУ ПІДПШЛІ» ТА ПОВСТАНСЬКОМУ РУСІ НА ПІВДНІ ТА СХОДІ УКРАЇНИ (СЕРПЕНЬ 1919 – СІЧЕНЬ 1920 Р.)

Питання про участь Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (далі КАОУН) в боротьбі проти режиму Збройних Сил Півдня Росії (далі ЗСПР) генерала А. Денікіна, за винятком кількох публікацій, практично не розглядалося в історичній літературі, втім, як і вся діяльність КАОУН [1]. Головною проблемою у висвітленні цієї теми виступає майже повна відсутність архівів владних структур білогвардійських режимів на території України, архіви каральних і судових органів ЗСПР були знищені або вивезені за кордон. Допомогти заповнити прогалину можуть періодичні видання того часу (насамперед анархістські), спогади, біографічні анкети та справи анархістів, які відклалися в архівах СБУ та в архівах інших інститутів більшовицької влади.

У червні 1919 р. КАОУН, як і інші анархістські організації та групи в Україні, опинилася в стані війни, як проти білогвардійців ЗСПР, котрі захопили значну частину Лівобережної України, так і проти диктатури більшовиків, яка ще зберігала владу над північчю, півднем України, частиною Правобережжя України. Повний розрив КАОУН з більшовиками стався в середині червня 1919 р., коли анархісти, підтримавши оголошеного владою «поза законом» Н. Махна, самі опинилися в радянській Україні «поза законом».

Більшовицька влада в середині червня – в липні 1919 р. закрила газети і легальні клуби анархістів, перейшла до

арештів і навіть розстрілів активістів КАОУН. Газети і клуби «Набат» були закриті в Катеринославі, Харкові, Одесі. Наприкінці червня 1919 р. ЧК заарештувала бл. 40 одеських «набатівців», чекісти конфіскували анархістську пресу. Лідери одеського КАОУН були змушені виїхати з «червоної» Одеси або перейти у підпілля. На одеському судноремонтному заводі анархіст В. Чернявський закликав робітників, не підкорятися Одеському виконкому рад, створювати ради без комуністів, звільнити заарештованих анархістів і махновців. Кінна червона частина розігнала збори робітників після чого на заводі почався страйк [2]. Влітку 1919 р. чекістами в Києві були розстріляні анархісти Ангарец і Васильєв, в Єлизаветграді на тиждень був арештований лідер КАОУН Волін (В. Ейхенбаум), у Клинцях (Чорнігівська губернія) відбулося повстання робітників проти рад, в числі організаторів якого були анархісти [3].

Наприкінці червня 1919 р. газета «Набат» (орган КАОУН) друкує «Обращение к честным большевикам», волаючи про захист анархістів від переслідування владою, закликаючи «чесних більшовиків» відмовитися від влади і передати «дело защиты революции революционным массам», яким пропонувалося розпочати створення «вільних комун» [3].

Лідери КАОУН спочатку заявили: «только не полулегальное положение... или обвините врагами или дайте права распространять свои идеи», але згодом закликали до боротьби проти більшовиків, з початком якої «надо спешить, пока власть не окрепла» [4].

Тільки в Єлизаветграді газета «Набат» користувалася відносною «легальністю» з боку більшовиків до кінця липня 1919 р.: № 22 «Набат» - вийшов 7 липня, № 23 - 8 липня, № 24 - 15 липня, № 25 - 21 липня (№№ 21 - 24 «Набат», за висловом Воліна, були «присвячені справі Махна», на 25 № «Набат» закривають місцеві більшовики «під впливом» Г. Петровського. Газета відроджується 1 грудня 1919 р. в Катеринославі, зайнятому махновськими частинами) [5. 9].

На серпень 1919 р. лідерами КАОУН був запланований II з'їзд КАОУН, який мав потенції перерости в Об'єднавчий Всеросійський з'їзд анархістів на платформі «єдиного анархізму»

КАОУН (об'єднавши анархістів-комуністів, анархістів-синдикалістів, анархістів-індивідуалістів ідеєю нової революції). У середині червня 1919 р., а потім у серпні 1919 р. лідери КАОУН планували провести Всеукраїнський з'їзд анархістської молоді (під патронатом КОАУН). Влітку 1919 р. Всеросійська федерація анархістської молоді (ВФАМ) зблизилася з КАОУН, не тільки в своєму пориві «боротьби з владою», але й організаційно - Ініціативна група молоді «Набат» (керівник І. Теплер) намагалася створити українську структуру молодіжної організації ВФАМ. Молодіжні групи КАОУН сформувалися в Одесі, Києві, Харкові, Олександрівську, Єлизаветграді, Катеринославі. Було видано два номери «Бюллетня Инициативной группы по созыву съезда молодежи «Набат» (видання реквізовано і спалено за вказівкою представників радянської влади). Ці плани КОАУН провалилися за швидке захоплення більшої частини України білогвардійцями, з'їзди так ніколи і не були проведені. Провалилися і плани видання журналу КОАУН «Путь анархии», газети для євреїв на ідиш, газети для селянства українською мовою «Селянський дзвін» [6].

У критичні для революції літні місяці 1919 р. білогвардійська армія, прорвавши фронт, вдерлася до Придніпров'я, захопивши в 20-х числах червня 1919 р. Катеринослав, через місяць - Єлизаветград. В середині червня 1919 р. Н. Махно знову збирає свої загони, спочатку для боротьби тільки проти «білих», а з 9 липня 1919 р. і для боротьби проти «червоних», об'єднавшись для цього у військовий союз з повстанськими загонами отамана Н. Григор'єва. У липні 1919 р. махновська армія перебралася з Олександрівського повіту і гуляй-польського району в степові райони Херсонщини (між Єлизаветградом та Миколаєвим). Під час союзу Н. Махно і Н. Григор'єва анархісти з КОАУН, пам'ятаючи про антисемітські погроми Н. Григор'єва (Єлизаветград, Знамянка, Черкаси травня 1919 р.), не поспішали в «союзні» частини Махно - Григор'єва, зате після вбивства Н. Махном Н. Григор'єва (27 липня 1919 р.) до махновців завітали лідери та активісти КАОУН.

У червні - липні 1919 р. серед членів Секретаріату КАОУН (керівництво конфедерацією) виникли серйозні розбіжності з приводу рівня співпраці з махновцями. Член Секретарі-

ату КАОУН Мрачний (М. Клеванський) побувавши тиждень (наприкінці травня 1919 р.), в «царстві Махна», почав негативно ставитися до махновщини.

Але інші члени Секретаріату КАОУН планували після проведення в середині червня 1919 р. IV районного махновського з'їзду в Гуляй-Поле (так и не був проведений) перенести до Гуляй-Поля центр КАОУН [7. 7]. Розпочата більшовиками антимахновська кампанія і захоплення білогвардійцями «махновського району» (у тому числі Гуляй-Поля) стали на заваді подібним намірам

Близько 22 - 29 липня 1919 р. лідери КАОУН перебралися з Єлизаветграду до Одеси, Києва, Харкова. Ще раніше, на початку липня 1919 р., до Москви, для створення Всеросійської конфедерації «Набат» та підготовки Всеросійського об'єднавчого анархістського з'їзду, виїхав член Секретаріату КАОУН А. Барон. Йому вдалося створити підпільний Московський союз робітників-анархістів «Набат» на платформі «єдиного анархізму», видавати три номери нелегальної газети «Московский Набат» (серпень - листопад 1919 р.). Більшість московських анархістів-синдикалістів відмовилася від участі в «об'єднавчому» з'їзді, але КАОУН підтримали група анархістів-пекарів Москви, група анархістів Саратова, ідеолог російського анархістського руху О. Атабекян. У листопаді 1919 р. ЧК ліквідувала формування «набатовських» організацій в радянській Росії [8].

Член Секретаріату КАОУН Волін стверджував, що він і анархіст Емігрант (І. Готман), також член Секретаріату КАОУН, зібралися до Києва для роботи зі створення нової газети «Набат», але «получили известие, что в Одессе нам разрешат газету» і рушили потягом до Одеси. Біля Вознесенську потяг був зупинений селянським повстанням і Волін і Емігрант були зняті з потягу, незабаром вони зустрілися з представниками армії Н. Махна [5. 13]. Між 29 липня і 3 серпня 1919 р. Волін і Емігрант добралися до штабу Н. Махна. За кілька днів до цього, під час переїзду до Одеси (або до Києва), вони були «заарештовані» повсталими селянами (в анархістському виданні вказується, що заарештовані вони були «петлюрівцями») і «збігли до Махна» [7 . 55].

Емігрант навесні - влітку 1919 р. був лідером анархістів в Одесі, брав участь у анархістському підпіллі в Харкові, в махновських частинах він намагався створити «лабораторію» по виготовленню фальшивих грошей для забезпечення економічних операцій махновського руху. Волін вказував, що Емігрант навесні 1919 р. їздив до Махна і «вернувся не слишком очарованим», твердив, що у штабі Махна є «отрицательные личности», а сам Н. Махно «легко поддается дурному влиянию» [5. 8, 17 - 18].

Анархісти КАОУН та інших об'єднань анархістів у вересні 1919 р. стали членами культпросвіт відділу махновської ради створеної на початку серпня 1919 р. Революційно-повстанської армії України (махновців) (РПАУ (м)). Приблизно в цей же час до махновців приїхав ще один член Секретаріату КАОУН, найбільший симпатик махновського руху Алий (Я. Суховольський), член КАОУН Олена Келлер та ін. Алий і О. Келлер друкувалися в махновській газеті «Путь к свободе», беручи участь в її редагуванні [9. 214]. З цього часу історія КАОУН нерозривно пов'язана з історією махновського руху. Обидві сили влітку 1919 р. визначилися у своїх позиціях, як вороги «червоних» та «білих», усвідомивши, що в єдності вони можуть претендувати на лідерство в очікуваній революції. КАОУН все більше відходила від «чистого» анархосиндикалізму, поступаючись новому напрямку «анархістського синтезу», в якому домінували анархо-комуністичні конструкції.

До середини жовтня 1919 р. повстанська армія Н. Махна, пройшовши з важкими боями бл. 500 км, розгромила значні тиллові частини білогвардійців, вигнавши ЗСПР з Приазовських степів. РПАУ(м) звільнила від російської «білої» армії свої рідні землі (Олександрівський повіт та Гуляй-Поле, міста Олександрівськ, Катеринослав, Мелітополь, Бердянськ, Мариуполь, Нікополь). На звільнених землях, які сягали розмірів невеликої європейської держави (з населенням бл. 3 млн. людей) анархісти КАОУН та махновці проголосили небачиний до цього часу соціальний устрій - анархію, назвав першу в світі анархістську «державу» Південноукраїнською трудовою федерацією.

У вересні 1919 р. Волін стає членом Військово-революцій-

ної Ради РПАУ(м) - махновського «парламенту», який був покликаний керувати махновським районом, «будуючи анархію» на відвойованих у «червоних» і «білих» територіях. У другій половині 1919 р. Волін стає головою махновської ради (досі не виявлено документ, пов'язаний з його обранням на цю посаду). Деякі історики стверджують, що Волін ніколи не був головою махновської ради, посилаючись на спогади начальника махновського штабу В. Білаша, який стверджував, що Волін був «заступником голови ВРС». Однак Н. Махно, та й сам Волін, документи махновської ради свідчать про те, що Волін був кілька місяців головою махновського «парламенту».

У 1926 р., в паризькій еміграції, Волін писав, що стати главою «парламенту» йому особисто запропонував Н. Махно (існують думки про те, що Секретаріат КАОУН висунув Воліна на посаду голови махновської ради) і Н. Махно запропонував його кандидатуру членам ради. Волін підкреслював: «Председательствование в военно-революционном Совете повстанческой армии было мною принято на себя лишь временно и только с целью инструктирования... Я согласился на временное председательствование с целью инструктирования... Пробыв в течение 2 месяцев председателем Совета и оказав помощь товарищам в постановке работы, я счел свою задачу оконченной и, по соглашению с Советом, передал председательство т-щу Лашенко» [10. 15].

Однак на допиті Волін (прагнучи довести свою непричетність до «злочинів» махновщини) повідомляв, що тільки близько місяця керував радою: «...я решительно выдвинул перед Махно вопрос о бездеятельности, а, в сущности, фиктивности Реввоенсовета, председателем которого он был. На это Махно сказал мне: «А кто мешает тебе работать в Совете и помочь ему сделаться работоспособным. Иди и поработай в нем. А мне некогда заниматься им». Я переговорил с членами Совета и с тов[арищем] председателя (а в то время и председателем фактически). Все члены Совета смотрели на дела одинаково: необходимо, чтобы я на время взял на себя председательствование в Совете в двух целях: 1) несколько помочь Совету правильно организовать и работать; 2) необходимо на известное время ав-

торитетное, общеуважаемое лицо в качестве председателя Совета, дабы успешно противопоставить Совет враждебной части командного состава и заставить Махно меньше поддаваться влиянию последней... В течение, приблизительно, месяца я председательствовал в Совете» [5. 17 - 18].

У 1929 р., в емігрантському виданні, Волін вже писав: «...я полгода проработал в махновском движении... моя, чисто культурная, деятельность в движении не имела ничего общего с контрразведкой, с ней никогда, ни в каком отношении, ни по какому поводу не соприкасалась» [11].

Н. Махно стверджував, що: «Волін з кінця серпня місяця 1919 р. зайняв в армії повстанців-махновців пост голови Військово-Революційного Ради ... був звільнений з-під арешту в серпні м. 1919 р. і добровільно залишився у повстанському русі, допомагаючи йому у дечому, до речі відзначити, близько 4-х місяців, а не полгода, як це він, Волін, свідомо неправдиво підкреслив на 1-й же сторінці свого «роз'яснення» [12].

Обрання Воліна головою махновської ради відбулося в часовому відрізьку 19 вересня - 5 жовтня 1919 р. За словами махновського командира Г. Трояна, Волін редагував «Наказ № 1» по махновській армії (виданий 5 серпня 1919 р.), але як член ради в серпні 1919 р. Волін не згадується. На з'їзді РПАУ(М) 1 вересня 1919 р. був обраний новий склад махновської ради під головуванням Лащенко, а Волін увійшов до ради як член ради та голова її культурно-просвітницького відділу (комісії). 20 вересня 1919 р. у Жмеринці був укладений військово-політичний союз між махновцями та УНР; від махновців його підписали Волін і Чубенко, підпис Воліна може означати, що до кінця вересня 1919 р. він був обраний главою махновського «парламенту». Союз з боку УНР підписав голова Директорії С. Петлюра, тому з махновського боку Волін повинен був вже мати високий статус.

Волін вказує, що він головував у раді «два місяці», тобто приблизно з 25 вересня (але Н. Махно наполягає на більш тривалому терміні перебування Воліна на цій посаді). Протокол №36 спільного засідання ради, культпросвіткомісії і командирів РПАУ(М) від 20 жовтня 1919 р. фіксує Воліна як главу ради [9. 224]. 28 жовтня 1919 р. Волін відкрив з'їзд селян,

робітників і повстанців-махновців в Олександрівську, в якості голови махновської ради [9. 226]. На спільних засіданнях ради і махновського командування 20 і 23 листопада 1919 р. Волін присутній, а 26 листопада його вже немає [9. 279, 282]. 25 листопада 1919 р. в Катеринославі відбулося засідання членів ради спільно з командним складом, на якому пройшли перевибори президії ради, на якому Волін заявив, про свою відставку з посади голови махновської ради. Замість Воліна головою був обраний повсталець Лашченко.

Російський професор В. Дамье писав: «Огромную роль Волин сыграл в махновском движении, к которому присоединился к августу 1919 г., призвал и других анархистов Украины последовать этому примеру... Он быстро стал ведущим идеологом махновского движения и пользовался огромной популярностью среди рядовых повстанцев... На Общеармейском повстанческом съезде в августе 1919 г., окончательно сформировавшем Революционную повстанческую армию Украины (РПАУ), Волин был избран членом Военно-революционного Совета (ВРС) и заведующим его культурно-просветительского отдела. Он отвечал за организацию агитационной работы на всей территории Украины, писал воззвания и обращения к трудящимся с призывом восставать против власти белых и украинских националистов и создавал «Вольные Советы». К концу сентября 1919 был избран председателем ВРС, по предложению самого Махно... Именно он разработал принципы взаимоотношения махновской армии и трудового населения освобождаемых ею территорий... ежедневно выступал на различных митингах и собраниях, пропагандируя идеи социализации промышленности и транспорта, организовал несколько рабочих конференций и совещаний по координации хозяйственной жизни, участвовал в создании отрядов добровольной рабочей милиции и комитетов по борьбе с безработицей. Он был инициатором созыва и председателем областного съезда крестьян, рабочих и повстанцев в Александровске в октябре – ноябре 1919 г. и выступил на нем с докладом о деятельности ВРС. Съезд принял подготовленный им проект «Декларации революционных повстанцев» – одного из важнейших программных документов махновского движения» [13].

Роль Волина в махновському русі перебільшена подальшими його апологетами (і сучасними авторами). Н. Махно пізніше писав: «Проект Декларации повстанцев-махновцев - есть поспешный плод работы нашей Гуляй-Польской группы анархо-коммунистов... в боевой обстановке наспех я набросил в основных пунктах декларацию. Мы, анархисты-крестьяне, долго оспаривали ее пункты, все не решаясь выпустить их в свет. Как вдруг неожиданно для нас в наших рядах очутились анархисты-«набатовцы», в числе которых был и тов. Волин. Тов. Волину, как теоретика-анархисту, были вручены эти пункты «Декларации» для просмотра и детальной разработки. Тов. Волин около месяца трудился над ними и представил их в Совет Армии, командному составу и представителям повстанческих частей уже в законченном виде со своим предисловием. Мы видели, что в основном пункты «Декларации» ни в чем не изменены, а только пополнены литературными зигзагами с более выпуклым выражением литературного языка, что придало ей изящный и более выпуклый вид. Снова в наших рядах крестьянской группы возникли, было, прения из-за некоторых пунктов этой декларации. Но, в конце концов, группа, как и я, снаивничали, что раз, дескать, она прошла через руки товарища, который, как мы считали, теоретически более подготовлен в анархизме, и раз он не устранил из нее пунктов, из-за которых мы спорили между собою, значит, эти пункты не противоречат анархизму» [14].

Волин, щодо авторства «Проекта декларации», пояснював: «Данное мне повстанцами поручение было совершенно точно сформулировано: не вводить в материалы и наброски к проекту ничего от себя, а лишь придать проекту стройную литературную форму и выразить яснее некоторые пункты, недостаточно отчетливо сформулированные в материалах. Декларация была обозначена, как только проект именно потому, что, по предложениям составлявших и принимавших ее лиц, позднейшая оценка и критика, ее широкими массами, анархистами и пр. могли привести к тем или иным в ней изменениям» [10].

Волин, не бажаючи брати відповідальність за все, що відбувалося на махновській території, під час його головуван-

ня в махновській раді, підкреслював, що «согласился на временное председательствование с целью инструктирования». Тобто він як анархіст свідомо відмовлявся від владних функцій, а як обережний політик намагався дистанціюватися від махновців. Для вирішення цієї складної задачі він вибрав махновську контррозвідку і військове командування РПАУ(м) як негативні полюси махновського руху, стверджуючи, що він, як ідейний анархіст, з махновською контррозвідкою ніяких контактів і «загальних справ» не мав, що у нього з нею відбувалися постійні конфлікти - «недоразумения со стороны контрразведки»: «...ко мне приходили целые вереницы людей с жалобами, что заставляло меня постоянно вмешиваться в дела контрразведки и обращаться к Махно и в контрразведку... Все же непрерывные жалобы принудили меня предложить реввоенсовету создать комиссию по выяснению дел, возникающих между населением и контрразведкой (комісія була запропонована тільки після розстрілу Є. Полонського 2 грудня 1919 р., вже після того, як Волін склав з себе повноваження керівника махновської ради, Волін, як голова ради, не міг не контактувати з контррозвідкою РПАУ(м), яка контролювала звільнені махновцями території. - Авт.). Из-за контрразведки у меня были конфликты с Махно и тем же Зиньковским. Для меня контрразведка была ужасом, и я делал все зависящее, чтобы прекратить чинимое ею» [15].

Волін підкреслював, що він конфліктував й з махновським командуванням. «Совет напрягает все свои усилия, чтобы восстановить правильную работу, но с ним не считаются», его постановления «не выполняются», - заявив Волін на засіданні ради і командування РПАУ(м) 20 листопада 1919 р. Скоріш за все, між Воліним та Н. Махно стався гострий конфлікт, після якого Волін подав у відставку з поста голови ради. Волін згадує, що: «Реввоенсовет и часть командного состава были на ножах; и между ними стоял и Махно, и я» [15]. Цей конфлікт не міг бути пов'язаний із розстрілом комуніста Є. Полонського, як намагаються довести деякі історики, адже у відставку Волін пішов за тиждень до цього розстрілу.

Махновський рух сприймав себе як частину світової революції. Н. Махно по каналах КАОУН направляв матеріальну допомогу анархістським організаціям Росії, України, Польщі, Грузії, Румунії, Австрії, Франції, Італії, Іспанії [16]. У жовтні 1919 р. «набатовці» назвали махновщину початком «великої третьої революції», заявили про з'єднання КАОУН з махновським повстанством [17. 15]. Як згадував Волін: «Махно, поглощений военними задачами, старался привлекать к себе анархистов, предоставляя им полную свободу действия» [18. 408].

На денікінському фронті в липні - серпні 1919 р. билися анархісти, що так чи інакше були пов'язані із КАОУН: командири з'єднань Г. Мокроусов, І. Улановський, А. Железняков, С. Ніжинський (Євтухович) та ін. [19]. На початку вересня 1919 р. «підпільне» КАОУН (на території окупованої білогвардійцями) мало приблизно 600 активістів (в кожній організації КАОУН було 20 - 50 чол.), які були зібрані в групи, федерації: Харкова, Одеси, Катеринослава, Єлизаветграда, Олександрівська, Полтави, Ромен, Чернігова, Гуляй-Поля, Бердянська, Мілітополя, Миргорода, Хорола, Києва, Каменська, Нижньодніпровська, Вовчанська, Юзово, Сімферополя, Севастополя, Миколаєва і, можливо, ще в інших міських і сільських організаціях (так само на теренах, контрольованих Червоною Армією і армією УНР, - в Житомирі, Кам'янець-Подільському та ін. містах, де діяло ще бл. 80 активістів КАОУН) [20].

Крім КАОУН в «денікінському» підпіллі в Україні діяли асоціації анархістів, незалежних від КАОУН, в Одесі, Харкові, Києві, Катеринославі (київські та харківські анархісти-індивідуалісти, катеринославські анархісти-терористи). Ці нечисленні групи мали тісні контакти із КАОУН, проводили спільні акти терору проти білогвардійців, експропріації.

У 1919 р. у КАОУН з'являються значні суми грошей, як пише І. Теплер, отримані від Н. Махна і від груп експропріаторів (екса каси Катеринославської залізниці, яка була проведена харківськими індивідуалістами і членами КАОУН, від ін. акцій), що дало змогу видати багатотисячним тиражем листівку КАОУН «Открытое письмо большевикам» із

закликом до початку «третьої революції» проти більшовиків [17. 45].

У «денікінському» підпіллі КАОУН розгорнула видавничу діяльність, видання виходили не тільки на гроші Н. Махна, але й за рахунок повернення до практики експропріацій в «білому тилу». У серпні - вересні 1919 р. не фіксується випуск газет КАОУН, в жовтні - грудні 1919 р. з'являються або поновлюються підпільні газети [17. 45]: «Миргородский Набат», «Одесский Набат» (8, 9№№), «Елизаветградский Набат», «Харьковский Набат», «Волчанский Набат» (Харківська губ.) и др. [21].

Секретаріат КАОУН наприкінці жовтня 1919 р. знову почав видання газети «Набат» в зайнятому армією махновців Олександрівську (26, 27 №№), потім у Катеринославі. Газета виходила щотижня, потім щодня, останній номер вийшов 15 грудня 1919 р. Члени КАОУН брали участь у виданні махновських газет «Путь к свободе» (газета видавалася махновською радою під редакцією П. Аршинова, в Олександрівську - Катеринославі, жовтень - грудень 1919 р.) та книги «Общее положение о вольном Совете».

Активна видавнича діяльність пов'язана з підйомом анархо-махновського руху в Україні в жовтні - листопаді 1919 р., коли Н. Махно направляв похідні групи в різні райони України, коли в анархістському підпіллі дізналися про гучні перемоги махновців. Махно став реальною силою, причому силою, яка виросла з регіонального до загальноукраїнського масштабу.

Тоді у Криму почався друк підпільних газет «Симферопольский Набат» та «Севастопольский Набат», що каже про сталість підпілля КАОУН в «білому» Криму. У Криму тоді діяли: КАОУН, Південна група анархістів-комуністів, група анархістів-синдикалістів. Південна група анархістів-комуністів (групи в Керчі, Феодосії, Євпаторії, Севастополі, Сімферополі) співпрацювали з КАОУН і в ряді випадків вважалися її філією. Ще в квітні 1918 р. Волін приїхав до Криму, «поклавши початок» Південній федерації анархістів [22. 26].

У підпіллі Сімферополя в липні - грудні 1919 р. діяли досвідчені анархісти з підпільним дореволюційним досвідом:

Л. Луговик, І. Саф'ян, Л. Саф'ян, І. Улановський та ін. КАОУН в Севастополі очолював Г. Столяров («Джордж») [23. 95].

Як згадував ад'ютант «його превосходительства» П. Макаров: «В 1919 году в Симферополе организовалась группа коммунистов и анархистов под руководством Луки Луговика, человека смелого и решительного... В подпольном Ревкоме он заведывал военным и мобилизационным отделами». Група Л. Луговика: «...была первая подпольная организация, принявшаяся энергично работать среди частей Деникина. В конце ноября ею (Луговиком, Булановым, Иваном Чудновым) были взорваны пути под ст. Сейтлером и произведено крушение воинского поезда белых... Кроме распространения повстанческих воззваний и агитации, шла усиленная вербовка новых членов и заготовка паспортов» [24. 122].

Н. Улановська згадує, що анархіст І. Саф'ян був представником КАОУН у Криму - «крымским корреспондентом «Набат», що І. Саф'ян в 1919 р. написав в «Набат» про те, як І. Улановський, І. Саф'ян та Л. Луговик в білому тилу брали участь в сутичках з місцевою поліцією, «...ходили по улицам Симферополя, вооружённые до зубов: на каждого по два револьвера, у пояса гранаты» [25. 21]. П. Макаров вказує на кількох відомих анархістів кримської групи Л. Луговика: О. Буланов (І. Улановський), І. Саф'ян (Спіро-Берг), брати Чуднова, Я. Чорний, Емма (М. Кубанцева), С. Полянський та ін. У січні 1920 р. стався провал групи, були заарештовані її активісти: А. Бєлий (Алексєєв), Маркіз (Капілетті) та ін. [26. 121].

На початку 1920 р. в керівництві Кримського підпільного ревкому спільно з чотирма більшовиками перебували три анархісти, що були пов'язані із КАОУН — Л. Луговик (голова бойових груп ревкому), Г. Столяров (голова Севастопольського ревкому), І. Улановський (Альоша) (член ревкому Федосії, командир підривної команди ревкому) [27].

Серед відомих анархістських бойовиків в Криму боролися проти білогвардійців: П. Новосьолов, М. Адольф, Є. Кантор, О. Сідорін (Москвич), О. Фомін (Льонька), А. Гестрін (підривник, спрямований анархістським підпіллям з Кате-

ринослава до Криму), чекісти вважали терористками і трьох жінок з кримського анархістського підпілля: Лізу Сергєєву, Лізу Саф'ян, Тамару Вегер (дружину Д. Когана - Льва Рубіна) [23. 122, 289]. Л. Луговик брав участь у пограбуванні управління Катерининських залізниць у Катеринославі організованою групою харківських анархістів Віктора Удалого, а восени 1919 р. вже у складі своєї групи, проводив експропріації в кримських містах [28].

До «анархістських амазонок» можна віднести і знамениту «отаманшу Марусю» - Марію Нікіфорову, яка приїхала до Криму (разом з чоловіком - анархістом В. Бжесток, членом секретаріату Всеросійської федерації анархістів-комуністів) на початку серпня 1919 р., після створення в Москві групи терористів «анархісти підпілля». Про цілі перебування М. Нікіфорової в Криму писали різне: «створити партизанський загін для дій у тилу білих»; перебратися з Криму до Польщі, для організації світової революції; перебратися з Криму до ставки білогвардійців в Новочеркаську для вбивства генерала А. Денікіна... можливо, Маруся готувала велику експропріацію в Криму чи ґрунт для встановлення в Криму «анархічного ладу»...

У Криму у червні 1919 р. з'явився і відомий анархістський лідер А. Андрєєв (терорист і екіст з 1905 р, в 1919 р. був пов'язаний з «анархістами підпілля» і групою Удалого), його дружина З. Гандлевська (створила в Криму групу анархістів-терористів з 5 чол.), Марта - дружина харківського анархіста Віктора Удалого (В. Шишко) [29. 57 - 63].

У липні 1919 р. А. Андрєєв поїхав до Одеси, а незабаром завітав в узятий «білими» Харків, де увійшов до анархістського підпілля (групи Удалого), яка у 1918 - 1919 рр. провела низку великих експропріації радянських і приватних установ. В цей же час, перед поїздкою до Криму, до Харкова заїжджали М. Нікіфорова і В. Бжесток, для зустрічі з А. Андрєєвим та Удалим. У Севастополі 14 серпня М. Нікіфорова і В. Бжесток були заарештовані, незабаром суд виніс їм смертний вирок, а 16 жовтня 1919 р. вони були розстріляні [29. 57, 60 - 61].

25 червня 1919 р. білогвардійці захопили Харків. У харків-

ському підпіллі залишалася група КАОУН (бл. 30 чол.), група анархістів-індивідуалістів (бл. 20 чол.), невелика кількість анархістів інших об'єднань (анархістів - синдикалістів, «радянських» анархістів). Підпілля КАОУН в Харкові очолював І. Карташев (секретар групи КАОУН) [30]. Крім нього в групі були анархісти з дореволюційним стажем, студенти, робітники: Р. Євдокимова, М. Ополченев, П. Захаров, Н. Сильвестров, П. Фісун, Г. Худяков, Г. Цеснік, Бобровська, А. Андрєєв, Д. Коган та ін. Серед підпільників виділялися анархісти-комуністи-брати Бондаренки, лідер харківської Асоціації анархістів-індивідуалістів Віктор Удалой, які займалися «революційними експропріаціями» ще з осені 1917 р. і поповнювали свою групу професійними грабіжниками. Показання грабіжника і члена цієї групи Я. Костюхіна наводять на думку про те, що група братів Бондаренків мала «однорідність» в Катеринославі та Одесі [31. 409]. Можливо, група братів Бондаренків мала стосунку до КАОУН і використовувалася як структура «пошуків фінансування» для Конфедерації (така тактика використовувалася українськими анархістами у 1906 - 1909 рр. повсюдно). Один з братів Бондаренків був на командних посадах у Н. Махна, серед бойовиків московської організації анархістів підпілля, інший - в анархічному підпіллі Харкова боровся проти режиму А. Денікіна [32].

Члени групи харківських анархістів-експропріаторів Д. Коган (Лев Рубін, Самарський) і П. Гринкевич (Іварно), були одночасно членами харківської організації КАОУН, а Д. Коган ще й встиг побувати в квітні 1919 р. товаришем голови III районного махновського з'їзду [30. 46 - 47]. У експропріаціях групи Віктора Удалого в Москві, Самарі, Харкові та Катеринославі брали участь анархісти: Португалець (Португалов), Л. Циклоп, (Матрос Яків), І. Требух - (Яшка Сухорукий), К. Капостін (член латинської анархістської групи «Лесма» і московської організації анархістів підпілля), М. Самойлін (Юхим) та ін. Ця група «видобула» значні кошти з кас: споживчого товариства «ПОЮР» (1,3 млн. руб.), польового казначейства (бл. 3 млн. руб.), Московського банку (3,5 млн. руб.), народного банку МОНОТОП (?), каси Пів-

денних залізниць у Харкові (37 млн. руб.), Катеринославської залізниці (?), каси чайної контори фірми Висоцького (?) [33. 146].

Можливо, з групою Бондаренко - Удалого був пов'язаний М. Калько (Метеор) - член КАОУН та «отаман» ще одного «похідного» загону анархістів-експропріаторів, діючого в «денікінському» підпіллі в Україні [34. 796].

23 серпня 1919 р. Одеса була захоплена білогвардійцями. У новому підпіллі одеські анархісти (бл. 60 чол.) проводили агітацію проти «білого режиму», терор проти офіцерів і адміністрації Добровольчої армії. Підпільний Одеський ревком, кооптував анархіста О. Фельдмана в свій склад, надавши йому місце секретаря Ревкому. Але в жовтні 1919 р. О. Фельдман був вбитий людьми анархіста М. Винницького (Япончика) «за зраду» [35. 119].

У перестрілках з білогвардійцями і в «білих» катівнях загинуло кілька десятків одеських анархістів, серед яких лідери місцевих анархістських груп: Г. Реев (анархіст з 1904 р.), Моїсеєнко, Скібко, Г. Олександрович, С. Коган, С. Дерш (Зонненберг), С. Кожевніков (лідер групи анархістів-експропріаторів)... Крім перерахованих загиблих анархістів в одеському анархістському підпіллі боролися: С. Зацхер (експропріатор), В. Іоселевіч, І. Єлізаветінський, О. Шапіро (Саша - Петр), Криклівін - Дубов, Б. Тубісман, Лідер - Ліберт, Ш. Шварбурт (майбутній вбивця С. Петлюри). Анархістську групу КАОУН серед одеських кравців організували І. Шорник - Супорнік, А. Тарасюк, А. Фельдман, В. Хаїт (член Одеської Ради 1917-1918 рр., голова профспілки шевців Одеси), групу серед пекарів очолювали: Арон - Давуд (Елін), А. Вулис, Я. Дубинський (Соболь), групу серед будівельних робітників очолювали анархісти: С. Шахворостов (член підпільного об'єднаного Ревкома Одеси, голова профспілки будівельників), М. Канівський, роботу серед молоді вів Г. Жостовт, серед моряків - Г. Борзенко-Москаленко (відомий експропріатор і анархістський пропагандист). Л. Польовий - Глухий входив до анархістської терористичної групи, був керівником районної Пересипської групи КАОУН. Необхідно відзначити, що більшість анархістів Одеси того часу були членами КАОУН або співпрацювали з нею [36].

У своїх анкетах на прийом до лав КП(б)У кілька колишніх одеських анархістів вказали, що діяли в КАОУН в епоху «білого підпілля»: Л. Любовний, Г. Віторган - Петроградський, М. Немировська - Мор'яновська [37]. 22 січня 1920 р. спалахнуло повстання на одеській Молдаванці проти білогвардійського режиму, серед його організаторів були більшовики, анархісти, боротьбисти, борьбисти. У вуличних боях загинуло кілька десятків повсталих, але повстання виявилось передчасним і було придушено наступного дня. Червона армія змогла підійти до Одеси тільки на початку лютого 1920 р. На початку лютого 1920 р., під час штурму Одеси Червоною армією, у передмістях Одеси знову відбулося повстання проти білогвардійців, серед організаторів якого були анархісти (члени КАОУН), загін під керівництвом анархіста С. Шахворостова захопив Молдаванку [38].

У Маріуполі та по містах та селищах Донбасу проти білогвардійців діяло анархістське підпілля, яке очолювали: А. Горелик, Б. Кричевський та ін. В Києві в підпіллі КАОУН очолювали: - Н. Дріккер, Фамулевіч, Г. Осмоян, Г. Аккерман, в Єлисаветграді - І. Рейдман, І. Чарин, Т. Капіанов (Карс), на Полтавщині діяла селянська група КАОУН, центрами анархістського підпілля стали Ромни та Миргород. У Полтавській губернії активно боролася проти білогвардійців Федерація анархістів-повстанців Полтавщини, яка видала свою підпільну газету «Анархист-повстанець». Ця федерація діяла незалежно від КАОУН, виступаючи «за українську безвластную трудовую федерацію». Анархісти-повстанці Полтавщини створили свій штаб, який об'єднав в листопаді 1919 р. до 5 тис. повстанців отаманів: Диявола Чорного, Гонти, Шкоди. 11 грудня 1919 р. анархо-повстанці вибили білогвардійський гарнізон з Полтави [39].

На Чернігівщині повстанців (до 7 тис. чол., які звали себе «шубівцями») очолив анархіст Ф. Шуба. «Шубівці» видали дві листівки, агітуючи за загальне повстання проти «білих» і «комісарів». 21 - 23 грудня 1919 р. на з'їзді партизан-«шубівців» району та представників 56 сіл і загонів (250 делегатів) Конотопського, Глухівського й Путивльського повітів в м. Ярославець цілий район був оголошений «безвладною

республікою». «Шубівці» підтримували зв'язка із анархістським підпіллям Катеринослава [40. 16 - 17].

По лісах Новомосковського і Павлоградського повітів Катеринославщини по річці Самара проти білогвардійців боролися повстанські групи Самарської організації анархістів-комуністів, група анархіста Гаркуші (150 чол.). Навесні - влітку 1919 р. більшовицька влада провела арешти анархістів Катеринослава, після яких найбільш сильні групи анархістів залишилися на околицях міста в селищах Амур і Нижньодніпровськ. Амурсько-нижньодніпровська група анархістів (30 чол.: В. Бобильов, Д. Баженов, В. Сухоцький, В. Чуприн, С. Чорний та ін.) увійшла до складу КАОУН. Під час «білого підпілля» (липень - жовтень 1919 р.) анархісти цієї групи друкували і розповсюджували листівки, група бойовиків (М. Тарасенко, Селегнев, Шарик, Когут, М. Аненков), об'єднавшись з кримінальними групами району «Амур», проводила акти терору і експропріації проти «білих». Після захоплення Катеринослава РПАУ(м) група була включена в культурно-пропагандистський відділ РПАУ(м).

У зв'язці з Катеринославською групою КАОУН діяли Каменська і Олександрівська анархістські групи [41]. З грудня 1919 р. лідери КАОУН стали боротися не тільки проти добровольців, а й проти «петлюрівського впливу», схилиючи Н. Махна, недавнього союзника С. Петлюри, до пропагандистської кампанії проти «петлюрівців». Так, анархіст Алий у своїй статті в махновському офіційносі «Путь к свободе» закликав боротися проти С. Петлюри [42]. Волін згадував, що 29 грудня 1919 р. він, як «досвідчений агітатор» був відправлений Н. Махном до району Кривого Рогу «для боротьби против растущего влияния петлюровщины... в районе имелось до 10 тысяч крестьянской молодежи, готовой к вооруженной борьбе против белых, но усиленно пропагандируемой агентами Петлюры. Махно предложил мне, ввиду отсутствия всякой работы в нашем районе, съездить на несколько дней в Кривой Рог и организовать там широкую агитацию против петлюровщины, с целью привлечения ищущей выхода крестьянской массы на нашу сторону» [11].

Розстріл махновською контррозвідкою командира мах-

новського полку, комуніста Є. Полонського і трьох його побратимів-комуністів 2 грудня 1919 р. привів до кризи в керівництві махновським рухом. Махновська рада і деякі анархісти виступили з критикою дій Н. Махна і контррозвідки. 3 грудня 1919 р. на засіданні махновської ради частина її членів виступила з вимогою проведення незалежного розслідування по «справі Полонського» (їх підтримали Волін, Алий, П. Аршинов). Н. Махно був викликаний до ради на звіт по «справі», рада створила спеціальну слідчу комісію у складі Воліна, анархіста М. Уралова і махновського командира В. Білаша. У провину Н. Махну ставилося те, що він (його контррозвідка) не мав права розстрілювати підозрюваних без санкції Гуляйпільського союзу анархістів і махновської ради. Махновська рада поставила питання про свій розпуск у зв'язку з кризою довіри до військового командування, проте Н. Махну вдалося залагодити конфлікт, передавши раді всі фінансові та господарські функції на звільненій території.

У другій половині грудня 1919 р. махновський рух переживав кризу, яка була викликана здачею білогвардійцям Катеринослава, втратою більшості територій Південноукраїнської трудової федерації. Плацдарм махновської армії скоротився до району Нікополь - Мелітополь, РПАУ(м) скоротилася з 60 тис. бійців до 35 тис., з яких близько половини були недієздатні з причини спалаху епідемії тифу в махновській армії. Багато анархістів у складі махновської армії, в тому числі Алий, хворіли на тиф і були змушені покинути махновський район [43. 5]. Таке становище призвело до згорання анархістської роботи в махновських військах. По деяких містах України боротьба анархістських підпілляників проти білогвардійців тривала аж до евакуації останніх на початку лютого 1920 р.

Анархісти і махновські повстанці сприяли розгрому білогвардійців в Україні. Махновське повстанство і анархістське підпілля руйнувало тили білогвардійців, армія Н. Махна перерізала всі комунікації, що зв'язували більшість чорноморських портів з «білим» фронтом, відволікло на себе кращі білі частини в момент вирішального бою за Москву. Можна з

упевненістю стверджувати, що махновський рейд вересня - жовтня 1919 р. і героїчна оборона РПАУ(м) території Південноукраїнської трудової федерації стали однією з причин розгрому Збройних сил Півдня Росії генерала А. Денікіна.

Примітки

* стаття продовжує дослідження автора історії КАОУН: Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 - квітень 1919)// Проблема історії України XIX - початку XX ст. - 2013. Вип. 21. - С. 384 - 401; Конфедерація анархістських організацій України «Набат» і радянська влада: початок боротьби (червень-липень 1919 р.)// «Кочубіїв - Хаджибей - Одеса». Матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції. - Одеса. 2015. - С. 119-122.

Література:

1. Савченко В. А. Конфедерація анархістських організацій України «Набат» і радянська влада: початок боротьби (червень-липень 1919 р.)// «Кочубіїв - Хаджибей - Одеса». Матеріали I Всеукр. наук. конференції. - Одеса. 2015. - С. 119-122; Савченко В. А. Виникнення та перші кроки Конфедерації анархістських організацій України «Набат» (листопад 1918 - березень 1919)// Проблема історії України XIX - початку XX ст. - 2013. Вип. 21. с. 384 - 401; Савченко В., Фесік О. «Єдиний анархізм» конфедерації «Набат» // Всеукр. історич. наук.-методич. конференція «Україна: становлення незалежності». - Одеса, вид. ОГУ. - 1993. Ч. 1. - с. 52 - 53.

2. Коган С., Межберг Н. Другий період радянської влади на Одещині (квітень - серпень 1919 р.). - Одеса: Черноморська комуна. 1931. - С. 14; Алексеев И. «Южная группа». Б. м.: ГМЗ, 1925. - С. 11; Набат. - Елизаветград. - 1919. - 8 июля.

3. Набат. - Елизаветград. - 1919. - 30 июня.

4. Набат. - Елизаветград. - 1919. - 15 июля.

5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України), ф. 5, оп. 1, спр. 330.

6. Руденко П. На Украине. Б. м. Изд. рабочих групп в Аргентине. 1922. - 30 с.

7. Вольная жизнь. - М., - 1920. - №5.

8. Тепшер (Гордеев) И. Махно: от «единого анархизма» к стопам

румьинского короля. - Харьков, 1924. - С. 3; Рассвет. - Чикаго. - 1925. - №13. - С. 16; Набат. - Елизаветград. - 1919. - 23 июня.

9. Вольный труд. - Пг. - 1919. - №7 - 8 (октябрь).

9. Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918-1921: Документы и материалы. — М.: РОССПЭН, 2006. - 1000 с.

10. Волин. В дополнение к «Открытому письму т-щу Максиму» от т-ща Н. Махно // Дело Труда. - Париж. - 1926. - № 16. - С. 15 // Электронный ресурс. Код доступа. royallib.com/read/mahno_nestor.

11. Волин. Разъяснение. По поводу ответа Н. Махно на книжку М. Кубанина «Махновщина». - Париж, 1929// Электронный ресурс. Код доступа royallib.com/read/mahno_nestor.

12. Махно Н. По поводу «Разъяснения» Волина. - Париж, 1929 // Махно Н. И. На чужбине 1923 - 1934. Записки и статьи// Электронный ресурс. Код доступа royallib.com/read/mahno_nestor.

13. Портреты революционеров: Всеволод Волин // Электронный ресурс. Код доступа www.aitrus.info/node/4395

14. Махно Н. Открытое письмо т-щу Максиму // Дело труда. - Париж. - 1926. - № 15 (август)// Электронный ресурс. Код доступа royallib.com/read/mahno_nestor.

15. Кубанин М. Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы Гражданской войны. — Л.: Прибой, 1927.

16. Шубин А. Анархия – мать порядка Между красными и белыми. Нестор Махно как зеркало Российской революции// Электронный ресурс. Код доступа: e-reading.club/bookreader.php.

17. Тешпер И. Ваз. соч.

18. Волин. Неизвестная революция. 1917 - 1921. - М.: Праксис, 2005. - 606 с.

19. Набат. - Елизаветград. - 1919 - 21 июля; Одесский Набат. - Одесса. - 1919. - 3 июня.

20. Набат. - Елизаветград. - 1919. - 30 июня, 21 июля.

21. Дубовик А. В. Периодические издания анархистов в России и в эмиграции. 1917-1963 // Электронный ресурс. Код доступа: socialist.memo.ru/periodika_posle_1917.htm

22. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі ГДА СБУ), ф. 13, спр. 415, Т. 1.

23. Бабахан Н. Крымская повстанческая армия // Революция в

Крыму. – 1924. – №4.

24. Макаров П. В. Адъютант генерала Май-Маевского. – Л.: Прибой, 1929.

25. Улановская Н. М., Улановская М. А. История одной семьи. – СПб.: Инапресс, 2003. – 461 с.

27. Набат. – Харьков. – 1920. – 15 ноября.

28. ВЧК/ГПУ: документы и материалы / Составитель Ю. Фельштинский. – М.: Изд. гуманитарной литературы, 1995. – 272 с.

29. Рублев Д. И. Маруся кричала: «Да здравствует анархия! Да здравствует свобода!» Воспоминания З. Б. Гандлевской о деятельности анархистского подполья в Крыму летом-осенью 1919 г. // Исторический архив. – М., – 2015 №4.

30. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 351, арк. 290, 382; спр. 331, арк. 79.

31. Белаш В., Белаш А. Дороги Нестора Махно. Историческое повествование. –К.: Проза, 1993. –592 с.

32. Васильев Т. А., Кривенький В. В. ВЧК и «Маленький Христос». Документы с комментариями // Родина. – М, – 1994. – №8. – С. 45 – 48.

33. На защите революции (Из истории Всеукраинского ЧК 1917 - 1922). Сб. док и мат. – К., 1971. – 392 с.

34. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37962.

35. Бредіс Є. Парти́йне підпілля в Одесі за денікінщини //Літопис революції. – Харків. – 1930. – № 3-4. – С. 110 – 137.

34. Державний архів Одеської області (далі ДАОО), ф.р. 8065, оп. 2, спр. 1187, арк. 7 - 11, 25 – 26; спр. 5915, арк. 53, 77; спр. 11704, арк. 1 – 22; спр. 6230, арк. 28.

35. ДАОО, ф. Р. 8065, оп. 2, спр. 5915, спр. 5916.

36. ГДА СБУ. ф. 6, спр. 73225-

37. Анархист-повстанец. – Полтава. – 1919. – 27 декабря.

38. Российский государственный военный архив, ф. 1489, оп. 1, спр. 1.

39. Анархист-повстанец. – Полтава. – 1919. – 27 декабря.

40. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 415, Т. 1.

41. ГДА СБУ, ф. 6, спр. 37962.

42. Путь к свободе. – Екатеринослав. – 1919. – 6 декабря.

43. ЦДАГО України, ф. 5, оп. 1, спр. 331.

*Олег Бажан (Київ),
кандидат історичних наук, стар. науковий співробітник
Інституту історії НАН України, доцент*

ПОГЛЯД З ОДЕСИ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ТА ЕКОНОМІЧНЕ ЖИТТЯ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1930-Х РОКІВ ОЧИМА НІМЕЦЬКИХ ДИПЛОМАТІВ

Договір між Російською Соціалістичною Федеративною Радянською Республікою та Німецькою державою, що був підписаний у квітні 1922 р. в місті Рапалло (Італія) під час Генуезької конференції, не тільки поновив дипломатичні відносини, а й заклав міцну основу для подальшої економічної та військової співпраці між країнами, які після завершення I світової війни перебували у міжнародній ізоляції. Курс на зближення, визрівання елементів союзницьких відносин спонукали обидві держави «ретельніше» вивчати один одного, відстежувати та аналізувати важливі події та процеси, що відбувалися у країні-партнері. Посилений інтерес Берліна до Радянського Союзу призвів до нарощення дипломатичної присутності в Країні Рад. Окрім добре укомплектованого посольства Німеччини у Москві на території СРСР в 1930-ті рр. існувало ще сім консульств, три з яких знаходилися в Україні: Генеральне консульство в Харкові (до 1934 р. столиці УРСР) та консульства в Києві та Одесі. Гарне знання російської мови співробітниками низових ланок дипломатичних осередків, постійні контакти з представниками німецького населення в СРСР створювали належні умови для накопичення цінної (секретної) інформації про стан справ у Радянському Союзі. Прихід до влади в Німеччині у січні 1933 р. Адольфа Гітлера та його гучні заяви про зміну існуючого співвідношення сил в Європі детермінували активність радянських спецслужб по збору розвіданих стосовно Третього рейху та діяльності посольств та консульств Німеччини в СРСР.

У процесі здобування інформації негласним шляхом у розпорядженні органів держбезпеки СРСР опинилися секретні політичні звіти керівника Генерального консульства у Одесі Рота про політичну ситуацію в Одеській області на початку 1930-х рр. Документи містили в собі інформацію та оціночні судження німецьких дипломатів про політичні репресії на Одещині, економічний стан регіону. Введення до наукового обігу унікальних архівних документів, згрупованих співробітниками радянських спецслужб як «Збірник альбомних матеріалів Німецького консульства в Одесі», дозволить сучасним дослідникам історії України відтворити політичну атмосферу, яка панувала на Півдні України у 1930-х рр., певним чином уявити «життєвий світ» жителів Причорномор'я.

№1

**ІНФОРМАЦІЯ НІМЕЦЬКОГО ГЕНЕРАЛЬНОГО КОНСУЛЬСТВА В
ОДЕСІ НІМЕЦЬКОМУ ПОСОЛЬСТВУ В МОСКВІ ТА МІНІСТЕРСТВУ
ЗАКОРДОННИХ СПРАВ НІМЕЧЧИНИ ПРО МАСОВІ АРЕШТИ В
ОДЕСІ ТА «МЕТОДИ РОБОТИ ДПУ»**

13 березня 1931 р.
Перевод с немецкого

Германское консульство
Одесса, 18 марта 1931г.

В ГЕРМАНСКОЕ ПОСОЛЬСТВО.

МОСКВА.

Копия: ДЛЯ МИНИСТЕРСТВА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ.

БЕРЛИН.

Содержание: аресты и террористические мероприятия в Одессе.

В связи с рапортом от 26/II-31г.

«Берлинер Локаль Анцайгер» в номере от 8 марта приводит сообщение своего варшавского корреспондента о мятежах, арестах, расстрелах и ссылках, имевших место в Одессе. Сей корреспондент, г-н АРИО, сам украинец, так что он, вероятно, может иметь особенные источники информации об Украине. Его сообщение, в большей своей части, совпадает

ет с моими местными наблюдениями. Фактически число арестов в Одессе, о которых я уже неоднократно сообщал, должно доходить до 1.000 чел. Верно и то, что среди арестованных находятся многие видные военные и, что сам ВОРОШИЛОВ был в Одессе. Мне достоверно сообщили, что все время из тюрем отправляют в ссылку, но нет у меня конкретной информации о том, был ли на самом деле военный заговор или мятеж и происходили казни, как сообщает г-н АРИО. Во всяком случае, в Одессе уже давно курсируют слухи о ненадежности Одесских военных частей, особенно артиллерийской и перекопской дивизий и о необходимости, поэтому, обмена с войсками Дальневосточной армии. Однако, предполагаю с уверенностью, что еще продолжающиеся аресты среди местной интеллигенции, главным образом, являются мерами паники и террора и, что о заговоре в этих кругах не может быть и речи. Такие люди, как офтальмолог ФИЛАТОВ¹⁷ (весь о его освобождении не верна), физик ЦОМАКИОН¹⁸, хирург КОРНМАНЗ¹⁹, техник ПИНЕГИН²⁰ и многие другие, все выдающиеся профессора местного Научного Института, сидящие теперь здесь в ГПУ - определенно не заговорщики.

Тут существует другой мотив для недавних массовых арестов среди интеллигенции и широких кругов мелких людей, а именно, мотив ограбления и вымогательства.

Типичный порядок подобных арестов следующий: во

¹⁷ Професора-офтальмолога Володимира Петровича Філатова органи ОДПУ заарештували 20 лютого 1931 р. за звинуваченням в участі у «контрреволюційній військово-офіцерській організації». Учений пробув у в'язниці 2 місяці. 20 квітня 1931 р. науковця випустили зі слідчого ізолятора під підписку про невиїзд.

¹⁸ Йдеться про ученого-фізика, професора Одеського політехнічного інституту Бориса Федоровича Цомакіона (1879 - 1956). 24 січня 1931 р. разом з групою професорів Одеського політехнічного інституту Б. Ф. Цомакіон був заарештований та звинувачений в участі в контрреволюційній організації. У травні 1931 р. справу закрили за відсутності доказів.

¹⁹ Корнман Іван Євгенович (1882 - 1944) – доктор медицини. Протягом 1926 - 1931 рр. – проректор по навчальній роботі Одеського медичного інституту. В 1931 р. був репресований, згодом звільнений і продовжив роботу в Одеському медінституті.

²⁰ Йдеться про професора гідравліки Одеського політехнічного інституту Василя Миколайовича Пінегіна.

время ночного обыска или приглашения в ГПУ, людей требуют сдачи валюты, без всякой законной к тому причины, либо законного предложения. Если соответствующее лицо отдаст достаточно валюты, его отпускают. В противном случае, его оставляют в ГПУ и пытаются таким образом: его заставляют стоять сутки и больше на ногах, без права не сидеть, не спать, его опрашивают непрерывно сменяющейся судебные следователи, заставляют его в течение также 24-х часов и более сидеть на твердой высокой скамье без спинки, его запирают в одной комнате с сотней и больше других людей по несчастью, так что арестованные не могут ни сидеть, ни лежать.

Во многих случаях люди сдаются и отдают последние. Тогда их, как правило, отпускают и тогда, когда они стойки или им на самом деле нечего давать.

Такие методы, вошедшие уже в поговорку в Одессе (например, освобожденного из ГПУ не спрашивают: «Как долго Вы сидели?», а «Как долго вы стояли?»), мне уже давно известны. Я только теперь об этом сообщаю потому, что тут не имеют место преувеличенные ужасы. Теперь же такое убеждение у меня имеется.

Я предложил бы, что вымогаемая валюта передается в Госфонд (иногда принимают также золото и т.п.). Конечно, не исключаются случаи персонального обогащения служащих ГПУ. Затем, считаю вероятными часто доходящие до меня сведения, что в тюрьмах появился сыпной тиф.

Подп.<ись>

РОТ.

ПЕРВЕЛ С НЕМЕЦКОГО: Переводчик (Штивельбанд)
ВЕРНО. ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ ОО УГБ /ШНАЙДЕР/

ПРИМЕЧАНИЕ ПЕРЕВОДЧИКА:

Проводится сообщения из немецкой газеты, вероятно упоминаемой в тексте «Докаль Анцайгер» .

«Бунт на Украине (телеграфное сообщения нашего корреспондента) АР. Варшава, 7 марта.

В связи с раскрытием военного заговора в Советском Со-

юзе²¹, пока арестовано всего 50 офицеров и много солдат. 12 офицеров были приговорены к смерти и немедленно казнены. Кроме того, за одни лишь 2 недели в Одессе и окрестности арестовано и выслано в Сибирь 7.000 подозреваемых в контрреволюции людей. Одновременно носят слухи, что взбунтовался 1-й полк Одесской дивизии и так как другие полки этой дивизии оказались неблагонадежными, то из главного штаба Красной армии в Москве снаряжена была специальная комиссия, которой с трудом удалось овладеть положением».

В Е Р Н О.

ГДА СБУ, ф.13, т.1, арк. 54-56.

№2

З річного звіту за 1934 р. Німецького генерального консульства в Одесі німецькому посольству в Москві про політичне та соціально-економічне становище на Одещині

4 грудня 1934 р.

Перевод с немецкого.

ГЕНЕРАЛЬНОЕ КОНСУЛЬСТВО

Одесса, 4-го Декабря

1934 г.

ГЕРМАНСКОМУ ПОСОЛЬСТВУ В МОСКВЕ

КОПИИ: Германским Консульствам в Харькове и Киеве.

ГОДОВОЙ ОТЧЕТ ЗА 1934 ГОД.

1. ПОЛИТИКА

Продолжавшаяся в течение года чистка Коммунистической партии, показывает, как велико участие случайных и

²¹ *Йдеться про каральну операцію ОДПУ, проведена в 1930 - 1931 рр. із метою чистки лав Червоної армії від спеціалістів колишньої царської армії під назвою «Весна». Офіційним мотивом для початку масових репресій щодо військових фахівців «старої генерації» стало відкриття в грудні 1930 р. антирадянської військової організації, яка нібито навесні 1931 р. (звідси й назва справи «Весна») очікувала на інтервенцію Антанти і в зв'язку з цим готувала збройне повстання. Протягом 1930 - 1931 рр. по справі «Весна» було притягнуто до судової відповідальності 2010 осіб: 305 військових і 1705 цивільних, із них 573 страчено, інших піддано тривалим термінам ув'язнення.*

оппортунистических элементов в партии. Процент исключений чрезвычайно велик. Как поводы для исключения играет большую роль «потеря классово сознательности» или же не коммунистический образ жизни. Да и помимо чистки, каждый раз бывают случаи смещения, воздействия и исключения высших сов. работников, могущие лишь частично объясниться стремлением сделать ответственными за недостатки системы некоторых лиц, между тем, как во многих случаях имеются на лицо служебные и уголовные преступления, да оно и помимо того известно широкой публике из многочисленных процессов о коррупции.

Из явлений подобного рода надо сделать вывод, что притягательная сила коммунистической идеи продолжает падать. Правящая высшая прослойка руководящих партийных и советских кругов все более теряет понятие о простом пролетарском образе жизни. Становится все сильнее стремление последних стабилизироваться в своем быте в высшую касту из всей массы населения, включая и высшие прослойки рабочих и если не хватает легальных средств для покрытия необходимых расходов, то создают свои нелегальные доходы.

В соответствии с таким ходом развития находится и пропаганда внутри страны о зажиточности, играющая все большую роль. Так, прежде всего, колхозным крестьянам обещают возмещение за потерянную ими хозяйственную самостоятельность, уютную мелкобуржуазную (или мещанскую) материальную жизнь. Понятно, что в этом отношении оно до сих пор оставалось только обещанием, между тем, как высшие десятки тысяч уже достигли цели зажиточной жизни.

Конечно, из подобных явлений, считающихся с точки зрения «идеального коммуниста» явлениями упадка, не должно делать вывода об уменьшении силы власти верхней коммунистической прослойки. Коммунистический догмат, напротив, остается не тронутым, хотя бы он и схоластически одеревенел и потерял внутреннюю жизнь, и прежде всего не затронут аппарат власти, диктатура коммунистической касты над народом.

Ослабла борьба с фиктивным национально-украинским движением или заговором, игравшая в прошлом году столь большую роль, конечно, вероятно из-за того, что власть достигла своей цели - терроризировать население. Как известно, в связи с этим, приблизительно с лета прошлого года до весны этого года арестованы были сотни коренных немецких учителей, духовенства, техников, бухгалтеров и вообще принадлежащих к образованным слоям, по обвинению в принадлежности к национал-социалистической организации. На основании вынужденных неправдивых признаний и доносов большая часть их сослана на 3, 5 и 10 лет.

Таким образом, для ГПУ документально «доказано», что подобная организация, охватывающая тысячи, простирающиеся от Черного моря до Донбасса, существует или существовала. Типичная работа ГПУ, которая не более соответствует действительности, чем фокусы с вытягиванием тарелок с чьего-либо носа.

Не в такой значительной степени сейчас ведется кампания в Крыму против татарского национализма. Тут, кроме борьбы с несомненным незначительным национальным движением за положительную цель, дело заключается в том, чтобы отделить татар Крыма, в отношении культуры языка, дабы затруднить возможность Пантуранского движения²² или турецко-татарского сближения.

Положение коренных немецких колонистов, прежде всего в Одесской области, в которой был весьма плохой урожай, - очень мрачное. Давлению коллективизации немецкие колонисты покорились еще в прошлые годы, так что особые мероприятия против оставшихся еще крестьян-единоличников, меньше всего к ним относятся; но в большей части колхозов Одесской области был плохой урожай и на зиму оставалось мало или ничего. Как раньше, так и теперь, властелинами в немецких деревнях преобладают чужие и иных национальностей. Материальная нужда, все продолжающееся отеснение и подавление церковной жизни, обуславливают национальный и этический упадок этого цен-

²² Пантуризм, або пантюркизм – культурна та політична течія, яка була поширена серед тюрків Криму, які прагнули об'єднатися з тюрками Німеччини, Османської імперії.

ного ответвления немецкой народности, темпы и развитие коего нельзя еще заранее предвидеть.

О вступлении Советского Союза в Лигу Наций населению было сообщено без всякой подготовки и разъяснения, путем оглашения происходившего в Женеве обмена нотами. Дальнейшие сообщения местной печати о заседаниях и переговорах в Женеве, возбуждает впечатление, что там собственно только говорят г-н ЛИТВИНОВ²³ и г-н ГИРШФЕЛЬД²⁴. Согласно сего прекратилась пока полемика против Лиги Наций. Попрежнему велик страх перед войной, т. е. прежде всего перед Японией. Продолжающиеся мероприятия по укреплению военного положения Советского Союза заметны вплоть до здешнего округа. Прежде всего, в постоянных погрузках во Владивосток, где кроме съестных продуктов, стройматериала и т. п., очевидно еще отправляется аммуниция, и кажется также, что в местной области имеются менее регулярные военные образования. С другой стороны, при военных парадах в Мае и Ноябре, можно было ясно заметить прогресс в моторизации армии. Впрочем, укрепления по обеим сторонам Одессы расширены и усилены.

Постоянная агитация в печати против Германии, относящаяся в равной мере как к внутривнутриполитическому положению Германии, так и к внешнеполитическим целям ее, лишь за последнее время несколько ослабела, но в парии и кругах непосредственно от нее зависящих, она создала некоторую выраженную враждебность к немцам, между тем, как враждебное Советам большинство населения смотрит на развитие Германии втихомолку сочувственно, с завистью, и именно благодаря нереальным надеждам, питаемых советской пропагандой. Положение немногочисленных в этой области германских подданных стало более затруднительным, благодаря враждебному к немцам отношению со стороны руководящих советских кругов. У немцах на селе, ко

²³ *Літвінов Максим Максимович – радянський дипломат. У 1930 - 1939 рр. нарком іноземних справ СРСР.*

²⁴ *Гіршфельд Олександр Володимирович - радянський військовий діяч та дипломат. В 1931-1935 рр. – перший секретар Повноваженого представництва СРСР в Німеччині.*

всем трудностям, надо еще добавить мероприятия против крестьян-единоличников, - вследствие чего ускорились темпы постоянной утечки германских подданных. Интересно, что как раз в этом году эмигрировали и готовятся выехать в Германию целый ряд дезертиров, оставшихся здесь после забастовки моряков в 1931 г.

Высылка германских подданных, благодаря отказу им в разрешении дальнейшего прибывания, составляет новое неприветливое явление. Разумеется, что подобными мероприятиями затронуты также и подданные других государств, однако, при иной политической группировке, на немцев, германско-подданных обратили бы больше внимания. Все-таки такого рода высылки в здешней области ограничивались немногими отдельными случаями.

Отношение консульства к официальным советским инстанциям, в целом, лишь незначительно ухудшилось. Уже издавна, во времена хороших политических отношений, приходилось также вести борьбу с злонамеренностью, волокитой и сомнительным нарушением договоров. В личных взаимоотношениях не доходило до трений, а в некоторых случаях можно даже установить стремление пойти консульству навстречу. Непосредственные взаимоотношения с советскими учреждениями, которые консульство всегда поддерживало согласно консульскому соглашению и по практическим соображениям, кроме связей с агентурой Наркоминдела, чаще наталкивались на затруднения, чем раньше. Так как существует внутреннее постановление о запрещении непосредственной связи между советскими властями и иностранными консульствами, то первые часто отдают письма консульств агентству Наркоминдела, или же препровождают ему свой ответ. Но несмотря на это, существует еще непосредственная связь с Совластями, большей частью на основе личного знакомства и таковая часто бывает полезна.

2. ХОЗЯЙСТВО И ТРАНСПОРТ

Регресс советской торговли заметен и в здешней области. Правда, уже годами не публикуются статистические

данные о движении в порту, но сообщения пароходных обществ или же простой взгляд на порты показывают, что движение судов весьма слабое. Единственное исключение составляют упомянутые уже зафрахтовывания во Владивосток, находившиеся в связи с дальнейшим оснащением дальневосточной армии.

Внутренняя торговля возросла, но не имеет возможность покрыть потребность. Кроме того, эта торговля развивается по системе, так называемых, коммерческих магазинов, значит по высоким ценам, не соответствующим ничуть низкой средней доходности большинства населения.

В промышленности появляется знакомая уже много лет картина. Большие капиталовложения ведут к абсолютному увеличению промышленных изделий. Неправильное руководство, организационные недостатки, незначительная квалификация инженеров и рабочих и, как правило, неудовлетворительные условия жизни таковых имели последствием то, что плановые цифры не достигались. По тем-же причинам, качество производимых товаров, оставляло желать много лучшего. Производительность действительно удовлетворительная, соответствующая плану, или превышающая его, удается только в единичных случаях, и большей частью, только временно. Все скуднее также становится с каждым годом опубликование промышленной статистики. Подобного рода информация составляет почти единственный источник в докладах на партсобраниях и в пленарных заседаниях властей в данной области.<...>

В сельском хозяйстве, вследствие засухи, Одесская область имела в этом году очень плохой урожай, что было даже подтверждено КАЛИНИНЫМ в его речи от 6 Ноября. Результат урожая не одинаков, так как полосовые дожди, то здесь, то там, благоприятно подействовали. Однако, надо установить, что для большей части территории и населения Одесской области нет хлеба на зиму, так как незначительные результаты урожая истощены, благодаря сдаче государству, а остаток, поскольку такой имелся, тем временем потреблен. Капуста, репа, фрукты составляют пока заменяющее питание, но для многих районов голод стоит

на пороге. Если правительство не окажет помощи, а до сих пор нет никаких признаков таковой, - то неизбежно новое вымирание от голода. О первых случаях людоедства, принявшего в голодную зиму 1932/33 г. г. большой размер, уж вероятно сообщалось с Севера области. Хороши были урожаи плодов и винограда. Крым также имеет средний урожай хлебов.

Изменение в наличии скота, в общем и целом, должно соответствовать цифрам, недавно опубликованным для всего Советского Союза. Дальнейшее уменьшение числа лошадей, более сильное увеличение количества свиней, незначительное увеличение количества рогатого скота и овец. Удастся ли сохранить в продолжение зимы прирост скота, в связи с недостаточностью кормовых средств из-за плохого урожая, - неизвестно.

Курс рубля, т. е. отношение бумажного рубля к Торгсиновскому, в нелегальном денежном обращении, поднялся в сравнении с прошлым годом. Это, по нашему мнению, лишь в небольшой мере объясняется фактическим возрастанием покупательской способности рубля. Здесь скорее всего играли роль, с одной стороны - ограничение торгсиновской торговли, с другой стороны - открытие новых многочисленных коммерческих магазинов, т. е. образовалась вообще большая возможность за рубль достать необходимые предметы обихода. Целый ряд же торгсиновских магазинов в небольших городах - закрылся, существующие еще магазины вообще хуже снабжаются товарами, чем прежде.

Железнодорожное сообщение мало улучшилось в сравнении с прошлым годом. Сооружение дорог совершенно приостановлено. Воздушная связь с Харьковом через Николаев-Херсон несколько отстроена.

Движение судов в целом испытало регресс. В движении судов надо различать:

а) Заморскую внешнюю торговлю. Таковая, как уже упомянуто было, сильно уменьшилась. Жаль, что вместе с этим еще больше снизилось участие немецкого судоходства в морском транспорте в советских портах. В Одессу, например, за первые 11 месяцев текущего года пришло только 3

германских парохода, против 9 в 1933 г.; 31 в 1932 г.; 41 в 1931 г. Причина несоразмерно большого падения использование немецкого тоннажа, как в прошлом году, лежит в низких советских фрахтовых ставках, чем с другой стороны объясняется привлечение греческого тоннажа.

Весной этого года с большим шумом возведено было об установлении паромной линии Одесса-Америка. Эта линия, вероятно из-за недостатка фрахта, вновь заснула. Для частых погрузок на пароходы для Дальнего Востока, особенно для Владивостока, привлекается много иностранного тоннажа, но опять-таки по весьма низким ставкам. На заметное возрастание этих погрузок на пароходы уже было указано.

б) Нормальное заграничное пассажирское движение по паромным линиям очень слабое. В Одессу и Ялту в этом году вновь, как и в прошлом году, пришло два больших итальянских туристских парохода «РОМА» и «ОЧЕААНИО» и в будущем году, поскольку здесь известно, по одному пароходу «ГАНАГ» и «Норддейтше Лойд», распространят свои туристские поездки до Ялты или Одессы. Подобные короткие посещения, без сомнения, производят нежелательное побочное политическое действие и таят в себе опасность, что развивающаяся при этом интуристская пропаганда выполняет свою цель: сокрытие отрицательных сторон и неудач коммунистической системы.

ц) Движение советских судов вдоль побережья Черного моря, в отношении частоты поездок, едва увеличилось. Количество туристов, в большинстве советские граждане, по случайным сообщениям печати, будто несколько увеличилось. Это, конечно, постольку мало вероятно, поскольку суда, следующие по этим линиям, издавна были переполнены пассажирами сверх своей нормальной грузоподъемности.

Социальные вопросы и вопросы населения. Эмиграция из этой области за границу постольку имеет место, поскольку иностранные подданные, особенно итальянцы и турки, постоянно выезжают из страны. Нормальной иммиграции нет. Эмигрантов из Германии или Австрии в здешней области, по-видимому, немного, за исключением временно помещенных в санаториях Крыма. Сколько-нибудь заметное

внутреннее переселение в этой области не имеется. После голодной зимы 1932/33 гг. вымершие деревни на Севере Одесской области были кое-где заселены великороссами, но только часть их здесь осталась. Так что число населения определяется, главным образом, по естественным событиям в населении. В связи с этим, надо предположить наличие падения цифры населения, каковое, благодаря продовольственному положению на селе, должно было обостриться в наступающую зиму.

При таких условиях, безработицы, как массовой проблемы, почти нет, но для отдельных безработных, особенно для стариков и беспаспортных, за невозможностью найти заработок, при почти полном отсутствии благотворительности, создается безнадежное положение. Чудовищное правило, согласно коего безработные теряют все социальные права (хлебные карточки, квартиру, медпомощь), в отдельном случае действует также тяжело. В общем, перед громадным большинством населения встает социальный вопрос, заключающийся не в трудности при искании работы, а в том, как жить на рабочем заработке.

Легальный рабочий доход в несколько сотен рублей в месяц – уж большой заработок, однако, ввиду «коммерческих цен», ставших все более и более господствующими, – таковой еле хватает на самое скудное существование. Вследствие этого, работать должны, по возможности, больше членов семейства, или приходится отыскивать дополнительный и побочный заработок. Но при этом, чрезвычайную роль играет нечестный заработок. Коррупция, даже большая, нежели можно допустить по чудовищным и скандальным процессам прошлого года, уголовщина также прогрессирует (кражи, хищения).

Главнейшим вопросом для большинства населения является при таком положении – вопрос желудка. А потому, не оправданы все те выводы, которые, на основе недовольства большинства населения, предполагают, что вероятно имеется благоприятная почва для политически-оппозиционных тенденций или для прагматических стремлений подобного рода.

Недовольство населения не выходит за пределы желания перемены, причем надежда на войну оставляет единственно конкретное представление, как о возможном пути для такой перемены. Забота о насущном хлебе не оставляет никакого места для политических планов. Таковые, помимо того, сейчас не провалились бы благодаря бдительности ГПУ, вот почему ГПУ, в целях предварительного террора, либо для того, чтобы доказать необходимость сего, вынуждено вымышлять и «искоренять» от времени до времени политические организации враждебные государству.

Если вышеприведенное изложение положения и развития в здешнем округе дает картину, отличную от советской пропаганды, интуриста, торгсиновских и гастрономических магазинах, если при всем этом, советские завоевания не изводятся до скромных масштабов, отсталость, неудачи и бедствия, напротив, играют большую роль, - то из этой объективной сущности дела надо будет сделать вывод, что примерно, через 1, 2 или 5 лет могущество здешней системы будет поколеблено. Государственный и партийный аппарат, вымуштрованный до мелочей для овладения страной и народом, технически в этом отношении не затронут, однако, тут не должно применять европейских выводов и масштабов. Хотя положение, как например, в предстоящую зиму, и катастрофически для большинства населения Одесской области, но это не обозначает опасности для государства, а только для отдельного человека. Люди умирают. Этим «ликвидируются» катастрофическое положение. Государству не угрожает опасность изнутри.

По-прежнему не чувствуется в здешнем округе развития в национальном смысле, хотя в речах и статьях и говорят об «отечестве» и «родине», но это, быть может, рассчитано, между прочим, примерно, на пробуждение своего рода патриотических чувств у красноармейцев.

Для партийной доктрины и ее хранителей, действительных олигархах государства, сие может и должно только означать «отечество всех пролетариев», тем более, что по-

прежнему, большинство руководителей не русские, а евреи, армяне, латыши и другие инородцы. О том, что пропагандистская многохваленная, национальная политика, с формулой: «национальная – по форме, социалистическая по содержанию», есть не что иное, как политика денационализации, показывает в этом округе именно пример с немцами и татарами.

И в этих вопросах надо беречься переносить европейские масштабы, понятия и формулировки на советское государство. Таковое должно скорей всего понять из подробного изучения коммунистических догм – с одной стороны и на основе распознавания действительного положения, с другой стороны.

Под<пись>. РОТ.

Перевел с немецкого: переводчик (ШТИВЕЛЬВАНД)
ВЕРНО.

ОПЕРУПОЛНОМОЧЕННЫЙ ОСОБОДТ. /ШНАЙДЕР/
ГДА СБУ, ф.13, спр. 161, т.1, арк. 6-15.

№3

**Доклад інформатора німецького генерального
консульства в Одесі про німецькі колонії Одеського та
Миколаївського округів**

Грудень 1934 р.

Перевод с немецкого

Д О К Л А Д

О немецких колониях Одесского
и Николаевского округов

Хозяйственное положение. Хозяйственное положение немецких колоний вокруг г. Одессы и Николаева, по сравнению с прошлым годом, снова значительно ухудшилось. В этом году по ряду вопросов тяжело себе даже вообразить истинное несчастье. Казенные цифры дают «радостную» картину, однако неприкрытая действительность обнаруживает совершенно иные факты, нежели те, о которых твердят за зелеными столами.

Я должен оговориться, что подобное трагическое положение с хозяйством особенно сильно сказалось именно на немецких колониях, больше нежели на окружающих других селах области.

Два элементарных фактора обусловили подобное несчастье: демонически жестокая и длительная зима, и не менее жестокая хозяйственная политика Советов. Первая (т. е. зима) ограбила у колонистов 70-75% его хлебных накопленных прошлого года; вторая (т. е. советская политика) – добрала остатки, и без лишних слов, обрекла их на голодную зиму.

Вместо того, чтобы как это делается в каждой хозяйственной системе, заняться ликвидацией последствий прошлого неурожайного года и дать оправиться крестьянам, - избрали способ хватать со всех сторон и боков, как это делается только в плохо поставленном хозяйстве, где все можно найти, кроме того, что действительно нужно. Вынужденная помощь семенами и продовольствием к весенней посевной кампании не покрыла всех нужд, а увеличившийся тракторный парк не покрывает недостатка в тягле, после массового падежа скота.

Между тем, хлебозаготовительные организации и их агентура рыщут и ищут, надрывают глотки, ибо запасливый мешок кулака (человека обладающего искусством все иметь), уже давно не содержит в себе не зернышка, сидят на распутьи тысячи и многие тысячи хороших крепких хозяев и задают себе вопрос: разве в том искусство хозяйственного руководства, что крестьяне при первых лучах весеннего солнца, в такое дорогое для них время, должны лежать на боку, с закрытыми глазами, по пальцам гадать: придет она - семенная помощь, или не придет?.. Но она не приходит, как и не приходят обещанные тракторы, как не приходят семена для поздних культур. Итак, большая часть земель останется необсеменными - к сожалению социалистического государства, и к несчастью землевладельцев .

И колонист говорит самому себе: «Ну, хорошо! Значит меньше будет работы, а это (т. е. работа) – единственное, что мне оставляют, так как все остальное государство у меня

выхватывает своими длинными пальцами, всюду проникающими».

Кто подумает, что все это преувеличено, тот не знает истинного положения колонистов, - да и не только колонистов, а и всей массы русских крестьян. Каким ужасам и трагедиям, плачу и рыданиям, они обречены в Советской стране, не имея перед собой никаких надежд, видя перед собой смертельную обреченность!...

Смертные случаи мною также зарегистрированы в колониях. В Ландау умирал голодной смертью МИХАИЛ ГРЕСС. От его разграбленного хозяйства в феврале остались только две козы. Не имея никакого другого хозяйства, оставшись без помощи, государства и голодающих его соседей и знакомых, он все надежды возложил на этих коз и их молоко для питания. И он, и его уже лежавшая на постели смерти жена и дети спасли свои жизни только благодаря этим козам.

Другой отец семейства в этой же колонии Ландау от голода с ума сошел и был отправлен в дом умалишенных.

Это два случая, непосредственно мною наблюдавшиеся в одном селе. Но не подлежит никакому сомнению, что аналогичные случаи тяжелого голода имеют место и в других колониях, ибо положение везде одинаково.

Ужасы прошлогодней весны прожиты и в большей части позабыты. Коммунистические правители не дают крестьянам долго помнить свои несчастья, а достигается это тем, что вслед за одним несчастьем, они готовят уже другие и, поневоле, старые ужасы забываются. А раньше стоило в селе кому-либо потерпеть несчастье, как об этом помнили поколения.

Так или иначе, а несчастья повторяются: как только созреет на полях хлеб, как в селах, как голодные львы, появляются государственные чиновники за хлебом. У бедняка нечего брать, берут у среднего крестьянина, а кулака давят под прессом до крови. Берут и под видом заготовок, налогов, займов, самообложений и т. д.

Когда мы читаем в казенной прессе о том, что тот или иной участок хозяйственной жизни коллективизирован, невольно задаем себе вопрос: «Что они будут кушать в будущем году?».

Наши колонисты говорят: «Коллективизируемся, укрепляемся...». И с какой интонацией это произносится, какая ярость сквозит в их словах и какой ненавистью к коллективизации зажигаются их глаза – против идеи коллективизации и ее апостолов! Это может понять только тот, кто сам пережил коллективизацию. Но в юбилейных и триумфальных криках вершителей наших судеб из Кремля это слово звучит, конечно, довольно торжественно!

В колонии Вормс коллективисты осмелились критиковать свое руководство. Последствие было таково, что целая группа лиц, в том числе всеми уважаемые братья ФРАНК, – были сосланы в ужасные места. Ибо хозяева, следуя линии центра, подавляют всякую свободную мысль.

А если колхозник не выполнит свою норму работы в поле, к его дому прикрепят черную доску с надписью: «Саботирует социалистическое строительство».

Но не все трагично переживают это. Более спокойные говорят: «Меня лишили права голоса, которым все равно никто не пользуется. Я не собираюсь лизать пятки власти для того, чтобы заработать золотые шпоры в крови», – эти люди собирают свои скромные вещи и уходят куда глаза глядят. Так поступают многие в колонии Гофнунгсталь.

Один крестьянин, на мой вопрос, как проходит жизнь в колонии, мне ответил: «Сначала нас скубят, и когда уже все перья обдерут, гнут нас к земле, прессуют нас, и когда уже ничего выжать нельзя, – тогда употребляют нас в ж... и пускают бежать...»

Многие, прочтя эти выражения, могут возмутиться их резкостью и усомниться, высказываясь, что здесь ведь не Китай. На это я отвечу: если даже половина того, что сказал мне крестьянин, соответствует действительности, то никакой Китай не может пойти в сравнение с нашей жизнью.

Никто из колонистов не верит в будущее, все убеждены в крахе советов, который приближается. Они знают, что на советской земле для них все потеряно, и поэтому они бегут в страны, где ни одна тропинка не ведет к советам. В Парадиз, обещанный ему, колонист никогда не пойдет, ибо ступеньки в этом рай посеяны ужасами и горем. Все сильнее

раздается возглас – «прочь отсюда!», все сильнее чувство солидарности со своими братьями по крови, обретшими теперь свободу. Правда, бедняки еще не все так рассуждают, ибо им еще вода не дошла до горла.

Имея опыт организованного выезда за границу шведских колонистов из Херсонщины, многие уже сейчас усиленно зондируют почву для выезда на родину (фатерлянд).

Мне думается, что теперь уже имеются все условия и обстановка для того, чтобы помочь бедствующим колонистам в их стремлениях выехать отсюда.

Однако, германскому правительству вряд ли будет удобно брать в свои руки инициативу и вообще вмешиваться в это дело.

Следовало бы это организовать через немецкие колонии Америки и приватным образом, через какие-либо общественные инстанции добиться у советских властей разрешения эмигрировать тем колонистам, которые этого захотят.

ПЕРЕВЕЛ С НЕМЕЦКОГО:

ОПЕРУПОЛМОЧЕННЫЙ ОО УГБ /ШНАЙДЕР/
ГДА СБУ, ф.13, спр. 161, т.1, арк. 41-44.

№4

З альбомного матеріалу про діяльність Німецького генерального консульства в Одесі по вербовці німецької колоністської молоді на Одещині

Липень 1935 р.

СТРОГО СЕКРЕТНО.

Хранить НАРАВНЕ С ШИФРОМ

Альбом №3

Тов. БАЛИЦКОМУ

Гор. Одесса

Июль 1935 года .

Отпечатано в 5 экзempl.

Э.К.

В настоящем альбоме помещены документы из дела №5 германского консульства в Одессе.

Дело №5 целиком посвящено переписке о немецкой мо-

лодежи, направлявшейся на учебу в Германию на средства «ФЕРАЙН ФЮР ДАС ТЕЙТШТУМ ИМ АУСЛАНД», (Аусланддейче).

Из документов дела видно, что Одесское германское консульство в период 1927-30 гг. развернуло широкую работу по вербовке немецкой колониистой молодежи на Одесщине. Работа эта проводилась под непосредственным руководством эмиссара Аусланддейче, известного германского разведчика ЛЕЙББРАНДТА.

Работа по вербовке молодежи проводилась лично консулами, которые тщательно инструктировали молодежь, подобранную для выезда в Германию, о том, как им держать себя в советских учреждениях для получения права выезда из Союза и т. д. Всем отбираемым предварительно проводилась самая тщательная «спецпроверка», через немецкое духовенство, фашистки настроенных учителей и доверенных лиц консульства, после чего кандидат допускался к выезду в Германию.

Так как основной целью, видно из альбомного материала, направления молодежи на учебу в Германию, являлась подготовка агентов для националистической, пангерманской работы в немецких колониях Союза, и разведки, консульство и «Аусланддейче» весьма внимательно следили за тем, чтобы посылаемые студенты, после окончания учебы, не выразили желание остаться в Германии.

Это красной нитью проходит в ряде документов переписки «Аусланддейче» с германским консульством, где последнее предостерегается о возможности повторения случаев, имевших место с РИВИНИУСОМ, который отказался возвратиться в Союз, указав, что не может это сделать. В отношении же РИВИНИУСА, «Аусланддейче» просит проверить действительно ли он не может возвратиться в Союз и насколько серьезны выдвигаемые им причины для того, чтобы оставаться в Германии.

Консул РОТ в своем ответе рекомендует «Аусландейче» командировать его в другую сторону, где имеются немецкие колонисты, дабы его подготовка все же не пропала.

Альбомный материал подтверждает ориентировки осо-

ЮГО-ЗАПАД, ОДЕССИКА

бого отдела ГУГБ НКВД СССР № 99230-1934 г. и № 160847-1935 г. о студентах, обучавшихся в Германии и привлеченных к фашистской и разведывательной деятельности.

Из выявленных 19 студентов по нашим материалам нам известны :

1. АЛЛЕНДОРФ Вальтер, проходит, как подозрительный по шпионажу, Мать АЛЛЕНДОРФА – Матильда, основной фигурант дела «ДНЕСТРОВЦЫ», связана с германским консульством и Румынией, оказывает содействие немцам по переправе в Германию. 27 июля с. г. нами при переходе границы задержан агент румынской разведки – КАУТЦ, направлявшийся, в числе других явок, и к АЛЛЕНДОРФ.

2. ГОЛЬЦВАРДТ ГУСТАВ и

3. ШУЛЕР ВОЛЬДЕМАР, как антисоветские настроенные лица.

Сейчас мы устанавливаем всех выявленных по альбому лиц и приступим к их активной разработке, включая и тех, которым было отказано в выезде

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ НКВД УССР

ПО ОДЕССКОЙ ОБЛАСТИ

/РОЗАНОВ/

НАЧАЛЬНИК ОСОБОГО ОТДЕЛА

/РАТЫНСКИЙ/

ГДА СБУ, ф.13,спр.161, т. 3, арк. 3-6. Оригінал.

*Олександр Шишко,
кандидат історичних наук, доцент
Одеської національної академії харчових технологій*

До історії Одеського військового округу (1938-1940 рр.)

В Україні, починаючи з весни 2014 р., активно відбувається процес військового будівництва. Зі зрозумілих причин багато аспектів військової доктрини нині є утаємниченими, вони стануть предметом досліджень, коли з них буде знято гриф секретності. В той же час фактор окупованого Криму та присутність російських військ у Придністров'ї спонукає до створення нової чи повернення до старої конфігурації військових об'єктів на Півдні України, що призводить до дискусії в інформаційному полі про можливість їх застосування в майбутньому.

Одним з періодів військової історії південних рубежів України, коли також активно відбувалось військове будівництво, був час існування Одеського військового округу (ОдВО) у 1939-1941 рр. Запропонована тема охоплює період з липня 1938 р., коли було прийнято рішення про створення Одеської армійської групи, й до початку 1941 р., у першому півріччі якого події військового характеру стали особливо насиченими й динамічними та потребують окремого дослідження.

Першою спробою фундаментального дослідження історії ОдВО, у тому числі й зазначеного періоду, став вихід колективної монографії «Одесский Краснознаменный» [1], яка містила великий масив фактичного матеріалу. Справжнім проривом для дослідження цієї теми став вихід праці маршала Радянського Союзу М. В. Захарова [2], який з квітня 1960 р. до вересня 1971 р. з невеликою перервою очолював Генеральний штаб Збройних сил СРСР, а напередодні війни у званні генерал-майора займав посаду начальника штабу ОдВО. Особливо цінним у його праці є аналіз директивних документів Генштабу та штабу ОдВО, які й до сьогодні не

опубліковані та відповідно в повній мірі не введені до наукового обігу. Хоча деякі з них вже тривалий час представлені в інтернетній версії.

Серед досліджень останніх років привертає до себе увагу праця М. І. Мельтюхова [3], у якій детально проаналізовано бессарабський похід Червоної армії. Окремі епізоди участі підрозділів ОдВО у радянсько-фінській війні 1939-1940 рр. відображено у «Книзі Пам'яті України» [4]. Особливо цінним у цьому виданні є оприлюднення списку загиблих у тій війні. В численних публікаціях «Военно-исторического журнала» питання військового будівництва ОдВО розглядаються побіжно, в той же час дають змогу доповнити загальну картину історії ОдВО того часу. Таким чином, наявна історіографія дає можливість запропонувати ще одну версію історії ОдВО передвоєнного періоду.

26 червня 1938 р. радянське керівництво прийняло рішення про реорганізацію військово-територіальних структур Робітничо-Селянської Червоної Армії (РСЧА) й формування 6 армійських груп (АГ) у Білоруському (БВО) й Київському (КВО) військових округах [5. 166]. 26 липня 1938 р. Головна військова рада РСЧА прийняла постанову про перетворення Київського і Білоруського військових округів в особливі військові округи (КОВО та БОВО) [1. 49].

Ці військові заходи були викликані розгортанням Чехословацької кризи 1938 р., а відповідно до положень «Договору про взаємну допомогу між СРСР і Республікою Чехословацькою» від 16 травня 1935 р. сторони брали на себе зобов'язання надавати взаємну допомогу у разі прямої агресії проти них. Протягом шести місяців, що передували укладенню Мюнхенської угоди, СРСР десять разів офіційно заявляв про свою готовність надати підтримку Чехословаччині [5. 161].

Відповідно народний комісар оборони СРСР маршал К. Є. Ворошилов видав 26 липня 1938 р. наказ № 0151 про перетворення БВО у особливий військовий округ (БОВО), до якого увійшли Вітебська й Бобруйська АГ. Згідно з наказом № 0152 того ж 26 липня 1938 р. КВО було перейменовано на Київський особливий військовий округ (КОВО), у складі

якого було сформовано Житомирську, Вінницьку й Одеську АГ та Кавалерійську АГ, до якої увійшли 2-й та 4-й кавалерійські корпуси з підрозділами підсилення [5. 166].

Армійські групи оперативного призначення являли собою крупні військові об'єднання, які мали у своєму складі декілька стрілецьких дивізій й танкових бригад, артилерійські, інженерні підрозділи та інші частини забезпечення. Зокрема, Одеська армійська група, яка була сформована на базі управління 6-го стрілецького корпусу, увібрала в себе всі частини, установи й заклади, які були дислоковані на території Одеської, Миколаївської областей та Молдавської АРСР [1. 49].

У вересні 1938 р., коли чехословацький уряд звернувся до радянського уряду із запитом, чи готовий той згідно з радянсько-чехословацьким договором 1935 р. негайно надати дієву допомогу, СРСР дав на це звернення позитивну відповідь. 19 вересня 1938 р. Прага вперше офіційно зробила запит до Москви про її позицію у випадку нападу Німеччини. 20 вересня Москва, заявила що виконає свої зобов'язання. Одночасно війська КОВО та БОВО було приведено у підвищену бойову готовність. Зокрема, до бойової готовності було приведено один танковий корпус, 30 стрілецьких та 10 кавалерійських дивізій, 7 танкових, 1 мотострілецька та 12 авіаційних бригад тощо. Для відправки до Чехословаччини було підготовлено 548 бойових літаків [6. 13]. Сучасний дослідник М. І. Мельтюхов вказує на трохи інші дані: 1 танковий корпус, 30 стрілецьких та 10 кавалерійських дивізій, 3 окремі танкові бригади, 7 УРів, 12 авіаційних бригад, а також склади, бази, та інші частини військового й тилового забезпечення [5. 169]. Всього ж авіаційна група КалВО (Калінінський), БОВО та КОВО нараховувала разом з 2-ю авіаційною армією особливо-го призначення на 1 жовтня 1938 р. 2 690 літаків [5. 171].

29 вересня Військові ради КОВО, БОВО, ЛВО та КалВО отримали директиву про приведення до повної бойової готовності додатково ще 17 стрілецьких дивізій, управлінь 2-х танкових корпусів й корпусних частин, 22 танкові та 3 мотострілецькі бригади, 34 авіаційні бази. Для їх поповнення проводилась мобілізація необхідної кількості приписного складу на 20-денні збори [5. 171]. Зокрема, в Одеській армій-

ській групі було розгорнуто 95-ту стрілецьку дивізію в районі Котовська, Балти, Ананьєва. Загалом війська, які були зосереджені на західних кордонах СРСР і які були приведені до повної бойової готовності, нараховували понад 269 тис. осіб, 2 279 гармат, 2 055 танків [3. 187].

Станом на вересень 1938 р. РСЧА нараховувала, згідно даними М. І. Мельтюхова, 18 664 танки та 2 741 бронемашину, з яких 3 609 танки та 294 бронемашини знаходились у військах БОВО, а 3 644 танки та 249 бронемашин – у військах КОВО [5. 171]. Збройні сили Чехословаччини нараховували майже 2 млн осіб та мали на озброєнні 5 700 гармат та мінометів, 1 514 літаків, 348 танків, 70 танкеток та 75 бронемашин. На кордоні було споруджено 8 фортець, 725 важких ДВГів та 8 774 легких ДЗВоГів [5. 165]. На 28 вересня до французької армії було мобілізовано 1,5 млн осіб, а на кордоні з Німеччиною було розгорнуто 37 піхотних дивізій, 13 кавалерійських бригад та 29 танкових полків. Всього у французькій армії нараховувалось понад 1 275 танків. Збройні сили Англії мали 20 дивізій та 2 бригади (біля 400 тис. осіб), 375 танків та 1 759 літаків першої лінії [5. 166]. На 1 квітня 1938 р. суходільні війська Німеччини нараховували 51 дивізію та 1 кавалерійську бригаду, влітку було сформовано ще 8 резервних дивізій. На озброєнні німецької армії було 15 213 гармат та мінометів, 1 983 танки. На 26 вересня Люфтваффе мало 3 307 літаків, з них 3 104 бойових [5. 164].

Таким чином, збройні сили СРСР, Чехословаччини та Франції з Англією значно переважали військовий потенціал Німеччини. М. І. Мельтюхов наголошував, що чехословацька криза «мала переважно політичний характер й твердої позиції Англії й Франції вповні було достатньо, щоб зупинити Німеччину» [5. 173]. Проте 29 - 30 вересня 1938 р. у Мюнхені відбулась конференція глав урядів Англії, Франції, Німеччини та Італії, на якій було підписано угоду між цими країнами щодо передачі Судетської області Німеччині.

Для Одеського регіону наслідком подій навколо Чехословаччини стало створення та посилення Одеської армійської групи як частини Київського особливого військового округу. Безпосередньо передумовою для створення Одеського

військового округу стали події вересня 1939 р., коли до Української РСР та Білоруської РСР було приєднано території Західної України та Західної Білорусії. Відповідно територія КОВО, до складу якої входила Одеська АГ, значно розширилась, а кількість частин та підрозділів значно збільшилась. Власне Одеська АГ у «Польській кампанії» участі не брала та була перейменована у 13-ту армію [5. 286]. Армії в РСЧА почали формуватися після початку II світової війни, і в період радянсько-фінської війни їх було вже шість [7. 13].

Розширення території КОВО значно ускладнило оперативне управління військами, що й спонукало ЦК ВКП(б) та Раднарком прийняти 11 жовтня 1939 р. рішення про формування Одеського військового округу з місцем дислокації його штабу та управлінсь у м. Одесі. Командувачем округу було призначено комкора І. В. Болдіна, якому 4 червня 1940 р. було присвоєно звання генерал-лейтенанта, членом Військової ради – дивізійного комісара А. Ф. Колобьякова, начальником штабу – комбрига П. І. Ляпіна.

У відповідності до наказу народного комісара оборони до складу ОдВО передавалась частина військ Харківського військового округу та з'єднань Українського фронту, утвореного у вересні 1939 р. для вторгнення на Західну Україну: 7-й стрілецький корпус (командир – К. Л. Добросердов, з 4 червня 1940 р. генерал-майор) у складі 30-ї, 32-ї, 151-ї, 156-ї та 176-ї стрілецьких дивізій та 35-й стрілецький корпус (командир – комбриг Я. А. Авакумов) у складі 15-ї, 51-ї та 95-ї стрілецьких дивізій, три авіаційних бригади й один авіаційний полк, Тираспольський та Рибницький укріпленні райони (УРи). На території округу були розташовані також чотири військових училища, авіаційна школа та двоє курсів удосконалення командного складу [1. 52].

Г. К. Жуков зазначав, що професійну підготовку в межах всієї країни сотні тисяч командирів всіх рангів здобували у понад двохстах військових училищах Червоної армії та Воєнно-Морського флоту, у 19 академіях, на десяти військових факультетах при цивільних вузах, семи вищих військово-морських училищах [8. 224].

Що стосується УРів, то будівництво Тираспольського та

Рибницького укріплених районів почалося ще на початку 1930-х років. 82-й Тираспольський укріпрайон (ТиУР) знаходився на крайньому лівому фланзі радянського західного кордону. Правий фланг ТиУРа, який межував з Рибницьким укріпрайоном, знаходився на березі Дністра біля села Роги, а далі споруди укріпрайону розташовувались вниз за течією Дністра на його східному березі через Дубосари-Григоріополь-Тирасполь-Троїцьке-Маяки та упирались у береги Дністровського лиману. Його загальна довжина складала 150 км по фронту та 4-6 км в глибину, на головних напрямках – дубосарському та григоріопольському – його глибина досягала 5-8 км. Значною мірою ТиУР опирався у якості природних перепон на заболочені долини рік Дністер та Турунчак. На цих ділянках його бойова глибина складала 1-3 км. [9].

Директиву про початок будівництва Рибницького укріпленого району (РиУР) було видано 24 квітня 1931 р. Проект РиУРа було затверджено 30 червня того ж року штабом РСЧА. Своїм правим флангом РиУР межував з Могилів-Подільським УРом біля села Грушки, далі він тягнувся вздовж Дністра через Кузьмин, Камянку, Підойму, Рашково, Білочі, Рибницю, Попенки, Бугучани, Цибулівку, Гоян й завершувався біля гирла р. Ягорлик. Таким чином РиУР простягався на 120 км за іншими даними на 135 км.) і мав глибину 3 км. [10].

Напередодні створення ОдВО у Збройних силах було закріплено кадровий принцип військового будівництва. За дивним збігом обставин це відбулося 1 вересня 1939 р., коли IV позачергова сесія Верховної Ради СРСР прийняла закон «Про загальний військовий обов'язок». До цього часу кадровий принцип формування армії поєднувався з територіально-міліційним. Змішана система військового будівництва проіснувала в країні понад 15 років. Відмова від цієї системи була пов'язана з головним її недоліком – низькою боєздатністю територіальних частин. Про це ще у 1924 р. попереджав М. В. Фрунзе, який на власне ж питання дав таку відповідь: «...чи отримали ми хоча би в одному з округів дивізію, яка сформована на територіальних началах, вповні підготовлену, яка б відповідала всім нашим вимогам, в такій формі поки що відповідь на це питання ми дати не можемо» [11. 34].

На низький рівень бойової та морально-психологічної підготовки територіально-міліційних формувань вказував й маршал Г. К. Жуков, коли аналізував причини невдач РСЧА в червні-липні 1941 р. «В нашей неподготовленности к войне с немцами, в числе других причин, сыграла роль и территориальная система подготовки войск, с которой мы практически распрощались только в 39-м году. Наши территориальные дивизии были подготовлены из рук вон плохо. Контингент, на котором они развертывались до полного состава, был плохо обучен, не имел ни представления о современном бое, ни опыта взаимодействия с артиллерией и танками. По уровню подготовки наши территориальные части не шли ни в какое сравнение с кадровыми. С одной из таких территориальных дивизий, 82-й, мне пришлось иметь дело на Халхин-Голе. Она побежала от нескольких артиллерийских залпов японцев. Пришлось ее останавливать всеми подручными средствами» [12. 176]. Ця частина спогадів маршала була опублікована лише у 1989 р.

Навпаки, на думку М. В. Грекова, який досліджував діяльність «СМЕРШУ», «...кожне масове збройне протистояння характеризується проявами зради та дезертирства. Особливо гострий характер, як свідчать історичні факти, вони набули після створення армій на основі принципу загальної військової повинності» [13. 48]. Скоріше за все, справа тут не в тому, за яким принципом відбувається військове будівництво, а у висновку, який зробив той же М. В. Греков, що «основні елементи психології втягнутої у війну людини формуються ще в мирний час, а війна тільки виявляє їх».

Що стосується закону, то його норми встановлювали для рядового складу Суходільних військ дворічний термін проходження військової служби, трьохрічний – для молодшого керівного складу, 4 роки – для рядового й молодшого керівного складу ВПС й берегової оборони та 5 років для матросів й старшин ВМФ. Призивний вік знижувався до 19 років (до цього був 21 рік), а для тих, хто закінчив середню школу, – до 18 років [14. 35].

Наприкінці 1939 р. Одеський військовий округ мав 11 стрілецьких, 2 танкові, моторизовану, 2 кавалерійські дивізії,

2 УР, 4 авіаційні бригади, декілька артилерійських полків Резерву головного командування (РГК) й зенітно-артилерійських частин. До складу округу входили також 151-а стрілецька дивізія й ряд установ, які розташовувались у Криму [2. 190 - 191].

Перший бойовий досвід у нових умовах ведення війни, та ще й у екстремальних умовах, війська округу здобули під час радянсько-фінської війни 1939 - 1940 рр. У відповідності до наказу наркома оборони на допомогу військам Ленінградського військового округу Одеський округ направив 51-у, 95-у та 150-у стрілецькі дивізії, 9-у Кримську кавалерійську дивізію, 49-у бригаду легких танків, 468-й корпусний артилерійський полк, 18-й окремих артилерійський зенітний дивізіон, 5-й, 11-й та 21-й авіаційні полки, 9-у авіаційну базу, інші частини й підрозділи. 95-та стрілецька дивізія вела бої на Виборзькому напрямку у складі 19-го та 34-го стрілецьких корпусів 9-ї армії [1. 59].

Що стосується ВПС РСЧА, то вони у радянсько-фінській війні отримали великий досвід масованих бойових дій взимку, у складних метеорологічних умовах, вдень і вночі. Разом з льотчиками великий досвід набули також інженери та техніки техніко-експлуатаційної служби, які забезпечували польоти за інтенсивних бойових дій у надзвичайно складній обстановці. Станом на перше березня 1940 р. на радянсько-фінському фронті із всього складу ВПС РСЧА діяло понад 27 % винищувачів та понад 52 % бомбардувальних авіаційних полків [15. 44]. Серед цих підрозділів були 11-й та 21-й далекобомбардувальні авіаційні полки (дбап), які станом на 1 травня 1941 р. місцем дислокації мали м. Запоріжжя (11-й) та м. Саки (Крим) (21-й).

Навесні 1940 р. у складі ОдВО було проведено переформування військ. У квітні 1940 р. з фінського фронту до складу округу повернулись управління 14-го стрілецького корпусу, 51-а, 95-а, 150-а стрілецькі та 173-а моторизовані дивізії, 49-а танкова бригада, 21-й авіаційний полк й інші частини, а в травні - 120-й, 124-й та 320-й артилерійські полки Резерву Головного Командування (РГК). В той же час з округу до ХарВО були направлені 132-а та 151-а стрілецькі диві-

зії. Замість них прибули 25-а та 174-а стрілецькі дивізії, а трохи згодом до складу округу прибули управління 37-го, 55-го стрілецьких та 5-го кавалерійських корпусів, 74-та, 106-та, 116-та та 164-та стрілецькі, 9-та та 32-га кавалерійські дивізії, 4-та танкова бригада, 429-й артилерійський полк РГК. 15-та Сивашська стрілецька дивізія стала моторизованою і з 15 травня перейшла на штат воєнного часу [1. 61].

Ці з'єднання й частини округу призначались для формування 9-ї армії (командувач – командарм 2 рангу І. В. Болдін), яка увійшла до складу Південної групи військ, на яку покладалась місія походу на Бессарабію. Всього до 9-ї армії увійшли чотири корпусних управління, 12 стрілецьких дивізій, одна моторизована дивізія, управління кавалерійського корпусу, дві кавалерійські дивізії, три танкові бригади й шість артилерійських полків РГК. Однією з останніх в район зосередження на Дністрі прибула 51-ша Перекопська дивізія під командуванням генерал-майора П. Г. Цирульникова.

Комісар оборони видав директиви № ОУ 583 та № ОУ 584 про створення Південного фронту, до якого Рішення про формування військового угруповання для походу в Бессарабію Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило наприкінці березня 1940 р. Відповідно народний крім 9-ї армії увійшли 12-та та 5-а армії КОВО. Командувачем Південним фронтом було призначено генерала армії Г. К. Жукова, який залишався й командувачем КОВО, начальником штабу – генерал-лейтенанта Н. Ф. Вагутіна, членом Військової ради – армійського комісара 2-го рангу В. Н. Борисова. Південна група військ о 14.00 28 червня 1940 р. перейшла р. Дністер, а 3 липня закрила кордон по р. Прут та Дунай [1. 62].

У цих подіях звертає на себе увагу інформація про факти дезертирства червоноармійців та інші прояви непокори. Так, В. Хаджирадева у своєму дослідженні наводить ту частину звіту Г. К. Жукова, у якій він зазначає, що з 11 червня до 10 липня 1940 р. у військах Південного фронту мали місце 34 випадки дезертирства, 29 – п'яного дебошу, 51 – погроз стріляти у спину начальству, коли почнуться бойові дії. Відповідно 28 червоноармійців було засуджено воєнним трибуналом, п'ятьом з них винесли смертний вирок [16]. М. І.

Мельтюхов також навів факти дезертирства червоноармійців у період зосередження військ, коли тільки у військах 12-ї армії з 11 до 28 червня було затримано 138 дезертирів, 71 з яких було засуджено, в тому числі 5-х до розстрілу [17. 347]. Це ще був лише червень 1940 р. Були, звичайно, й ті, хто активно підтримував політику партії та уряду.

Крім цього, М. І. Мельтюхов у своїй праці навів декілька висловлювань того часу: «Так, наприклад, красноармеец 36-ї танкової бригади Соколовский заявив: «Знову війна, знову простягаємо братню руку допомоги. А самі говоримо, що у нас немає імперіалістичної загарбницької політики». На думку червоноармійця 335-го гаубичного артполку РКК Федотова, «...у нас тільки кажуть проти війни, а самі воюють, в результаті чого вже загинуло до 200 тис. людей, і ще готуємо війну, щоб вбивати людей, це злочинно» [17. 347].

У липні 1940 р. відбулася зміна керівництва округу. Генерал-лейтенанта І. В. Болдіна змінив генерал-лейтенант, а з 22 лютого 1941 р. генерал-полковник Я. Т. Черевиченко. Також у липні 1940 р. начальником штабу округу став генерал-майор М. В. Захаров. У відповідності зі вказівками Генерального штабу у другій половині 1940 р. штаб ОдВО приступив до рекогносцировки оборонних рубежів вздовж нового державного кордону, який проходив від Липкан вздовж р. Прут і вздовж Дунаю. Передбачалось створити три нові УРи. Управління Дунайського УРа, яке займало рубіж від Рені й до Одеси, очолював полковник Н. І. Замерцев, а начальником штабу з травня 1941 р. був полковник М. І. Крилов, згодом маршал Радянського Союзу, командувач Ракетними військами стратегічного призначення. Загальне керівництво будівництвом нових УРів покладалось на помічника командувача військами округу з питань УРів генерал-майора В. І. Репіна [2. 191].

Таким чином, протягом 1938 - 1940 рр. Одеська армійська група та Одеський військовий округ стали потужним військовим угрупованням військ, які мали значні можливості для виконання бойових завдань. Військові підрозділи ОдВО, як і вся РСЧА, готувались виконувати ці бойові завдання за межами кордонів держави. «Польська кампанія», «Бессараб-

ський похід» та радянсько-фінська війна є неспростовними прикладами такого призначення військ, яким його бачило військово-політичне керівництво радянської держави. Найбільш складним при дослідженні історії вказаного періоду ОдВО залишається питання морального духу червоноармійців та командирів РСЧА, їх готовності виконати бойові завдання «уряду та партії».

Література:

1. Одесский Краснознаменный / Буячев А. И., Лопаткин Н. И., Волков Н. С. и др.; Редкол.: Елагин А. С. и др. – 2-е изд., испр. и доп. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1985. – 344 с.

2. Захаров М. В. Генеральный штаб в предвоенные годы. – М.: Воениздат, 1989. – 318 с.

3. Мельтюхов М. И. Бессарабский вопрос между мировыми войнами 1917-1940. – М.: Вече, 2010. – 464 с.

4. Полягли в снігах Суомі: Книга Пам'яті України про громадян, які загинули у воєнних конфліктах за рубіжем. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2004. – Т. 2. – 968 с.

5. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. 2-е изд., исправ. и доп. – М.: Эксмо, 2004.

6. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937-1939. – В двух томах. – Т. 1. – Ноябрь 1937 г. – декабрь 1938 г. / М-во иностр. дел СССР; Редкол.: Земсков И. Н. и др. – М.: Политиздат, 1981. – 302 с.

7. Малащенко Е. И. Командармы Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал (далі ВИЖ). – 2005. – № 1. – С. 13-17.

8. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. В 2 т. – М.: Олма-Пресс, 2002.

9. www.wikiwand.com/ru/Тираспольский_укрепрайон.

10. www.wikiwand.com/ru/Рыбницкий_укрепленный_район.

11. Бочков Е. А. Экономические, социально-политические и военные аспекты территориально-милиционного устройства Вооруженных сил СССР в 1920-1930-е годы // ВИЖ. – 2005. – № 12. – С. 32-34.

12. Маршал Жуков: полководец и человек. Сб.: В 2 т. – Т. 2. – М.:

Изд-во Агентства печати Новости, 1989.

13. Греков Н. В. Деятельность контрразведки «СМЕРШ» по пресечению измены и дезертирства в войсках во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. // ВИЖ. – 2006. – № 2. – С. 42-48.

14. Градосельский В. В. Законодательное обеспечение комплектования Вооруженных Сил СССР // ВИЖ. – 2004. – № 12. – С. 35-39.

15. Аверченко С. В. Техническо-эксплуатационная служба ВВС Красной армии в советско-финляндской войне 1939-1940 гг. // ВИЖ. – 2005. – № 7. – С. 44-51.

16. Хаджирадєва В. Операція Червоної армії у Бессарабії та Північній Буковині (28 червня – 5 липня 1940 р.) // histans.com/LiberUA/978-966-00-1063-5/7.pdf

17. Мельтюхов М. Освободительный поход Сталина. – М.: Эксмо, 2006. – 510 с.

*Микола Михайлуца,
доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри
українознавства, історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету*

ЯК ОДЕСЬКІ КОМУНІСТИ ЛИСТ ВДЯЧНОСТІ РУМУНСЬКОМУ МИТРОПОЛИТУ ПИСАЛИ... ПРО МІФИ, МОРАЛЬНІСТЬ І ПРОПАГАНДУ

Запропонована нами стаття певною мірою корелюється з прийнятим нарешті законом про декомунізацію нашого життя і нашої української історичної пам'яті, спрямована на сприйняття нами саме нашої історії ХХ століття не як полярного синтезу заідеологізованого минулого у контексті свій/чужий, патріот/зрадник, не як інтерпретацію історії, обраної за політичною (чи партійною) мотивацією (мотивами) і, понад усе, не є спробою упевнити громаду у правильності саме такої інтерпретації тієї історії.

За зачин до нашої розвідки візьмемо інформацію з наведеної нижче цитати від безпосереднього партфункціонера, який не був виключенням із багатомільйонного пласту партійно-радянської номенклатури сталінського періоду. Саме вони, ці пихаті «бійці ідеологічного фронту», відсидівшись від мобілізації на передову, у звільнених радянськими військами регіонах щойно з'явившись, одразу ж своїми діями почали стверджувати і неодмінно засвідчувати повернення радянського довоєнного режиму.

Актуалізація теми пропаганди і моральності вчинків особи в роки війни сьогодні є вкрай важливою, і «копання» у подіях минулого, віддаленого сімома десятками років, видається нам вельми необхідно потрібним і символічно повчальним процесом...

15 червня 1944 р. відбулася нарада завідувачів відділів пропаганди і агітації в Одеській області, на якій з доповіддю «Про задачі пропагандистської і агітаційної роботи у зв'язку з рішенням травневого пленуму ЦК КП(б)У» виступив се-

кретар обкому тов. Сосновський <1>. Доповідь була викладена (наскільки це дозволяє простежити стенограма) у душі безкомпромісної критики окупаційної влади, намаганні викрити глибинні корені ворожої пропаганди на зразок наступного: «Німецько-румунські окупанти намагалися вплинути на свідомість радянського населення, що залишилося на території тимчасово окупованій і придушити віру у принципи марксистсько-ленінської філософії, у ще більшому масштабі проповідуючи релігійне мракобісся.

У всіх навчальних закладах – вищих та середніх – релігія займала першочергове значення. <...> При держуніверситеті був організований факультет богослов'я, а в стінах університету була відкрита церква. На всій території Одеської області і в місті було відновлено багато церков і зараз відкритих. Тому ми маємо провести велику роботу, щоб протипоставити цьому релігійному мракобісцю матеріалістичний марксистсько-ленінський світогляд і не шляхами та методами, якими проводили наші комсомольці, а дещо іншими, більш гуманними. Я маю на увазі активною пропагандою, залучаючи широкі верстви інтелігенції, яка має освіту і знання в галузі природничих наук, залучати їх, щоби вони переконували в абсурдності релігійної доктрини» <2>. Під час обговорення доповіді редактор газети «Большевицское знамя» тов. Ліфшиц навіть запропонував «деякі елементи проведення усної пропаганди запозичити у румунів», які вміло пропагували свої досягнення в християнізації окупованих територій. Партійний ідеолог мав на увазі факти на зразок, наприклад, таких: коли «румунським духовенством було організовано в Одесі жалобну процесію під час поховання збитого над містом радянського льотчика, мовляв похристиянськи, як будь-якого воїна...», «коли кілька колишніх комуністів звернулися до святійшого патріарха Румунії з подякою за те, що знов відновлено церкви», які сприяли наверненню людей на шлях істинний <3>. Останній факт, викликав у нас зацікавленість, стосовно того, чи відповідає він дійсності. Чи є він історично достовірним, а не пропагандистським трюком й не більше?!

Румунське військове командування, очевидно намагаю-

чись вилучити із розмаїтого одеського міського середовища, що залишилося не евакуювавшись, нелояльних до румунів та німців, неблагонадійних, збільшовизованих представників різноманітного соціуму, видало наказ про реєстрацію членів та кандидатів у члени партії. На початку листопада 1941 р., саме у день річниці Жовтневої революції (ніби хизуючись над більшовиками, що теж можна вважати цілком вдалим пропагандистським прийомом!) було оприлюднено на шпальті «Одеської газети» вищезгаданий документ. У ньому йшлося про те, що усі «члени і кандидати у члени комуністичної партії, які у триденний термін з дня опублікування цієї об'яви з'являться до районних префектур поліції, будуть вважатися як такі, що схилили, помилившись у своїх політичних поглядах, і розчарувалися в ідеї комунізму». Натомість їм гарантувалися життя і свобода <4>. Усі ж, хто ухилився від так званої реєстрації, проголошувалися військовим командуванням ворогами і, за умови викриття, мали підлягати арешту, ув'язненню й суду військового трибуналу. Румунська окупаційна влада укорінювала філерство та доноси, хоч це зло, будучи породжене саме сталінською тоталітарною системою та її спецслужбами, серед членів радянської суспільства 30-х років було повсюдно цілком моральною нормою. Запобігаючи тероризму й диверсіям з боку комуністів, воєнна влада міста залякувала населення Одеси, і особливо люмпенізовану його частку (двірників, прибиральниць тощо) тим, що за переховування комуністів та приховування інформації про них покарання буде аналогічним зазначеним заходам.

Відтак настраханий народ, так чи інакше, був він ідейно відданим «товарищу Сталіну и Советской Родине» або ні – все одно ставав пристосованцем і виживав як міг, особливо партійні особи. Ця публіка, переважно секретарі парткомітетів, райкомів, міськкомів та різноманітна партійно-державна номенклатура разом зі своїми родинами, поспіхом, правдою й неправдою була вивезена (часто за мотивацією конче необхідної евакуації з промисловими підприємствами та різними установами), або просто втекла ще задовго до початку оборони міста, про що мало тоді говорилося в голос.

Проте, враховуючи вельми заідеологізоване виховання одеситів у повоєнні роки, довгий час підтримувався дослідниками, витворений ще у перші дні війни міф про важливість й особливу значущість керівної ролі ВКП(б)-КП(б)У в організації оборони міста. Десятки солідних видань повторювали тезу про те, що одеські комуністи серед перших йшли на фронт, що одеська обласна парторганізація чи не повністю була мобілізована на передову. Автори однієї дуже відомої книжки про оборону Одеси ще у 70-ті роки минулого століття писали: «У авангарді захисників Одеси йшли комуністи, <...> які полум'яним більшовицьким словом і особистим прикладом надихали радянських людей на священну війну» <5>. Проте не все тут відповідає дійсності, і дещо потребує уточнення й історичної правдивості. У липні 1941 р. в Одеській міській організації нараховувалось 21192 члени партії, а на фронт пішла лише половина з них (біля 12 тис.), що становило близько 55%. Решта – як висококваліфіковані спеціалісти, були евакуйовані з підприємствами у глибокий тил, а значне число – відсиджувались у тилу або просто втекли. Та власне, на нашу думку, їхня чисельність справи під Одесою докорінно не змінила б. Ситуацію звісно спасли десятки тисяч простих солдат, червонофлотців та просто одеситів-ополченців «від верстату», які жертвовно й героїчно захищали рідне місто. Ведучи розмову про втікачів з партквитком члена ВКП(б) - КП(б)У в кишені, наведемо архівний документ, який більш достовірно відтворює морально-політичну ситуацію під час оборони Одеси: «Поряд з тим, що комуністи Одеської партійної організації деруться на фронтах Вітчизняної війни, знайшлися члени партії, які боячись за свою шкіру, вчинили як зрадники – втекли з міста, кинувши свої обов'язки. На жовтень 1941 р. таких партноменклатурників, переважно керівників обласних, міських та районних установ і підприємств було 278» <6>. В умовах воєнного часу дезертирами займалися органи обласної прокуратури. Семеро на той час були вже заарештовані й піддані суду воєнного трибуналу. Отже, стратегія виживання, і у комуністів також, у кожного була своя... Лише з мораллю було по-іншому.

Повернімося ж до безпосередньо самої розповіді про лист групи одеських комуністів, адресований на ім'я митрополита Віссаріона, який на той час очолював Румунську православну місію в Одесі*. Стосовно діяльності цього архіпастиря нами написано й опубліковано низку праць <7>, відтак, зупинятися окремо на біографічних сторінках не маємо можливості. Між іншим, лист був не один – у нашому розпорядженні знаходиться декілька різних за змістом і авторством, з них, кілька є частково анонімними (лише з ініціалами і адресами помешкання), решта – колективні, з особистими підписами і прізвищами <8>.

Спровокувало таку реакцію окупованих одеситів привітальне звернення до населення й особливо до колишніх комуністів митрополита Віссаріона у переддень Великодня, опубліковане на передовій шпальті у газеті «Молва» за №117 від 24 квітня 1943 р. За піврічну каденцію пастирського служіння у Задністрияниці цей митрополит багато зробив у напрямку рехристиянізації населення, катехізації, відбудови зруйнованих сталінськими безбожниками храмів та відродження монастирів, відкриття семінарії та духовних шкіл, налагодження типографії та видання різноманітної церковно-релігійної літератури, що власне, як свідчать спогади багатьох свідків підкупаційного життя Одеси, викликало повагу й довіру значної частини мешканців міста.

Тож до редакції газети «Молва» було надіслано колективного листа за підписами 14 осіб, які мешкали у будинку №81 по вул. Канатній**. Попри зрозумілий для нас пафосно-релігійний дух та стиль написаного тексту, викликаний захопленням від архіпастирського звернення «до чад Божих», аналіз листа дає змогу зрозуміти чинники й рефлексії ініціаторів цього документу. З одного боку, не можна відкидати зідеологізованої мотивації людей, які намагалися виявити своє щире ставлення до відродження давньої християнської Великодньої традиції хоч і з румунським підтекстом, з іншого, відчуваємо засудження радянських порядків і, що особливо важливо зазначити, багаторічне приховане дотримання комуністами православних традицій в умовах воєнного безбожництва. Отже, наведемо лист майже повніс-

ту, дотримуючись оригіналу рукописного тексту і зберігаючи його первинну орфографію.

«На Архипастырское приветствие Е.В.П. Митрополита Виссариона, Мы бывшие коммунисты Христианской Верой крещенные, чистосердечно, с чисто-христианской душой с Верой в Светлое Христово Воскресенье отвечаем «ВОИСТИНУ ВОСКРЕСЕ».

Будучи поневоле коммунистами при советском строе, вера наших предков, наших отцов и матерей, Вера во Христа и Светлое Христово Воскресенье у нас не угасала. Мы Верили, Верим и будем Верить. Сколько не старались затемнить, вырвать у нас с корнем с сердца Веру во Христа – Сина Божия и погасить навсегда свет Воскресения было бесполезно.

Праздники Святой Пасхи, светлого Христова Воскресенья и других религиозных праздников нам приходилось вспоминать, праздновать замкнуто, при закрытых дверях – в кругу узкой своей семьи из-за боязни быть замеченным в праздновании религиозных праздников. Приветствие – Христос Воскресе! и ответ – Воистину Воскресе! произносилось вполголоса, чтобы неслышно было не только во дворе, но даже по соседству. В настоящее время мы с гордостью, открыто, громогласно, без боязни приветствуем родных, близких и знакомых Христианским приветствием – «Христос Воскресе!» и отвечаем Е. В. П. Митрополиту Виссариону на Его Архипастырское приветствие к людям, поневоле имеющим на себе позорное пятно – звание Коммуниста – «Воистину Воскресе!» и пожелать ему в деле возрождения чистой и новой Христианской жизни многие-много лет!» <9>.

Водночас, й інші заповзяті послідовники Леніна-Сталіна зрефлексували на звернення очільника Румунської православної місії. Розчулений словами митрополита був і мешканець Одеси А.П. Вакулів з вул. Прохорівської, який неодноразово листувався з митрополитом. Шістдесятилітній чоловік, благов Виссаріона охрестити його доньку, й висловлював вдячність за те, що «Великое Королевство Румынии крестовым походом освободило нас от ига коммунистичес-

кого...» <10>. Визнаючи свою провину за перебування в партійних лавах, він зазначає: «На 50-м году жизни я сошел с правильного пути и то, к великому моему счастью, не проникся глубоко коммунистической идеологией и лишь поверхностно наблюдал и убеждался, что все это обман, но вырваться из этого порочного звания коммуниста было не легко...». Цей віруючий партієць своїми молитвами плекав надію на якнайшвидше завершення братовбивчої війни, яка «вырвала бы из когтей вандализма коммунистического ига весь наш православный русский народ для новой жизни» <11>.

Румунська пропагандистська система, передовсім через багатотисячні накладі російськомовної преси^{***}, а також і різноманітні слухи на базарах розповсюджувала серед населення інформацію, з якої мешканці дізнавалися про важливі (з погляду румунських та німецьких спецслужб) події, що відбувалися як на фронтах, так і в Трансністрії загалом. Так, інформація про звернення комуністів стала відомою у місті і не забарилася стати прикладом для дій інших. Невдовзі на ім'я архіпастиря надійшло ще кілька аналогічного змісту листів, з яких виділяється лист від групи комуністів (відповідно до підписів – 19 осіб^{****}), які мешкали у четвертому районі поліції м. Одеси <12>. Виказуючи свою вдячність румунському урядові та митрополитові за справедливе до них ставлення, підписанти підкреслювали, що «были искалечены коммунистическими лозунгами и не могли предположить, что к нам будет обращен Ваш привет». Остаточне їхнє відродження і духовне Воскресіння відбулося, як зазначали ініціатори, саме в день Святої Паски, завдяки зверненню владики Віссаріона, адже «доброе семя, упавшее на благоприятную почву, даст добрый плод». Оскільки немає людини, яка б не була піддана людським аберациям, як немає людини, яка б не виправилася і не стала на шлях істинний. «Так и Ваш привет, – писали одеські комуністи, – попал в наши сердца, распустился там прекрасным цветком – веры, любви и благодарности к Православной церкви и к Вам лично, Владыко».

Звернення митрополита Віссаріона викликало у право-

славних одеситів та мешканців передмістя цілу хвилю віршованих замальовок, аматорських поетичних потуг, в яких оспівується призначення й місіонерська роль митрополита в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Член Ради при православної місії І. Єгоров у квітні-місяці надіслав вірша на посвяту митрополитові, в якому дякує духовного отця (уривок) <13>:

«Преосвященнейший Владыко,
Тебя Господь благословил,
Приездом в край безбожный, дикий,
Чтоб Ты тьму Светом поразил.

Для блага веры православной,
Ты Семинарию создал,
Чтоб Свет Христов: велик и славен,
Здесь вновь над нами воссиял...».

На початку літа 43-го, мешканець с. Крижанівки (село у передмісті Одеси, на березі Чорного моря) ієрей Василь Данилов присвятив митрополитові вірша, який має 12 віршованих стовпчиків <14>, очевидно за кількістю апостолів, послідовників Ісуса Христа. Покірний послушник, як і багато інших істинно віруючих людей, також дякував Віссаріонові за його пастирське служіння на митрополичій кафедрі, порівнюючи його місіонерську діяльність з роллю київського князя Володимира I Святославовича та митрополита Київського і Галицького Петра Могили:

«Желаю радостей духовных
С врученной паствою Вам Богом,
Успешно в тяжкую годину
Руководитъ Русским народом.

Теперь поверженный во прах,
Он задыхался четверть века,
Идя с Иудой, стал Иудой,
Теряя образ человека.

Вас Бог избрал его вести
Из тьмы коварства, лжи, обмана,
На путь добра, Святой любви
Из рук «советского тирана»

Как некогда Святой Владимир,
Изведав веру разных стран
Украсил Стольный Киев храмом,
В Днепре крестил всех киевлян...

Проблема міфів в історії окупованої Одеси і території Трансністрії не вичерпується лише такими проявами релігійності та прикладами відродження християнських традицій, моралі тощо. Нам видається доволі проблематичною спроба визначитися з моральною оцінкою самого факту, який є явно історичним і безперечним, за участі безпосередніх учасників тих історичних подій, однак з'ясувати достовірність тих почуттів, які змушували людину діяти саме так, у даний момент, на жаль, не представляється можливим. Хоча із суто людських позицій відвертість поведінки і дійства багатьох тисяч людей цілком є зрозумілою і навіть прийнятною. Адже вони упродовж чверті століття перебували під жадливим гнітом комуністичної тиранії і, попри некращі умови окупації й страхіття війни, намагалися повернутися до споконвічних традицій і віри. Недаремно ж одесити, зразу після відступу радянських військ Одеського укріпрайону з Одеси у жовтні 1941 р. на місці зірваного Спасо-Преображенського Кафедрального собору провели народний молебень, в якому брали участь представники не тільки різних національностей, але й вірувань <15>. Вагомим доказом на підтвердження відданості християнській вірі є відновлення не тільки християнських культів та обрядовості, а й відбудова на кошти прихожан 22 православних храмів у межах міста та одеських монастирських подвір'їв.

Безпосередня віра населення у відродження Церкви, вочевидь, змусила провадити лояльну політику і румунських церковнослужителів, зокрема й самого митрополита Віссаріона. Недаремно його часте протистояння румунським і

німецьким військовим та адміністративним чиновникам, захист християнських цінностей в умовах війни, викликало з одного боку конфлікти з губернатором Алексяну, а з іншого, широку підтримку місіонерської діяльності від християнської громади міста. Тут треба сказати і ще про один міф: що ніби 1 травня митрополит Віссаріон, вітаючи населення зі святом благочестивої і вільної праці, закликав провести цей день у молитвах та спокої і, на завершення своєї промови, запросив їх зберігати у своїй душі упевненість і віру у визволення, яке прийде з півдня!.. Важко сказати, що саме мав на увазі архієрей.

Не оминемо й іншого маловідомого для нашого читача факту, про який йшлося на самому початку статті, а саме, про панахиду по радянському льотчику у березні 1944 р. Наприкінці березня 44-го, напередодні передачі міста від румунської адміністрації, очолюваної генеральним примарем Г. Пинтя, до німецького командування, радянська авіація здійснювала авіаційні бомбардування Одеси. Радянський льотчик, який за невідомих обставин скинув смертоносні бомби не на порт, а на робітничий гуртожиток, унаслідок чого загинули люди й було зруйновано житло. Цей факт загалом викликав у мешканців нерозуміння дій льотчика й обурення вчинком. Однак німецьким зеніткам вдалося підбити літак, і він упав у воду неподалік берега в районі 12-ї станції Великого Фонтану. Коли льотчика вдалося дістати з води, він вже був неживий. Виявилось, що він був нагороджений Зіркою Героя і двома орденами. Однак, найбільшого фурору в місті здійснив інший факт – ланцюжок з хрестиком на грудях. Наступного дня було розповсюджено цю інформацію, до того ж із офіційних окупаційних джерел. Румунське військове командування дозволило поховати загиблого льотчика, що викликало у певній частини одеситів позитивну реакцію, хоча дехто й висловлював невдоволення його невинуватим злочином, в результаті якого загинули мирні люди, а не ворог. Поховання відбувалося за участі значної кількості населення, румунських військових і представників окупаційної адміністрації. Німці участі в цьому дійстві не брали. Потрібно думати, що ру-

мунські як військові, так і цивільні власті в Одесі, зорієнтувавшись у подіях на фронті, у ситуації, яка складалася не на їх користь, намагалися використати цей випадок і у такий спосіб вийти з обставин програної війни, заслуживши хоча б якусь прихильність місцевого населення. Згодом Румунія вийде з гітлерівської коаліції, залишивши фашистську Німеччину на самоті, а король Михайл I навіть отримає радянський орден «Победа». Країна пристане на соціалістичний шлях розвитку на десятки років і перебуватиме у фарватері комуністичних ілюзій як власних румунських, так і радянських.

Отож, повернення до джерел дає можливість певні міфи, слухи, маловідомі приклади не стільки спростувати, оскільки вони продукувалися зацікавленими ідеологічними інституціями, але головно повернути достовірність історичним фактам як рефлексії певної, нехай і незначної частини людей, що перебували у іншому/протилежному ідеологічному, економічному, мілітарному тощо соціумі. Цей простір/простори з чисельними прикладами несправедливості (наскільки припустимо говорити про справедливість в умовах війни) все ж надавав можливість усім бажаючим відтворювати християнський культ і дотримуватись віросповідальних традицій. Відтак, одні наголошували на добротності й християнстві, а інші – вбачали у цьому шанс на спасіння і душу, і тіла, і Віри.

Література:

1. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), оп. 11, ф. 11, спр. 143, арк. 12-149.
 2. Там само, арк. 23.
 3. Там само, арк. 126.
 4. Одесская газета, 1941, 8 ноября.
 5. 73 героических дня (Хроника обороны Одессы в 1941 году). – Одесса: Маяк, 1974. – С. 256.
 6. ДАОО, ф. 11, оп. 1, спр. 1822, арк. 4.
- * Віссаріон (Пую) (1889 - 1963) – румунський церковний діяч, митрополит, місіонер. Упродовж 1907-1908 рр. навчався у Київській духовній академії. У жовтні 1935 р. єпископа Віссаріона об-

рано митрополитом Буковини. У 1939 р. митрополит надіслав відкритого листа Й. Сталіну, в якому висловлював протест з приводу переслідування Церкви і духовенства в СРСР. У листопаді 1942 р. пап'ярхом Румунської православної церкви Никодимом призначений на посаду голови Румунської православної місії в губернаторстві Транснїстрія. Митрополитом було утворено Балтський, Одеський і Тульчинський вікарїати, а також повітові протоїєрейства, типографію тощо. За період свого правління від листопада 1942 р. до грудня 1943 р. митрополит Віссарїон опікувався євангелїзацією місцевого населення, сприяв відродженню храмів, духовної освіти та виховання, організовував благодійницькі акції. Мріяв побачити суспільство Транснїстрії таким же православним і відданим Церкві, яким знав його, будучи студентом Київської духовної академії. У грудні 1943 р. через свою схильність до славізму і розбіжність у поглядах з губернатором Г. Алексяну на сутність місіонерства в адміністрованих румунами землях митрополит виїхав з Одеси. У 1946 р. просталінським режимом у Бухаресті митрополит Віссарїон був засуджений заочно до страти як «військовий злочинець», а його ім'я довгий час було піддане гонінням. Мешкав у Австрії (у Відні), згодом у монастирі Лонато в Італії. У 1990 р. його було посмертно реабілітовано.

7. Михайлуца М. І. Єпархи та організація діяльності Румунської православної місії (РПМ) у Транснїстрії (1941-1944 рр.) / М. Михайлуца // Історія релігій в Україні: наук. щорічн., 2006 р. – Львів: Логос, 2006. – Кн. 1. – С. 390-396; Його ж, Митрополит Віссарїон (Пую): від навчання в Київській духовній академії до місіонерського служіння в окупованій Україні (1880-1963) / М. Михайлуца // Київська Академія. – Вип. 4. – К.: «Києво-Могилянська академія», 2007. – С. 190-197.

8. Державний архів Румунії (далі – ДАР), ф. «Віссарїон Пую», спр. 15/1943 – «Румунська православна місія в Транснїстрії», арк. 14-25.

** з етичних міркувань, автор не вважає за потрібне оприлюднювати повністю всю інформацію, лише прїзвища 14 підписантів: Василенко, Баурдян, Сак, Груша, Фїщенко В., Меєр, Стручістий В., Ренк, Полозов, Чечеткин, Примак, Іванюк, Фїщенко, Стручістий М.

9. ДАР, ф. «Віссарїон Пую», спр. 15/1943, арк. 15-15 зв.

10. Там само, арк. 19.

11. Там само, арк. 19 зв..

*** у межах Трансністрії виходили російськомовні газети «Молва», «Одесская газета», «Буг», «Одесса», «Прибугские известия», «Детский листок» та ін. Християнським духом були пронизані часописи «Молва» та «Колокол». На думку історика А. Жуковського, вони були «НТСівського напрямку». За нашими підрахунками, газета «Молва» лише у грудні 1942 р. надрукувала 43 статті, інформації та об'яви про життя православної громади Трансністрії. Її діяльність особливо активізувалася з приїздом до Одеси митрополита Віссаріона (Пую). На сторінках газети подавалися статті про репресованих більшовиками священників та проведені молебні на вшанування пам'яті загиблих, культурні та благодійні акції місіонерів і місцевого духовенства, хроніка подій релігійного життя.

**** підписанти – Фролов, Бровко, Чумаченко, Іванова, Попов, Воронін, Шапошніков, Малін, Окорокова, Грахович, Громов, Винецький, Никифоров, Присекін, Жуковська, Майданюк, Александров, Черниченко, Шевченко.

12. ДАР, ф. «Віссаріон Пую», спр. 15/1943, арк. 24.

13. Там само, арк. 22-23.

14. Там само, арк. 25.

15. Мануйлов М. Д. Одесса в период Второй мировой войны 1941-1944 // Одесса: жизнь в оккупации. 1941-1944 / сост., отв. ред. и автор вступ. статьи О. В. Будницкий и др. – М.: Политическая энциклопедия, 2013. – С.183.

ЛИЦА ЗЕМЛЯКОВ

Тарас Вінчковський,
доцент кафедри історії України ОНУ ім. І. І. Мечникова
кандидат історичних наук, доцент
Ірина Мініна,
магістрант історії

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА Й КУЛЬТУРНО-ОСВІТЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ АРКАДІЯ МИКОЛЮКА В ОДЕСІ У ДОБУ РЕВОЛЮЦІЙ: СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛ-КОМУНІСТА

Автори колективної монографії «Чорноморська хвиля Української революції» у вступній частині підкреслювали, що поза межами твору залишилася чимала кількість осіб, котрі потребують окремого біографічного аналізу. Серед них згадувався «покровитель української культури» і «один з більшовицьких адміністраторів» А. Миколюк [1. 16], якого скромно позначили лише ініціалом, що свідчило про доволі поверхове уявлення істориків про життєпис згаданого персонажа навіть попри 6 згадок про нього безпосередньо у тексті. Натомість станом на 2010 р., коли текст монографії був завершеним, в історіографії намітилася певна тенденція у дослідженні постаті А. Миколюка, яку започаткували український та німецький історики В. Марочко й Г. Хілліг [2. 74 - 79] та одеський В. Савченко [3]. Незабаром до них приєдналися А. Войтович [4] та О. Музичко [5; 6].

Втім, варто констатувати, що у наведених роботах громадсько-політична діяльність майбутнього «українізатора» краю описана паліативно й лаконічно, оскільки об'єкт дослідження не фокусувався безпосередньо на постаті Аркадія Миколюка, він радше був одним з конструкторських вузлів наукової проблеми спочатку як репресований тоталітарним режимом педагог і громадсько-політичний діяч, а згодом і як студент. Але, перебуваючи тривалий проміжок часу на передній лінії революційної боротьби, він залишив

помітний слід у становленні цілої низки суспільних інституцій Одеси у період Української національної революції 1917 - 1920 рр., а займані посади свідчать про непересічні індивідуальні здібності особи. Зайве говорити й про те, що А. Миколок став чи не найвідомішим представником причорноморського міста в когорті українських націонал-комуністів, а становлення світоглядних орієнтирів відбувалося саме у період спроби побудови національної держави.

Біографічні дані Аркадія Полікарповича Миколока встановлювали і дозвано доповнювали протягом останнього десятиріччя. Частина з них реконструюється за анкетами початку 1920-х рр. Він народився 18 вересня 1890 р., за одними даними, в с. Криве Озеро Анань'ївського повіту Херсонської губернії [6. 7], а за іншими неподалік – у с. Любашівці – в родині селянина-бідняка, що орендував 2-3 десятини землі, бо власної не мав. В. Марочко та Г. Хілліг стверджують, що батько був безземельним селянином, відпрацьовував сезонно в трактирі, а його дід свого часу куховарив у поміщика [2. 75]. Анкета, заповнена А. Миколоком у 1924 р., підтверджує останню версію місця народження [7. 8 - 9].

Бажання вирватися з невтішних перспектив злиденного сільського життя й небажання повторити долю предків, стартові інтелектуальні здібності допомогли йому стати учнем народної школи в Одесі, де він навчався протягом 1899 - 1902 рр. [7. 8 - 9]. Після чого разом з батьком переїхав до Жмеринки, П. Миколок там служив носильником, а Аркадія записали до місцевої залізнично-технічної школи, отримана професія в якій йому так і не знадобилася. А. Миколока не влаштував рівень власної інтелектуальної підготовки, тому в 17-річному віці він вирішив повернутися до Одеси з метою не лише пошуку гідної роботи, але й продовження навчання. З 1907 р. юнак працював швейцаром у доктора Абрашевича на лікувальних курсах, кондуктором, репетитором. І водночас навчався за курсом шестирічної II Одеської чоловічої гімназії, яку закінчив у 1914 р. [2. 75; 6. 7] після відносно великої перерви, котра тривала з 1911 р. через арешт, службу у війську та проживання в Катеринославі, про що піде мова далі. Шкільна наука давалася йому не-

просто, про що свідчить атестат зрілості, у якому знання майже з усіх дисциплін оцінені на задовільно. Єдиним винятком став Закон Божий з оцінкою добре [8. 5]. Реабілігуючим поясненням може слугувати перерва у навчанні, котра могла вплинути на підготовку до складання підсумкової атестації.

Саме в Одесі розпочинається його політична діяльність після вступу у 1908 р. до РСДРП, у складі якої став членом «бойової групи». Даний епізод мав короткотривалий характер, не виключено навіть символічний, згаданий самим А. Миколоюком для посилення своєї значущості в лавах більшовицької організації, оскільки цього ж року його заарештовують за зберігання нелегальної літератури і засуджують до не вказаної в анкеті міри покарання. Відтак, у 1909 р. його співпраця з російськими еседеками призупинилася на 10 років [7. 8 - 9; 9. 11].

Лише частково дозволяють пролити світло на обставини передвоєнних років життя інші графи з його анкет 1920 і 1924 рр. У першій з них А. Миколок стверджував, що у 1911 р. відбувся його другий арешт за «революційні стосунки з моряками», коли він проходив службу в 34-й артилерійській бригаді в Катеринославі [9. 11], що може слугувати відповіддю на запитання про міру покарання за перший арешт. Через 4 роки він підтвердив наявність катеринославського епізоду власного життя, але вже наполягав на відсутності судової відповідальності й зазначав, що протягом 1912 - 1914 рр. працював репетитором, а початок військової служби визначав 1912 роком [7. 8 - 9]. Зважаючи на зовсім невелику відстань у часі між описуваними подіями, важко повірити у забудькуватість досліджуваного персонажу. Радше він намагався не деталізувати окремі аспекти своєї біографії, які могли б заплямувати його репутацію.

Перша світова війна безпосередньо вторглася у життя А. Миколока. У 1914 р. його мобілізували на фронт, де він служив прапорщиком Київського запасного артдивізіону і воював на фронті командиром взводу розвідки у складі 70-ї артбригади [7. 8 - 9]. Був поранений і нагороджений Георгієвською зброєю. Далі лікувався у курському шпиталі, повер-

нувся на фронт і у 1916 р. став підпоручником. Військовий хист та хоробрість отримали гідну відзнаку у вигляді таких бойових нагород, як орден Станіслава 3-го ступеня, орден Анни 3-го ступеня, солдатський Георгієвський хрест від військовослужбовців Сурського полку [2. 75], що знову ж таки намагався приховати у подальшому [7. 8 - 9]. За його ж словами, перебуваючи на фронті у 1915 - 1916 рр. «займався лікнепом» серед солдат [7. 8 - 9].

Якраз у роки військового лихоліття в 1915 р. А. Миколок вступає до осередку УПСР, з яким увійде у вир революції 1917 р. [2. 75]. Партійна робота в період революційних трансформацій посідала важливе місце в його житті і була достатньо насиченою. Плутаючись в хронології власного життєпису, він стверджував, що зустрівши падіння монархії українським есером, вже з травня 1917 р. став боротьбистом [7. 8 - 9], хоча відомо, що розкол в УПСР стався лише через рік на IV з'їзді партії [10. 377]. У березні 1919 р. УПСР (боротьбистів) була перейменована на УПСР (комуністів), яка вже 6 серпня 1919 р. злилася з УСДРП (незалежниками) в УКП (боротьбисти) [11. 110]. Є усі підстави вважати А. Миколока незмінним лідером одеського осередку партії протягом 1918 - 1919 рр., про що свідчать як нарагивні джерела [12. 1252], так і високі посади, які йому доручали в оглядовий період.

Традиційне маневрування у важливих біографічних даних простежувалося і щодо оцінки своєї ролі в поваленні царизму. Якщо у 1920 р. він стверджував, що брав активну участь у революції в Петрограді [9. 11], то згодом ця «деталь» залишилася поза його увагою [7. 8 - 9]. Натомість А. Миколок точно пригадував, що з лютого по жовтень 1917 р. був лектором, членом армійського комітету, до того ж підкреслював, що ця діяльність у лавах українських есерів здійснювалася в контакт з більшовиками. За його словами, після падіння Тимчасового уряду він отримав посаду радянського комісара у 70-й артбригаді, організував перевезення мирних делегацій до Німеччини, очолював солдатський клуб. Оскільки цими обов'язками А. Миколок займався начебто аж до квітня 1918 р. [9. 11], то браги активну участь у житті української громади Одеси в перший рік революції він не мав нагоди.

Зважаючи на дату зарахування до лав студентів Новоросійського (Одеського) університету в ранзі поручника запасу, попередню тезу А. Миколока можна скоригувати, звузивши час перебування на військовій службі до початку 1918 р., бо 9 березня він став юристом-першокурсником, який мешкав за адресою Одеса, вул. Ніжинська, 18, кв. 34 [6. 7]. В його особовій справі зберігається посвідчення командира 70-ї артбригади від 14 жовтня 1917 р., у якій він дозволяв вступ поручнику А. Миколоку до Петроградського університету. Але з невідомих причин цього не сталося, тому останній через декілька місяців, 4 березня 1918 р., написав прохання про зарахування його на правах вільного слухача до Новоросійського університету [8. 3, 7].

Наступні роки його громадсько-політичної діяльності були тісно пов'язані з українськими національними структурами Одеси, де він отримав можливість проявити свої здібності відразу в декількох напрямках й різних іпостасях. Найсамперед варто виділити освітню та просвітницьку роботу, яка стала для нього чи не найважливішою аж до кінця життя. Реалізувавши своє давнє бажання щодо вступу до університету, який так і не зміг закінчити через постійну участь в революційних подіях, й залишивши стіни вишу після сплати за навчання за весняний семестр 1919 р. [8. 1] (у спогадах різних авторів його також називають студентом в контексті наступних у часі подій аж до 1920 р. [12. 1252; 13. 104]), А. Миколок паралельно з навчанням приступив до формування нової моделі шкільної освіти.

Не виключено, що вказаний сегмент поєднувався з політичною роботою, про що зазначають одеські дослідники. Вони стверджують, що за дорученням керівника одеського соціалістичного підпілля В. Чехівського він створив у місті «Соціалістичні курси», де вів пропаганду проти гетьманського режиму [3. 114 - 115; 4. 64], зокрема на заводі Гена, при газеті «Вільне життя», в частинах Українських січових стрільців, серед німецьких офіцерів і солдатів Одеського гарнізону [14. 96]. Втім дана теза, висунута самим А. Миколоком під час допитів у 1930-х рр., поки не знайшла додаткових аргументів у тих фрагментах, які стосуються і ство-

рення курсів, і їхньої назви, і вказівки В. Чехівського, котрий у квітні 1918 р. залишив Одесу [1. 50] й належав до УСДРП.

Попри сказане, участь А. Миколока в підготовці курсів не викликає сумнівів. Варто підкреслити, що традиція організації вчительських курсів з українознавчих дисциплін в Одесі розпочалася ще у перший рік революції, до яких дійсно приклав руку В. Чехівський [15. 75 - 76]. Влітку 1918 р. започаткована тенденція отримала поширення у вигляді урізноманітнення цільової аудиторії курсів та запрошених лекторів. Зокрема було відкрито курси для вчителів початкових шкіл Одеси та навколишніх сіл й містечок [16. 107, 140, 143], курси для вчителів середніх і вищих навчальних закладів та курси для підготовки лекторів. Для останніх (бл. 100 слухачів) А. Миколок 3 червня 1918 р. прочитав першу лекцію з історії української культури [17, 5 июня, 7 июня].

За протоколом допиту доцента Одеського педагогічного інституту, мовознавця В. Бойка, заарештованого у 1937 р., А. Миколок у 1918 р. навчався у 1-й українській державній гімназії ім. І. Франка, в якій організував таємне «Товариство ім. М. Драгоманова», що перетворилося у молодіжну організацію партії боротьбистів і яке згодом очолив сам В. Бойко як «найвидатніший з гімназистів» [18. 246]. Але в анкеті 1924 р. Аркадій Полікарпович стверджував не про навчання, а про педагогічну роботу в цій гімназії та дитячому садочку [7. 8 - 9], що виглядає правдоподібніше, оскільки, як зазначалося вище, він на той час вже володів атестатом зрілості. До січня 1919 р. він також працював інструктором позашкільної освіти [9. 11].

Інша частина життя А. Миколока тісно прив'язувалася до громадсько-політичних справ. Найімовірніше навесні 1918 р. він посів посаду комісара одеського телеграфу від уряду УНР [3. 114]. Втративши роботу після гетьманського державного перевороту, досліджуваний персонаж приєднується до Одеської Української міської ради (далі – ОУМР), створеної 14 березня 1918 р. Вона стала свого роду політичним проводом місцевої громади, займаючись різноманітними питаннями політичного, економічного, культурного, релігійного характеру. Серед очільників першого складу

ОУМР нещодавно демобілізований прапорщик не значився [19. 277 - 278, 301], тому що приєднався до неї згодом. Після утворення в Києві Українського національно-державницького союзу ОУМР підтримувала з ним тісні стосунки [18. 248] і на початку червня А. Миколок разом з А. Ключком фігурують як секретарі (писарі) означеної структури на чолі з відомим освітянином Л. Ковальчуком. Прикметно, що після переобрання голови ОУМР 6 липня 1918 р. секретарі залишилися незмінними [20. 8 червня, 9 липня].

Секретарювання в раді не залишило багато емпіричного матеріалу, що дає підстави радше припускати про концентрацію головної уваги з його боку на налагодженні освітянських і просвітницьких заходів. З-поміж інших напрямків публічної сфери звертає на себе увагу підпис А. Миколока під різким протестом ОУМР щодо проросійської орієнтації Українського помісного собору, куди навіть не були допущені українські священники. До попередньої вимоги про звільнення В. Флоровського та М. Чистякова з посад вони додали пункти заборони молебнів за Ніколая II й необхідності наказу кліру молитися за Україну [1. 461].

У ході чергової ротації політичних режимів наприкінці 1918 р., коли, за словами А. Миколока, в Одесі готувалося антигетьманське повстання й на порядку денному стояло питання створення широкого революційного фронту лівих сил під егідою УНС, він у грудні встановив контакти із підпільним об'єднаним Одеським ревкомом з метою спільного збройного виступу проти влади П. Скоропадського [4. 64]. Згодом даний фрагмент дав підстави визнати його «провину» «службою у Петлюри» [2. 78].

В. Савченко вказує, що боротьбист воював у підрозділах III Херсонського корпусу українських республіканських військ під командуванням полковника Д. Філатєва й 17-18 грудня 1918 р. брав участь у вуличних боях проти білогвардійців у якості артилериста, а 19 грудня разом з частинами армії УНР відступив до ст. Роздільна. Після чого у січні 1919 р. повернувся до Одеси, де боровся в «українському підпіллі», створеному полковником Й. Пшонником [3. 115]. А. Войтович вважає, що воно виникло на початку лютого із залишків

українських есерів, а його структурою і пропагандою керували члени Одеського губернського комітету партії боротьбистів А. Клочко і А. Миколюк, фінансовані отаманом Н. Григор'євим [4. 71]. Цю думку можна скоригувати посилаючись на протокол допиту А. Клочка, який повідомляв про матеріальні засоби, залишені отаманом для партії після відходу з Одеси [18. 248].

Сам підпільник розповідав, що повернувся до Одеси за рішенням Центрального комітету партії, був членом губернської трійки з псевдо «товариш Аркадій», займався бойовими і організаційними справами. Однією з них стало редагування підпільного журналу «L'internation (- al) rouge». У цьому ж документі він вказував на володіння українською, російською, польською, німецькою та французькою мовами (знання іноземних мов не підтвердив в анкеті 1924 р. [7. 8 - 9]), що перетворювало його на цінного працівника. Малоімовірно, зважаючи на насичений графік військової й підпільної роботи у період зими – весни 1919 р., залишається його ж згадка про службу в УГА [9. 11]. Радше А. Миколюк, не будучи скрупульозним біографістом, мав на увазі час співпраці з ЧУГА, про що йтиметься нижче.

Нарешті навесні 1919 р. він приєднався до I бригади Задніпровської Української радянської дивізії на чолі з Н. Григор'євим [3. 115], де став начальником штабу [2. 78]. Від'їзд з Одеси до повстанців міг відбутися після 18 березня, бо дл цього А. Миколюк залишався секретарем ОУМР [21. 18 березня]. Втім, сказане не заперечує варіанту суміщення різних аспектів громадсько-політичної та військової діяльності протягом короткого проміжку часу.

6 квітня 1919 р. більшовицькі війська Н. Григор'єва увійшли до Одеси, і вже незабаром А. Миколюк став членом Одеського губернського комітету УПСР (комуністів-боротьбистів). Він менше місяця завідував редколегією газети «Боротьба» (органу Херсонського губкому боротьбистів) [3. 115], яка вперше побачила світ 1 травня 1919 р., та згодом повернувся до улюбленої шкільної справи. Не пізніше 21 травня об'єднане засідання губкому і міському УПСР (комуністів-боротьбистів) постановило рекомендувати його на посаду завідувача губернським

відділом народної освіти при Одеському виконкомі ради робітничих депутатів, а 24 травня кандидатура А. Миколока була затверджена [22, 22 травня, 25 травня]. Одне з перших масштабних завдань, котре взявся реалізовувати посадовець, припало на 16 червня, коли він привітальним словом відкривав з'їзд представників відділів народної освіти Одеської губернії²⁵. На форум прибуло 95 делегатів, серед яких перебували комуністи-боротьбисти та одеська міська організація української вчительської «Спілки» [23. 1].

Більш масштабним став з'їзд вчителів Одеської губернії, котрий пройшов з 22 по 25 червня 1919 р. і мав зібрати 1075 педагогів [22, 20 червня]. Мету його проведення у вступному слові визначив А. Миколок, наголосивши на необхідності визначити принципи трудової школи й нову роль вчителя, встановити тісний контакт з губнаросвітою. Форум був не лише майданчиком для обговорення професійних питань, але й перетворився на арену демонстрації політичних амбіцій, бо вже під час формування президії цілий ряд делегатів категорично наполягали на партійному принципі під час її конструювання. Зокрема, такі думки виголошували боротьбист А. Миколок і боротьбист Є. Щепкін. Попри протести вчителів до президії увійшла значна частина партійців. Наприклад, від УПСР (комуністів-боротьбистів) делегували Р. Волкова, В. Чудновцева, П. Ходченка, від УПЛСР (боротьбистів) – В. Арнаутова й Є. Щепкіна [23. 9 - 10].

Виступи на з'їзді А. Миколока, які були виголошені 22 і 24 червня, стали яскравою демонстрацією не лише погляду чиновника на проблеми реформи освітньої галузі, але й відображенням його ідеологічних установок, які недвозначно ідентифікуються як націонал-комунізм. У привітальній промові, виголошеній українською мовою, він висунув тези, у яких головний акцент зміщувався у бік «відновленої України» або «вільної України», де не повинно залишитися місця тій моделі школи, котра існувала у царські часи, насампе-

²⁵ Одеська губернія була утворена 28 січня 1920 р., але вперше рішення про створення цієї адміністративно-територіальної одиниці було прийнято в травні 1919 р. Через наступ денікінців її тоді *de jure* створити не вдалося // Див.: Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник. – К., 1987. – С. 382.

ред, через існування соціальної несправедливості, «різної науки для багатих і бідних». Вихід з ситуації завідувач губнаросвітою вбачав у реалізації двоєдиного завдання – втілення у життя принципів трудової школи та переосмислення ролі вчителя [23. 40].

Розгорнутий варіант шкільної реформи А. Миколюк запропонував за два дні, виступаючи з програмною доповіддю, яка вмістилася на 5-ти аркушах протоколу з'їзду. На нашу думку, в концентрованому варіанті ідеї доповідача можна вмістити в межах низки положень. Події останніх років він трактував як робітничо-селянську революцію, у результаті якої в Україні було встановлено соціалістичну владу, яка повинна поставити перед собою як одну з першочергових завдань проблему здійснення шкільної реформи. Головними принципами реформованої освіти, на його думку, мала стати тріада – пролетарська, єдина і трудова школа, з наступним наповненням. Пролетарська школа не означає заборону на навчання для інших категорій суспільства, а є необхідністю в умовах боротьби між пролетаріатом і буржуазією, яка триває «не на життя, а на смерть» й у цій борні пролетарям не вистачає інтелектуальних сил. Єдина школа має на меті скасувати колишню освітню структуру і перевести навчальний процес на двохступеневий рівень – 5 років початкової школи і 4 роки загальної. Трудова школа передбачала отримання учнями не лише знань з загальнонавчальних дисциплін, але й мала забезпечувати основи трудового виховання [23. 63].

Не останню роль у шкільному вихованні А. Миколюк надавав навчанню рідною мовою, підготовці нових підручників й посібників, ретельному обліку неграмотних дітей задля орієнтації в наявності достатньої кількості шкіл. Він вважав, що слід остаточно вирішити задавнену диспропорцію між містом і селом у плані забезпечення останнього бібліотеками, кінематографією, театрами. Чимало пропонував зробити для підвищення відповідальності жінок-педагогів у школі майбутнього, звертаючи увагу на зміну гендерного тренда внаслідок революції, спрямованого на міжстатеву рівність. Кінцевою метою у змальованій

версії освітніх реформ мало стати виховання дітей як частини трудового колективу в річищі концепції трудової комуни [23. 64 - 67].

Паралельно з реформуванням школи він працював і у напрямку корекції системи вищих навчальних закладів. За згодою Народного комісаріату освіти УСРР він видав наказ, за яким на базі Українських педагогічних курсів, що діяли при I вищому навчальному училищі, 7 серпня 1919 р. було створено Український вчительський інститут. Але педагогічний колектив у кількості 15 осіб на чолі з професором Р. Волковим не зміг приступити до викладацької діяльності через вступ у місто денікінських військ і скасування даного рішення [24. 101].

У 1919 р. А. Миколюк був причетним до ще однієї сторінки культурницького життя громади міста. Посадовець залишався завзятим театралом, бо працюючи завідуючим секретаріату з українських справ (Український секретаріат) у виконавчих структурах радянської влади [9. 11], він не міг залишитися осторонь заснування при ньому в травні 1919 р. Організаційної театральної комісії, яка у контакті з відділом театрів та видовищ комісаріату освіти повинна була утворити Одеський український радянський театр ім. Т. Шевченка. Комісія також планувала відкрити двері театральної й хорової студій, національного хору, до чого запрошувалися українські актори та професори [22, 14 травня].

Упродовж задуманого, 22 травня 1919 р. в приміщенні Українського секретаріату на вулиці Грецькій, 12 відбулися збори представників культурно-просвітніх організацій міста, на які прибули представники від пересипської «Просвіти», студентської громади, УПСР (комуністів-боротьбистів), УСДРП (незалежників), української вчительської «Спілки», батьківського комітету, «Товариства ім. М. Драгоманова», «Української книжки», «Української хати», залізничників і т. д. Головував на зібранні А. Миколюк, який визначив завдання заходу «в справі поширення української культури» у видавничому, бібліотечному, театральному й інших напрямках. Задля цього присутні обрали три комісії – літературно-видавничу (Мокрієнко, Ф. Паляничка, М. Слабченко, В. Чудновцев,

Вербицька), бібліотечно-музичну (Панченко, В. Громашевський, В. Боровик, І. Шмигель), клубну (Пархоменко, Кочмарський, Ромашко, Баро, Л. Бурдин, Ф. Босий) й дообрали театральну (Клименко, К. Бачинський, Дубовицький, Маєвський, Німченкова (можливо О. Німченко – авт.)). З театальною комісією співпрацювали також М. Слабченко і оперна співачка Гребінецька [22, 23-24 травня].

Відкриття театральної школи відбулося 29 червня 1919 р. в приміщенні «Української книгозбірні» (Новосельського, 100) [22, 27 червня]. Вона отримала назву «Українська театральна студія ім. М. Кропивницького» (на чолі з В. Лазурським), мала у своєму складі драматичний та оперний відділи і через рік отримала статус інституту. Викладали театральне мистецтво у будівлі колишньої гімназії Л. Ковальчука, а безпосередня заслуга А. Миколока у реалізації проекту не ставилася під сумнів ні його сучасниками, ні дослідниками історії Одеси [1. 413; 25. 169 - 171].

Дружиною А. Миколока стала молода кіноактриса Надія, з якою вони побралися приблизно у 1919 - 1920 рр. Вона була на 11 - 12 років молодшою за нього, а родинне щастя прикрашала донька Тетяна (1920 або 1921 р. н.) [7. 8 - 9]. Молоде подружжя мешкало на вулиці Московській, 14, кв. 2 [9. 11], час їхнього поселення за вказаною адресою наразі встановити не вдалося.

Як бачимо, окрім театального життя Український секретаріат на чолі з А. Миколоком приділяв увагу збереженню бібліотечної спадщини, на що виділялися необхідні кошти. У середині травня він запросив усіх бажаючих взяти участь в облаштуванні головної «Української книгозбірні» та читальні, до котрої мали увійти домашні бібліотеки І. Луценка, В. Громашевського, В. Боровика, Б. Нестурха (можливо, йшлося про Ф. Нестурха – авт.), М. Комарова та інших відомих одеситів. З-поміж пріоритетів у роботі секретаріату слід також виділити опікування біженцями та україномовними школами, насамперед 6-ю гімназією ім. І. Франка [22, 3 травня, 6 травня, 18 травня].

Захоплений державними і громадськими обов'язками А. Миколок протягом травня – серпня 1919 р. приділяв зна-

чно менше уваги партійним справам. Здебільшого це була агітаційно-пропагандистська робота, коли він разом з О. Триліським, Калюжним, Швидюком, М. Слабченком мав читати лекції для однопартійців (кінець травня – початок червня 1919 р.) й взяти участь в двох великих мітингах-концертах, організованих 14 - 15 червня на тему «Соціалістична революція і національна політика пролетаріату», до яких залучалися артисти опери [22. 29 травня, 13 червня]. Показово, що його прізвища не знаходимо серед промовців і полемістів під час роботи губернського з'їзду УПСР (комуністів-боротьбистів), який тривав 17-20 червня 1919 року [22. 19 - 20 червня, 22 червня, 27 червня]. Видається доречним припущення, що головною причиною стала підготовка двох вчительських форумів, котрі скликалися у ці ж дні.

У результаті опанування Одеси денікінцями з серпня 1919 р. А. Миколок знову повернувся до підпільної роботи, залишаючись у місті аж до лютого 1920 р. [9. 11]. При цьому не до кінця зрозумілим залишається епізод з кооптацією А. Миколока до КП(б)У. В одному випадку він наполягав, що протягом січня – серпня 1919 р. здійснював підпільну роботу в лавах УПСР (комуністів-боротьбистів), перебуваючи на державній службі [9. 11]. А в іншому стверджував, що до лав КП(б)У він увійшов не після 24 березня 1920 р. коли ЦК УКП (боротьбистів) прийняв остаточну постанову про ліквідацію своєї партії [11. 113], а роком раніше, отримавши партійний квиток під № 230730 [7. 7]. Версію весни 1920 р. підтримує А. Войтович [4. 154], до якої приєднуємося й ми, адже серйозних доказів вступу до лав більшовиків у 1919 р. нами не знайдено.

Незважаючи на чергову біографічну загадку, породжену самим освітянином, варто визнати, що він вважав себе переконаним союзником російських більшовиків, з якими планував пліч-о-пліч будувати нове суспільство зі збереженням національного обличчя комуністичної держави. Після чергового захоплення міста червоними військами 7 лютого 1920 р. тут виник Одеський губернський ревком, участь у конструюванні якого взяли боротьбисти та борьбисти. Окрім трьох більшовиків (П. Кін – голова, Я. Гамарник, В. Логінов), до

нього увійшли І. Боголюб (боротьбист) та В. Арнаутов. Також боротьбистам пообіцяли керівництво наступними відділами ревкому – фінансів (І. Василько), земельним (О. Триліський), губернського військового комісара (Копиловський), освіти (А. Миколюк). Але цього не сталося, бо окреслені посади зайняли більшовики, хоча авторитет останнього в середовищі педагогів залишався високим, про що свідчили вибори до Одеської ради робітничих депутатів, проведені у березні – квітні 1920 р., під час яких у списку з 12 осіб від працівників освіти половину кандидатів становили боротьбисти і боротьбисти, з-поміж них й А. Миколюк.

А. Войтович стверджує, що після вступу до КП(б)У у 1920 р. він очолив Одеський окружний відділ народвіти, що поки не знайшло документального підтвердження [4. 122, 141, 154]. Радше йдеться про включення його до складу колегії губнаросвіти [9. 11], де він працював спорадично, бо за протоколами засідань протягом лютого – червня 1920 р. він заочно згадувався лише одного разу (22 квітня) як консультант по призначенню на відповідальну посаду чиновника Бачинського (найвірогідніше йшлося про філолога К. Бачинського – авт.) [26. 26].

Остаточно чи тимчасово відсторонений від освітянських справ він протягом лютого – березня 1920 р. поряд з А. Клочком активно працював серед бійців ЧУГА в Одесі з метою перетворення її частин у перші з'єднання незалежної Української радянської армії. Як члени УКП (боротьбистів) вони були переконані в необхідності постави української Червоної армії, яка підпорядковуватиметься безпосередньо уряду УСРР і мобілізуватиметься винятково з мешканців України, проти чого категорично виступали більшовики, називаючи таку точку зору «націоналістичною» [4. 129].

Як бачимо, ідеологічні розбіжності між більшовиками та «лівими союзниками» спостерігалися з моменту утворення губернського ревкому. Але в окремих випадках, де необхідно було продемонструвати тактику консолідації лівих сил, йшлося про спільні дії. Яскравою демонстрацією сказаному слугували події навколо святкування в Одесі 106-х роковин з дня народження Т. Шевченка, які відзначали 14 березня.

Як з'ясував О. Музичко, провідна роль у святкуванні Шевченкових роковин належала боротьбистам. При губнаросвіті було утворено спеціальну комісію з організації свята на чолі з А. Миколоюком, якій губревком асигнував 1 млн 170 тис. крб. на проведення заходів. Плани чиновників з владних кабінетів не у всьому узгоджувалися з намірами пересічних мешканців причорноморського міста й галичан-військових, тому протягом дня сценарій вшанування Кобзаря зазнав певних корекцій, зокрема щодо дозволу/заборони пішої ходи вулицями Одеси під синьо-жовтими прапорами. Своєрідним апогеєм демонстрації національного духу одеситами став мітинг на Думській площі, де встановили тимчасовий постамент іменинника, який був прикритий матерією з підписом «Пролетарії усіх країн єднайтеся». Мітингувальників вітали представники губнаросвіти Верін, губпарткому О. Трофімов та А. Миколок. Останній оголосив про сповнення надій Т. Шевченка на звільнення українського народу і закінчив промову вигуком: «Хай живе радянська влада на Україні». У наступному фрагменті статті О. Музичко посилається на слова А. Клочка, який твердив, що, завершуючи привітання до галицьких вояків, А. Миколок вигукував: «Хай живе Незалежна Радянська Самостійна Українська республіка!». І почув у відповідь «Слава!» [5. 195, 197, 199 - 203].

Місцевий інженер М. Костирко, згадуючи той день через багато років, писав про «більшовицького запроданця, студента Миколоюка, що в ті часи намагався грати першу скрипку в большевицькому уряді», якого стягнули з трибуни, «ще й побити хотіли» через промову не національного характеру. Промовистим стало його порівняння боротьбистів і борьбистів з «українськими квіслінгами» [13. 104], що у багатьох країнах повоєнної Європи стало символом зрадника чи колаборанта. Досліджувана постать, таким чином, опинилася у маргінальному статусі українського націоналіста для більшовиків й комуніста-запроданця для протилежного політичного табору.

Вважаючи слушною гіпотезу О. Музичка про завершення подій Української національної революції в Одесі святкуван-

ням Шевченківських днів [5. 206], пропонуємо розширити верхню хронологічну межу епохи принаймні до осені 1920 р., оскільки важливе місце відігравали також організаційні заходи, пов'язані з вирішенням «галицького питання» у контексті наступу РСЧА проти другої Речі Посполитої і планів проголошення Галицької соціалістичної радянської республіки.

Поза сумнівом свято 14 березня 1920 р. стало рубежем, котрий підтвердив побоювання Одеського ревкому щодо хиткості влади більшовиків у місті, особливо за наявності в причорноморському мегаполісі та околицях доволі чисельних частин ЧУГА. А. Войтович встановила, що після Шевченківських днів у місцевій більшовицькій пресі з'явилися критичні статті проти галичан з вимогами інтернувати офіцерів ЧУГА, звинуваченнями на адресу боротьбистів та вояків-галичан у «буржуазному націоналізмі». Боротьбистів почали викликати до ЧК для пояснень. Інформаційний відділ НКВС УСРР провокаційно повідомляв про те, що боротьбисти в Одесі «працюють із галицькими частинами», а Гусак-Гусаченко та Ю. Тютюнник на базі Червоної армії намагаються утворити частини армії УНР. 8 квітня 1920 р. командири команди ЧУГА в Одесі були заарештовані чекістами, а бійці ЧУГА під загрозою розстрілу змушені були пройти реєстрацію. 23 квітня на залізничному вокзалі Одеси сталася перестрілка між галичанами і чекістами, які оточили підрозділи ЧУГА. Внаслідок чого загинуло близько 50 осіб і ще близько 300 заарештували [4. 130].

На початку червня 1920 р. у Харкові було презентовано проект організації Галицького організаційного комітету КП(б)У, за яким утворювалися його районні організації в Одесі, Черкасах, Єлісаветграді й Сумах. До них мали входити усі галичани-комуністи й кандидати в партію, а головна увага приділялася «радянському навчанню», задля чого їх мали влаштувати у відповідні установи. Кінцева мета передбачала використовувати підготовлені кадри для майбутньої комуністичної революції в Галичині і створення там соціалістичної радянської республіки [27. 2-3, 16].

Одеське Галбюро при губпарткомі КП(б)У виникло не пізніше середини липня 1920 р. (вул. Пушкінська, 10), а очо-

лив його А. Миколюк [28. 31 липня]. Головною проблемою, з котрою зіштовхнувся керівник нової інституції, стала недовіра галичан до посталой установи й більшовиків загалом. Весняний досвід перестрілки та арештів з боку ЧК мав катастрофічні психологічні наслідки, тому Галбюро докладало чималих зусиль, щоб переконати потенційні радянські кадри забути завдані кривди і розпочати співпрацю. Ситуацію ускладнювало перебування близько 50 галичан в одеській в'язниці. Їм не інкримінували скоєння злочинів, тому вони звернулися з листом до голови Галбюро з клопотанням роз'яснити їхній статус і подальшу долю. З цією метою 17 липня засідала спеціальна комісія з розслідування «галицьких справ». Її голова анонсував звільнення утриманих протягом найближчих днів з подальшим транспортуванням їх до Харкова в Галицький запасний батальйон. Але станом на 20 липня справа не зрушила з місця через відсутність бажання в'язнів воювати на фронті проти польських й українських військ і допомагати реалізовувати ідею світової комуністичної революції [27. 4, 9, 12 - 13, 16].

Рефлексуючи на повільні дії бюрократичної машини, того ж дня А. Миколюк від імені Галбюро опублікував відозву «До всіх галичан», у якій звернувся до них з проханням реєстрації. Для демонстрації настроїв галичан наведемо фрагменти звернення, у якому говорилося, що «<...> Галичан в Одесі й на селах є дуже багато, але вони або бояться реєструватися, або не знають, що реєстрація йде <...>». Але вже далі Галбюро визнавало, що вважає ефект страху більш вагомою причиною, зазначивши, що «<...> реєстрація триває й боятися нічого» [28. 31 липня].

Здійснені заходи не дали очікуваного результату, крига взаємного недовіря не скресла, відтак 28 липня Галбюро констатувало нікчемні результати реєстрації, оскільки комуністів серед галичан майже не було. Таким самим став підсумок обліку співробітників радянських установ і лише загальна реєстрація була відносно кращою, що дало можливість скласти список з-понад сотні червоноармійців, санітарів, ув'язнених та партійних [27. 16].

Незадоволений отриманими результатами, як можна припустити через звільнення лише частини утриманих,

А. Миколок 26 серпня 1920 р. підготував листа до губернського парткому з проханням про амністію для солдат-галичан, котрих «<...> втягнули в авантюру галицьку своїм начальством». Він наполягав на необхідності амністії для формування повноцінних галицьких військових підрозділів і просив включити себе у відповідну комісію [27. 4]. Реакція на дії голови Галбюро виявилася хоч і позитивною, але доволі млявою, оскільки після невдалого для Червоної армії завершення Варшавської битви (13-25 серпня 1920 р.) питання перспектив продовження воєнних дій залишалось дискусійним.

Комісія у складі трьох осіб, до якої увійшли секретар Галбюро Стасюк, заступник губвоєнкома Будневич і представник ОГЧК Епштейн, на початку вересня провела своє перше засідання. Останній підтвердив хаотичний стан справ з документами галичан, котрі утримувалися в концентраційному таборі, тому попросив два дні для їхньої систематизації. Наступного засідання, яке відбулося 10 вересня, з'ясувалося, що у концтаборі перебуває 9 галичан, у будинку для примусових робіт – 5, у госпіталі під охороною – 2 особи. Спочатку комісія визнала доцільним амністувати лише одного з 16 утриманих, відправивши його у РСЧА, «щоб він довів свою відданість радянській владі», а 15 вересня ще певну кількість осіб, котрі присягнули на вірність комуністичним ідеалам. Хоча безпосередня участь А. Миколока у прийнятті рішень комісії з амністії не простежується [27. 33 - 36], сказане не заперечує його важливої ролі у вирішенні окресленої проблеми.

У 1920 р. А. Миколок почав освоювати відносно нову для себе справу, пов'язану з організацією сільськогосподарського виробництва в умовах політики «воєнного комунізму». Організувавши в Одесі губернський сільський будинок [7. 10], він від губернського бюро КП(б)У очолив комісію з проведення місяця допомоги міста селу. Вона мала за мету надіслати у сільську місцевість максимально велику кількість матеріалу для поладження інвентаря, влаштування майстерень для великого ремонту, організувати гуртки робітників для відновлення мостів, шляхів сполучення, збору

вважаю [28. 17 липня]. Його підлеглий (секретар сільбуду Г. Гончаренко) під час допиту в 1930-х рр. характеризував свого керівника як людину вимогливу, твердого і чесного партійця, крупного керівника [2. 76].

Паралельно зі сказаним А. Миколок, як член губернського парткому, взяв активну участь у процесі злиття УПЛСР (борьбистів) з КП(б)У, ставши членом так званої трійки (ліквідаційної комісії) Одеського повіту, до котрої також входили комуніст Литвинцев і боротьбист М. Кіркв. Трійка мала затверджувати анкети тих осіб, хто перереєструвався у новій для себе партії [29. 1], а сам процес мав тривати з 3 по 8 серпня 1920 р. [30. 37; 9. 11].

Наступні роки діяльності А. Миколока не входять до хронологічних рамок пропонованої розвідки й частково змальовані вищезазначеними авторами, але вони лише визначили напрямки подальших пошуків, адже в одеській та позаодеській частині біографії досліджуваного персонажа залишається чимало нез'ясованих сюжетів, зокрема його робота в системі народного комісаріату освіти УСРР, наукові досягнення, участь у хлібозаготівлях тощо. Сказане чи не найкраще демонструється на прикладі останніх років життя чиновника, який був заарештований 18 лютого 1935 р. за рішенням міського відділу УНКВС по Одеській області за «контрреволюційну діяльність». Як зазначають В. Марочко і Г. Хілліг, боротьбистське минуле слідчі «розкрутили» до рівня «націоналіста-петлюрівця», а цього було достатньо для страти і довічного палюження. Звинувачення, оголошені йому 22 серпня 1935 р. за ст. 54-11 та 54-2 КК УСРР, Аркадій Полікарпович відхилив. 14 вересня 1935 р. Одеський обласний суд визнав його винним і виголосив вирок: 10 років виправно-трудова таборів та 5 років поселення, звідки він так і не повернувся. 25 грудня 1937 р. за рішенням «трійки» УНКВС по Новосибірській області його пересудили до страти, а 9 січня 1938 р. розстріляли [2. 78 - 79].

Дану схему підважують інформативні матеріали праць з історії репресій в УРСР. В. Савченко пише про «розкручену» справу №10349-П у 1937 р. в Одесі, а не в Новосибірську [3. 114], а у спеціальному дослідженні згадується доповідна за-

писка начальника УНКВС по Одеській області М. Федорова наркому внутрішніх справ УРСР І. Леплевському від жовтня 1937 р. по справі «Фашисти – весенние» (м. Одеса), по якій проходив громадянин Миколюк, котрий в іменному покажчику ідентифікується з ініціалами А. П. [31. 437, 750].

Ще очевидніше ставить під сумнів новосибірський слід у долі А. Миколка судова справа відомого громадсько-політичного діяча В. Боровика, у котрій міститься ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду УРСР від 15 липня 1959 р. на вирок спеціальної колегії Одеського обласного суду від 14 серпня 1939 р., яким засуджений Аркадій Полікарпович Миколюк, 1890 р. н., уроджений с. Любашівка Одеської області. Було визнано, що старший лейтенант держбезпеки В. Калюжний за допомогою сексотів і колеги по НКВС Глебова сфальшував справу [32. 31, 264]. Очевидно, саме вказана дата реабілітації є вірною, а не помилково зазначена 15 червня 1959 р. [2. 79], а дата смерті потребує перевірки і уточнення.

Отже, життя А. Миколюка у період Української національної революції 1917 - 1920 рр. можна розділити на три головних етапи. Спочатку український есер завершував службу в лавах російської армії, де окрім функціональних обов'язків молодшого офіцера, займався пропагандою революційних ідей. На другому етапі, який розпочався після мобілізації та повернення до Одеси, він головну увагу концентрує на партійній роботі, ставши одним з очільників місцевого осередку боротьбистів. Партійні завдання реалізовувалися у тісному контакті з українською громадою міста, а А. Миколюк брав участь насамперед в освітянських й театральних проектах. Третій етап співпав з самоліквідацією УКП (боротьбистів), що відкрило перед А. Миколюком шлях до відповідальних посад у структурі КП(б)У, що відповідало його переконанням націонал-комуніста. В теоретичній площині він був активним поборником побудови незалежної соціалістичної Української республіки, яка б базувалася на принципі формування робітничо-селянської моделі влади, а у практичному житті його зусилля реалізовувалися у найрізноманітніших напрямках освітніх, гро-

мадсько-політичних й економічних заходів, котрі, на його думку, мали наблизити омріяне майбутнє.

Література:

1. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917 – 1920 рр. – Одеса: ТЕС, 2011. – 586 с.
2. Марочко В., Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Науковий світ, 2003. – 301 с.
3. Савченко В. Три расстрельных дела «одесских националистов» 1937 года // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса: Optimum, 2006. – Вип. 2. – С. 107-118.
4. Войтович А. Е. Коаліція лівих соціалістичних партій на Півдні України у період становлення компартійної системи (1917 – 1925 рр.): ідея та реалізація. Дисертація на здобуття наукового ступеня к-та істор. наук: 07.00.01. – Одеса, 2011. – 260 с.
5. Музичко О. Шевченківське свято в Одесі 1920 року: переможний акорд Української революції // Південний Захід. Одесика. – Одеса, 2012. – Вип. 13. – С. 185-208.
6. Музичко О. Студенти Новоросійського університету – діячі українського громадсько-політичного та культурного руху першої половини ХХ ст. // Вісник Одеського історико-краєзнавчого музею. – Одеса: Астропринт, 2012. – Вип. 11. – С. 4-8.
7. Державний архів Одеської області (далі – ДАОО), ф. Р-134, оп. 1, спр. 296.
8. ДАОО, ф. 45, оп. 5, спр. 9453, 7 арк.
9. ДАОО, ф. П. 3, оп. 2, спр. 39, 141 арк.
10. Бевз Т. Партія національних інтересів і соціальних перспектив (Політична історія УПСР). – К.: ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2008. – 587 с.
11. Ветров Р. І. Про роль ліворадикальної партійної інтелігенції в ліквідації УКП (боротьбистів) в 1920 р. // Інтелігенція і влада. Громадсько-політичний науковий збірник. Випуск 3. Серія: Історія. – Одеса: Астропринт, 2004. – С. 109-117.
12. Мошинський В. Український державний театр ім. Т. Шевченка в Одесі й театральна студія ім. М. Кропивницького // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – Лондон, 1966. – Кн. 11 (224). – С. 1247-1262.

13. Костирко М. Згадки про ієромонаха отця Микиту // Визвольний шлях. Суспільно-політичний і науково-літературний місячник. – Лондон, 1967. – Кн. 1 (226). – С. 99-106.
14. Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одеса в епоху воєн і революцій 1914 – 1920. – Одеса: Оптимум, 2008. – 336 с.
15. Вінцковський Т. З історії становлення української національної школи в Одесі в 1917 році // Одеська «Просвіта»: минуле, сучасне й майбутнє (до 100-річчя Одеської «Просвіти»): матеріали науково-практичної конференції. – Одеса: Друк, 2006. – С. 74-80.
16. ДАОО, ф. 42, оп. 35, спр. 2843.
17. Молодая Україна. – 1918.
18. Смирнов В. А. Реквієм ХХ в. В 5-ти томах. Ч. 3. – Одеса: Астропринт, 2005. – 880 с.
19. Вінцковський Т. Формування і діяльність органів влади Центральної Ради на півдні України. – Суми: ТОВ «Друкарський дім «Папірус»», 2012. – 384 с.
20. Вільне життя. – 1918.
21. Нові шляхи. – 1919.
22. Боротьба (Орган губернського комітету УПСР (комуністів) Херсонщини). – 1917.
23. ДАОО, ф. Р-150, оп. 1, спр. 1, 133 арк.
24. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920 – 1930 рр.): позитивний досвід невдалого експерименту. – Одеса: ТЕС, 2010. – 428 с.
25. Музичко О. Одеська театральна студія та інститут імені М. Кропивницького (1919 – 1924 роки) // Українознавчий альманах. – К.: КНУ ім. Т. Шевченка, 2011. – Вип. 5. – С. 168-172.
26. ДАОО, ф. Р-150, оп. 1, спр. 7.
27. ДАОО, ф. П. 3, оп. 1, спр. 142, 76 арк.
28. Більшовик (орган Одеського губкому КП(б)У). – 1920.
29. ДАОО, ф. П. 40, оп. 1, спр. 17.
30. ДАОО, ф. П. 40, оп. 1, спр. 1.
31. Реабілітовані історією. Одеська область: Книга перша / Упорядники Л. В. Ковальчук, Е. П. Петровський. – Одеса: АТ «ПЛАСКЕ», 2010. – 800 с.
32. ДАОО, ф. Р-8065, оп. 2, спр. 5881, 123 арк.

СТУДЕНЧЕСКАЯ ТРИБУНА

*Вікторія Паламарчук,
студентка IV курсу, кафедра історії України
Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова*

ВОРОНЦОВ СЕМЕН МИХАЙЛОВИЧ – ОДЕСЬКИЙ МІСЬКИЙ ГОЛОВА

Особистість князя Семена Михайловича Воронцова, сина Кавказького намісника, генерала-фельдмаршала, Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора Михайла Семеновича Воронцова та графині Єлизавети Ксавер'ївни Браницької, є маловідомою для дослідників. Він народився 23 жовтня 1823 р. в Одесі. Закінчивши Рішельєвський ліцей у 1842 р., з правом на чин XII класу, Семен Воронцов вступив на службу до Департаменту зовнішніх відносин Міністерства закордонних справ [3. 3]. У 1845 р. він був переведений у колецькі секретарі та призначений у розпорядження свого батька, який тоді ж отримав посаду Намісника Кавказу. З початку свого перебування на Кавказі С. М. Воронцов брав участь у Кавказькій війні і 1846 р., за відзнаку в поході, був проведений у титулярні радники з даруванням звання камер-юнкера [10].

2 жовтня 1847 р. Семен Михайлович перейшов з цивільної служби на військову, був зарахований штабс-капітаном лейб-гвардійського Преображенського полку і призначений флігель-ад'ютантом. У рескрипті імператора Миколи I на ім'я князя М. С. Воронцова щодо цього вказується: «...припомяная, что начальным поприщем службы вашей была часть гражданская и что вы, следуя собственному влечению, перешли в военную службу в том крае, где ныне сын ваш, князь Семен, находился постоянно с вами, разделяя все труды и опасности войны, я не мог отказать себе в удовольствии направить и его службу по пути, вами следуемому. В сих видах, Я назначил сына вашего к себе флигель-адъютантом с зачислением Л.-Г. в Преображенский полк штабс-капитаном и с состоянием при вас, вполне надеюсь,

что и он, следуя по стопам доблестного отца своего, будет подобный ему достойный и отличный воин» [11. 270]. Того ж року С. М. Воронцов перебував у операціях під Гергебілі і Салтами, а на початку 1848 р. був нагороджений орденом Св. Володимира 4-го ступеня з бантом. У кампанії 1849 р. С. М. Воронцов також брав участь, був підвищений до капітана і, майже відразу ж, до полковника, нагороджений золотою шаблею з написом «За хоробрість», призначений командиром Куринського егерського полку.

Під час Кримської війни Семен Михайлович перебував у лавах діючої армії і брав участь в обороні Севастополя 1854 – 1855 рр., де був поранений; нагороджений орденами Св. Станіслава 1-го ступеня з мечами (у 1855 р.) та Св. Володимира 3-го ступеня з мечами (у 1856 р.); 6 грудня 1856 р. призначений генерал-ад'ютантом. Після смерті князя М. С. Воронцова в 1856 р. Семен Михайлович успадкував величезні земельні володіння і проявив себе добрим господарем, особливо піклувався в галузі виноградарства и виноробства. Вина його південнобережних кримських маєтків мали заслужений успіх, за якістю перевершували заморські вина [10].

17 квітня 1862 р. С. М. Воронцов був проведений в генерал-лейтенанти. Від 1863 до 1867 р. він перебував на посаді міського голови Одеси. У 1867 р. одесити обрали С. М. Воронцова на другий термін, але він відмовився. Семен Михайлович був першим президентом Одеського товариства образотворчих мистецтв [1. 174]. У 1869 р. він отримав орден Св. Анни 1-го ступеня з імператорською короною і мечами; у 1870 р. був звільнений у безстрокову відпустку з дозволом виїхати за кордон для лікування. Повернувшись на службу в середині 1870-х рр., С. М. Воронцов був призначений командиром X армійського корпусу, який під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. перебував у резерві діючої армії і стояв у Криму. У 1878 р. С. М. Воронцов був проведений в генерали від інфантерії. Помер він 6 травня 1882 р. у С.-Петербурзі, у віці 59 років [3. 3].

Семен Михайлович Воронцов був першим повноправним міським головою за новим положенням, затвердженим

30 квітня 1863 р. [8. 414 - 415]. Протягом 60-х рр. XIX ст. реформа основ міського законодавства торкнулася й Одеси. Запроваджене у 1863 р. міське положення мало низку переваг порівняно з аналогічними документами для столиць Російської імперії. Міському уряду Одеси було надано ширші повноваження, зменшено контроль над управлінням міста, збільшено коло виборців, введено принципово нову прогресивну систему виборів [4. 85]. На виборах 23 грудня 1863 р. в Одесі міським головою було обрано Семена Михайловича. На отримане ним телеграфом повідомлення від графа Толстого він відповів коротко: «Глубоко тронутый доверием граждан города Одессы, принимаю столь лестное для меня назначение и употреблю все усилия и старания, чтобы оказаться достойным их выбора» [9. 91].

Семен Михайлович домігся міського самоврядування без стороннього втручання. Було встановлено газове освітлення та мощення доріг гранітом. С. М. Воронцов намагався приймати участь у торговій сфері міста: контроль базарів та торгової поліції, встановлення акцизу для візників [5. 259, 269; 6. 87, 111 - 112]. В сфері інфраструктури – налагодження транспортних шляхів між містами Російської імперії: «3 декабря. Великий день для Одессы и для всего южного края. Сегодня последовало торжественное открытие Одесско-Балтской железной дороги для товарного движения» [6. 153].

Події 1863 – 1867 рр. добре описані в «Записках Э. С. Андриевского», сучасника тієї доби [5; 6; 7]. Ераст Степанович був особистим лікарем сім'ї М. С. Воронцова, познайомився з ним під час служби на Кавказі. З відходом С. М. Воронцова з посади намісника Е. С. Андрієвський звільняється з посади генерал-штаб-доктора, після чого перебирається до Одеси. Він призначається членом медичної ради Міністерства внутрішніх справ, але ця посада була швидше формальною. У своїх спогадах він з гіркотою пише про те, що його послуги виявилися неоціненими. В Одесі лікар знаходить собі застосування в інших сферах діяльності: його обирають гласним (депутатом) міської думи, гласним Херсонського губернського земського зібрання від Одеси, він стає одним з активних прихильників реформування думи в 1860-х рр.,

очолою комітет, заснований в Одесі для спорудження мостових, був дійсним членом Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії і Кавказького відділення Імператорського російського географічного товариства. Ераст Степанович був поруч з С. М. Воронцовим при всіх важливих рішеннях, що були прийняті для благоустрою міста [3. 3].

Вже наприкінці терміну перебування С. М. Воронцова при владі, в Думі зародилась ініціатива збудувати в місті водопровід: «21-го сентября...В нынешнем заседании Савич рисовался по двум предметам: во-первых, по делу Акимова, а потом по делу водопровода... Предложение английского торгового дома Симсен и Ко устройть в Одессе водопровод, кажется, может быть делом... Савич привез это предложение из Лондона» [7. 89].

На цій посаді С.М. Воронцов прослужив до 14 грудня 1867 р. Але мало часу він проводив в місті – якнайшвидше намагався закінчити свої справи в Одесі і повернутись в свій маєток в Алушці, або ж їздив з візитами до царя в С.-Петербург: «Его светлость наезжает в город только изредка и единственно для того, чтобы все взбудоражить, а во время своего отсутствия расстраивает дела еще более... через путаницу, которые водворяют исправ. его должность. Исправляющие его должность, если придерживаются прямой линии, а не его фантазий, заранее могут быть уверены, что Воронцов, возвратившись, порядком насолит им в Общей Думе» [7. 107].

На думку Е. С. Андрієвського, С. М. Воронцов був вразливим, міг легко потрапити під вплив інших: «Воронцов, пропитанный идеями С.-Петербургского земского собрания, опрометью и как ребенок, бросился в омут увлечений, окружил себя юристами-недоносками из училища правоведения, болтал с ними по целым ночам, отыскивал «des amours de lois», а между тем плясал под дудку отъявленных пройдох: г.г. Пояркова, Потапова, Рашковича, Галки, Бортника, и наконец, Шейнса... Все эти господа преследовали свои точно определенные и очень положительные цели, в основание которых входил, прежде всего, принцип о вознаграждении труда...» [7. 177 - 178].

У 1864 р. загострились відносини С. М. Воронцова з генерал-губернатором П. Є. Коцебу. Близькі «друзі» Воронцова, що були гласними, намагались провести свої ініціативи, запевняючи в їх продуктивності міського голову. Якщо ж Семен Михайлович намагався діяти на свій розсуд, близькі «друзі» розповсюджували плітки по місту про малу ефективність С. М. Воронцова як міського голови. Наприкінці терміну: «...сам Воронцов, который вдруг стал сердечным другом Шейнса, Савича, Рандича, Яхненка и пр. и пр. Он им рассылает даже виноград из своих крымских садов; по-видимому, ему страсть хочется быть выбранным в городские головы с тем, разумеется, чтобы потом отказаться» [7. 107].

Семен Михайлович Воронцов намагався спиратися на добре ім'я та досвід свого батька. Але перевершити його заслуги перед південним краєм, або хоча б втримати авторитет сім'ї Воронцових не вдалось. На Семенові Михайловичі обривається чоловіча лінія давнього дворянського роду Воронцових.

Література:

1. Абрамов В. Первая выставка Одесского общества изящных искусств в 1865 году // Дерибасовская-Ришельевская: Одесский альманах. – 2009. – № 37. – с. 174 - 181.
2. Ануфриева А. Ю. Архив князя Воронцова: история и состав публикации // Документ. Архив. История. Современность. – Екатеринбург, 2005. – Вып. 5. – с. 292 - 307.
3. Ведомости Одесского Градоначальства. – 1882, 7 мая, – № 100. – 4 с.
4. Дорошева А. О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2014. – Вип. 41. – с. 85-89.
5. Записки Э. С. Андреевского: [в 3 т.] / под ред., с пред. и прим. С. Л. Авалиани // Из архива К. Э. Андреевского. Одесса, 1913-1914. Т. 1. 1913, - 373 с.
6. Записки Э. С. Андреевского: [в 3 т.] / под ред., с пред. и прим. С. Л. Авалиани // Из архива К. Э. Андреевского. Одесса, 1913-1914. Т. 2. 1914, - 362 с.

7. Записки Э. С. Андреевского: [в 3 т.] / под ред., с пред. и прим. С. Л. Авалиани // Из архива К. Э. Андреевского. Одесса, 1913-1914. Т. 3. – 1914. – 375 с.

8. О некоторых мерах по введению Положения об общественном управлении г. Одесса // Полное собрание законов Российской империи. – Собр. 2. – Отд. первое. – Т. XXXVIII. – С.-Петербург, 1866. – С. 414–415.

9. Одесса. 1794-1894 // издание Городского общественного управления к столетию города. – Одесса: тип. А. Шульце, 1894. – 852 с.

10. Семен Михайлович Воронцов – Режим доступа: http://worontsovpalace.org/?page_id=308 (27.12.2015)

11. Щербинин М. П. Биография генерал-фельдмаршала князя М. С. Воронцова / М. П. Щербин. – С.-Петербург: Тип. Эдуарда Веймара, 1858. – 374 с.

*Ксенія Сорокіна,
студентка IV курсу історичного факультету,
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова*

БРАТИ ІВАН, МИКОЛА ТА ПЕТРО СОКАЛЬСЬКІ: ВИЗНАЧНІ ХАРКІВ'ЯНИ В ГРОМАДСЬКОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ МІСТА ОДЕСИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

Друга половина ХІХ ст. стала своєрідним поворотним пунктом в історії видання «Одеського вісника». Період вдосконалення та активного розвитку періодичного видання було ознаменовано діяльністю редакційної колегії на чолі з відомими харків'янами – братами Іваном, Миколою та Петром Сокальськими. Шановані на Батьківщині як активні громадські діячі, вони лише зрідка згадуються в виданнях з історії Одеси. Їх звершення побіжно вписуються на сторінки одеської минувшини, оминаючи той факт, що тривалий період їх особистого життя та професійного росту припадає не на юність у рідному Харкові, а саме на тридцятирічний період перебування на півдні України. Колективний внесок родини Сокальських в громадський та культурний розвиток Одеси, на жаль, і досі не знайшов належного висвітлення в наукових працях.

Вивчаючи історіографію з даної тематики, можна дійти висновку, що родинний життєпис Сокальських до переїзду до Одеси підкріплений більш ґрунтовною джерельною базою, на відміну від одеської частини біографії, котра лише фрагментарно згадується в працях, присвячених розвитку періодики означено періоду. Зокрема, висвітлення питання знаходить в монографії І. С. Гребцової «Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.)», в якій автор приділяє увагу аналізу ролі газет та часописів в суспільному розвитку регіону, участі у цьому процесі журналістського та редакційного колективів [1].

З числа біографічних нарисів «славетної тріади», на перше місце слід винести документальну працю мистецтвознавця Каришевої Т. І. «Петро Сокальський». Видання, створене з залученням родинного архіву Сокальських, витримало кілька передруків та лишається чи не єдиним, де визначено погляди українського віртуоза [2]. Діло освітянина Івана Петровича Сокальського – професора, науковця та майстерного лектора Харківського університету, вдалося відтворити за спогадами його учнів та сучасників [3]. Значною мірою безнадійно виглядає справа відносно Миколи Сокальського, віхи життя якого вимагають ретельних розшуків в архівних фондах [4]. Широке поле для дослідження одеського періоду діяльності братів Сокальських підкріплене великою публіцистичною спадщиною.

Слід зупинитися на огляді юності братів Сокальських, що передувала насиченому подіями одеському періоду. Іван, Микола та Петро, що приходилися один одному рідними братами, народилися послідовно, у 1830, 1831 та 1832 рр., в родині харківського вченого, професора політекономії – Петра Івановича Сокальського та його дружини Ольги Петрівни. Брати походили з давнього українського роду, представники якого в свій час відзначилися в історії Запорізької Січі. Відтак, один з їхніх пращурів – Володимир Сокальський був останнім її митрополитом, перед зруйнуванням Січі за наказом Катерини II.

Родинну ідилію було перервано передчасною смертю матері. Петро Іванович Сокальський не жалкував коштів на освіту синів, але скаржився на втому від занять наукою за мізерну платню, якої не вистачало на утримання дітей. Батько не міг цілковито усвідомити творчого потенціалу своїх обдарованих дітей, які, аби абстрагуватися від буденності, поринали у вир мистецтва. Останньому брати приділяли з дитинства вільний час, спостерігаючи за диригуванням дідуса, музиканта за фахом та капельмейстера місцевого оркестру. Іван вивчився грі на скрипці, Микола опанував віолончель, Петро – фортепіано та флейту. Перший свій концерт талановиті юнаки дали у віці 10-12 років. Вони неодноразово були учасниками імпровізованих ви-

став у маєтку батька, спільно із сестрами та друзями виконувало класичні композиції на родинних святах. Особливо припадала до душі слухачам гра Петра Петровича. В німецькій школі, куди хлопчик потрапив у віці шести років, він швидко вивчив складну мову, захопився історією. Микола, в школі, захопився літературою, маючи намір видати друком кілька невеликих авторських романів, напрацювання яких було знайдено у паперах публіциста. Легко далось йому вивчення англійської, завдяки чому юнак міг вільно перекладати улюблені літературні твори Шекспіра та Байрона. Він нерідко випробовував власний поетичний талант, складаючи ліричні вірші. Петро Сокальський згадує, як батько побоюючись, що по смерті матері хлопці можуть вирости без належної жіночої уваги, відправляв їх до пансіону, де виховувалися дівчата. Там брат Микола виступав у ролі лектора, а він мав грати вірного асистента - театралізоване дійство завершувалося під бурхливі аплодисменти пансіонерок.

Петро значно випередив, за успіхами в учбовому процесі, старшокласників, а отже, і початкову освіту здобув достроково, через що був вимушений чекати три роки, поки вік дозволив би йому мати право на вступ до вишу, де він обрав для себе хімічне відділення природничого факультету університету. 1848 р. Петра Петровича було зараховано до числа студентів, роком раніше на фізико-математичний факультет подав документи Микола Сокальський, Іван закінчив навчання дипломованим спеціалістом з філології (захищено мистецтвознавчу роботу «О трагедии Тесписа» на здобуття ступеня кандидата). Петро здобув відповідне звання працею з природничої тематики.

Закінчення вищого навчального закладу стало для братів початком «одеського періоду». Одразу по завершенні навчання Іван був призначений викладачем в одеський Рішельєвський ліцей, молодші брати на цей час мали отримувати диплом. Батько Петро Іванович пристав на пропозицію сина Івана щодо переїзду братів Миколи та Петра до Одеси, де він міг би клопотати щодо служби братів. У вересні 1852 р. брати збираються разом в Одесі. Лець старші за двадцять

років та втім талановиті особистості продовжують у Одесі шлях пошуків власного призначення. Надалі, до спільного глобального проекту, котрим стане публіцистична діяльність в «Одесском вестнике», доля розлучає братів: тож на період до 1858 р. вони намагаються реалізувати особисті задуми [2. 7 - 29].

Іван Петрович впродовж семи років викладає політичну економію та комерцію в статусі ад'юнкта, надалі професора, Рішельєвського ліцею. Відтак, в фонді цього навчального закладу у Державному архіві Одеської області зберігається декілька справ, пов'язаних зі старшим із братів. Найважливіша з них сповіщає про зарахування молодого спеціаліста до числа викладачів і служить відправною точкою його біографії одеського періоду. Прийняття Івана Сокальського на роботу у 1852 р. вдається відновити за назвою архівної справи - «Об определении кандидата Сокальского преподавателем Политической Экономии» [5].

Наступне архівне джерело - «По правлению Рішельевского лицея. Дело о предоставлении ведомостей о числе дворян потомственных и личных, состоящих на службе по ведомству Лицея», подає відомості щодо статусу ад'юнкта Сокальського, зокрема, зазначається, що він є спадковим дворянином, занесеним до родовідної книги, на момент укладання звіту (1852 р.) самотній [6]. Зазначимо, що його майбутній син - Володимир Іванович Сокальський (1863 - 1919 рр.), піде по стопах свого дяді Петра та обере для себе ниву музичного мистецтва. Його численні симфонії, створені під псевдонімом Дон Дієз, стануть продовженням славетних традицій українського симфонізму ХІХ ст. Він відзначиться як музичний критик, дописуючи з 1882 р. низку статей до харківського видання «Южный край», стане упорядковувачем особистих записів, щоденників, листування Петра Петровича, які згодом будуть видані стараннями Т. Карішевої [7].

Ім'я Івана Сокальського фігурує в архівних справах учбових планів Рішельєвського ліцею. З них стає відомо про перебування І. Сокальського на посаді ад'юнкта та зміст вичитаних і запланованих їм лекцій. До речі, у документах за

особистим підписом І. Сокальського особливе місце відведене розвітку торгівлі в Одеса (Додатки 1 та 2) [8]. Щодо наукових розвідок, то у 1853 р. Іван Петрович звітує, що не зможе подати статей до «Журналу Міністерства народної освіти», адже зайнятий складанням урочистої промови для лицейського акту 1854 р. [9] та вже надрукував в «Новороссийском календаре» статтю «О внешней торговле Новороссийского края» та підготував до друку статтю «О влиянии, которое могут иметь на монетную систему вновь открытые россыпи Калифорнии и Австралии» [10].

У 1852 р. Іван Петрович захищає магістерську дисертацію на тему: «О значении совмещения в области промышленности». Видає чотири брошури «О внешней торговле Новороссийского края и Бессарабии в 1850, 1851, 1852 и 1853». З 1853 р., після виходу Ф. Бруна зі статистичного комітету, І. Сокальський починає складати для нього огляди зовнішньої торгівлі, його аналітичні роздуми викладено в «Новороссийском календаре» за 1853, 1854, 1855, 1857 рр. Автор наголошував на зміні «щасливих та несприятливих для краю років», особливо виділяючи 1853 р., коли зовнішній товарообіг південного регіону досяг значних показників порівняно із попередніми роками в цілому, через кризу в Західній Європі, неспроможність США забезпечити постачання зернових та зростання попиту на хліб. Наводячи статистичні дані, Іван Петрович вказував на зростання середнього рівня торгівлі [з. 281 - 284].

Щодо Миколи Сокальського, то відомостей відносно його життя в період з 1851 до 1857 р. вкрай мало. З родинних листувань дізнаємося, що по приїзді в Одесу майбутній головний редактор зголосився на службу до канцелярії пеклувальника Одеського учбового округу, нетривалий час викладав математику в II гімназії та одночасно за запрошенням тодішнього очільника газети – О. Г. Тройницького почав співпрацювати з редакцією «Одесского вестника». Після становлення 1856 р. РГПіТу, його генеральний директор та розпорядник М. О. Новосельський пропонує молодому журналісту підвищення. До обов'язків М. Сокальського на новій посаді входить: складання доповідних записок щодо еконо-

мічного стану краю, пересування судів акваторіями Чорного та Азовського морів, торгівельного балансу портових міст. М. Сокальський починає редагувати канцелярію товариства, друкує оповідання на воєнну тематику [1. 73 - 75].

Петро Сокальський отримує переведення до Катеринославської гімназії, де має викладати курс природничих наук. Влітку 1853 р. він черговий раз повертається до Одеси, аби замістити вакантну посаду викладача у II гімназії. Яким чином фахівець з природничих дисциплін отримує розпорядження викладати історію і досі незрозуміло. По прочитанні двох лекцій Петро Петрович зарікається викладати пропановану дисципліну. В підсумку він не приймає пропозиції стати інспектором єврейських шкіл в Одесі і повертається до рідного Харкова.

За наступні чотири роки молодший брат встигає довести до кінця дисертаційне дослідження, зайняти місце ад'юнкта хімії в Харківському університеті та здійснити давню мрію про подорож до С. - Петербурга [2. 39 -73]. Згодом Петро Сокальський працює гувернером у одного з поміщиків Тверської губернії, чиновником Департаменту сільського господарства, вихователем дітей генерального консула Російської імперії в США. Впродовж двох років Петро Петрович перебуватиме за Атлантичним океаном, про що залишить низку дописів в центральних виданнях [11].

В Одесі відбуваються зміни в редакційному складі «Одеського вестника», переживає реформи й саме видання. Переведення колишнього головного редактора О. Г. Тройницького до С.-Петербургу 1858 р. стає приводом для рішення про передачу газети у звітність Рішельєвського ліцею [12. 3 - 22]. Брати Сокальські беруться за редагування газети ще двома роками раніше - 1857-го. М. Сокальський, у зв'язку з від'їздом з Одеси О. Г. Тройницького, звертається до редакції з проханням її очолити, проте утримується на новій посаді лише на десять місяців. У зв'язку із розміщенням на шпальтах газети скандального матеріалу на посаді редактора його заміщує старший брат [13].

1859-й приносить родині Сокальських доленосні зміни, «Одесский вестник» повертається у відомство губерньської

канцелярії, а отже, Микола займає пост головного редактора, який не покидає до самої смерті у 1871 р. Нова редакція видання продовжує відстоювати право приймати участь в обговоренні громадських питань, тираж газети незмінно зростає. Редакторський комітет підтримує контакти зі столичними виданнями, з метою обміну інформацією, рекламними анонсами. Статті цього періоду сповіщають про політичне життя за кордоном, ця рубрика піддавалася найсуворішій критиці з боку цензурного комітету.

У 1864 р. адміністрація заключає з Миколою Петровичем п'ятирічний контракт «Условия по изданию «Одесского вестника» губернским секретарем Н. Сокальским», який затвердив структуру газети, розподіляючи її на офіційну та неофіційну частини. Перша мала бути передруком розпоряджень імперського та губернського керівництва, друга - включала декілька постійних рубрик, серед яких: «торгівельний бюлетень», фельетон, приватні оголошення, «закордонні відомості», «сучасний літопис», останній переповідав події громадського та культурного життя імперії, краю та міста. Видання ставало щоденним, зміст суворо регламентувався комітетом цензури.

1866-го р. імператор Олександр II прийняв прохання від М. Сокальського, який клопотався визнанням прав його дітей, народжених до офіційного укладання шлюбу [1. 75-79].

Меншою мірою пов'язана з Одесою подальша доля Івана Петровича. Після двох місяців на посаді головного редактора газети та короткотривалої співпраці з «Одесским вестником» (його статті були підписані псевдонімом «Д. Дністровский») та «Новороссийским календарем» він повертається до Харкова, у зв'язку із запрошенням зайняти пост професора кафедри статистики. Проте викладач зберігає зв'язки з поважним виданням у вигляді епізодичних дописів до газети. Зокрема, на шпальтах «Одесского вестника» фігурують його публічні лекції в Харківському університеті 1861 р.: «О земельных банка», «О выборе места для Новороссийского университета».

Він надавав перевагу Одесі, стверджуючи, що «лише обстановка великого міста може сприяти науковим заняттям та

дослідженням», виступав прихильником ідеї заснування університету в нашому місті. І. Сокальський розглядав питання будівництва шляхів сполучення на півдні Російської імперії, низка його речей з цього приводу передруковувалася в «Одесском вестнике» за 1865 р. Згодом Іван Петрович отримує ступінь доктора політичної економії та статистики в київському університеті Святого Володимира. Своєю останньою роботою він називає «Реформу на очереди», в якій постає палким захисником системи біметалізму [3. 281 - 284].

Петр Сокальський впродовж 1859 - 1871 рр. активно співпрацював із редакцією «Одесского вестника» у якості дописувача фейлетонів та помічника головного редактора. Підписані численними псевдонімами, як то, «Фагот», вони з'являлися у газеті ледь не у кожному числі та сповіщали читачів про нагальні питання не без домішки іронії. Статті стосувалися явищ культурного життя міста, або це були огляди нещодавніх видань. Петро Петрович відвідував концерти та театральні постановки, одразу викладаючи на шпальтах свої враження, схвальні відгуки або критичні зауваження [1. 80 - 82]. П. Сокальський, хоча і не опанував української мови і все життя використовував російську, був справжнім прихильником національної творчості, схвалював доробок Тараса Шевченка, вважаючи його взірцем української поезії: «Получено также в Одессе издание произведения г. Шевченки, для тех, кому доступна красота малороссийского языка - это настоящий подарок... жаль, что в нее вошли не все произведения автора и цена ее дорога. Ее следовало бы пустить по самой низкой цене, так как ее назначение для массы, которая, читая, укрепилась бы в любви к родному языку и родному характеру» [14].

На початку 1869 р. Петра Сокальського обирають секретарем Товариства сільського господарства Південної Росії, затверджують редактором його «Записок» [2. 170]. Одночасно він був активним членом Товариства взаємного кредиту та від січня 1869 р. виступав у якості укладача «Записок Императорского Общества сельского хозяйства Южной России» [15. 101], подаючи до видання і власні статті. Зазначи-

мо, що членами даних товариств були в свій час Іван Сокальський (ИОСХЮР [16. 359] та ООИД [17. 399]) та Микола Сокальський (ИОСХЮР [18. 103]), про що свідчать відповідні позначки в календарях за 1860-ті рр.

Після смерті старшого брата Миколи Петро Петрович продовжує публіцистичну діяльність. Він звертається до членів Головного управління друку з проханням затвердити його у якості видавця та головного редактора «Одесского вестника». Врешті, по отриманні схвального відгуку, він поєднує дві посади (1872 - 1876 рр.), а згодом переходить до редакції «Новороссийского телеграфа». 1871 р. він одружується з Оленою Іванівною Прохоровою [2. 170 - 171].

Петро Сокальський співробітничав з багатьма російськими та українськими митцями, видатними композиторами та критиками, серед яких О. Даргомижський, П. Гулак-Артемовський, Микола Лисенко. З останнім Сокальський листувався впродовж життя, обговорюючи стан культурного життя імперії. У 1862–1863 рр. П. Сокальський навчався в С.-Петербурзькій консерваторії, яку не зміг закінчити через стан здоров'я та несприятливий північний клімат. У творчому доробку митця близько 40 фортепіанних творів, понад 40 романсів, серед яких романи на слова Т. Шевченка, опери за мотивами творів О. Пушкіна, М. Гоголя, П. Гулака-Артемовського. Петро Петрович виступає у якості автора збірочок: «О музыке в России» (1862), «Русская народная музыка, великорусская и малорусская, в ее строении мелодическом и ритмическом и отличия ее от основ современной гармонической музыки» (1888), «Малороссийские и белорусские песни» (1903) та ін. В 1875–1876 рр., перебуваючи в Болгарії як військовий кореспондент, він записує кілька народних пісень, які використовує у своєму творі «Славянский альбом» [19].

Відзначився він і внеском в культурне життя Одеси, де у 1864 р. організує Товариство аматорів музики (пізніше – Одеське музичне товариство). Подібна установа була створена в місті у 1842 р. стараннями Ігнатія Тедеско, однак, швидко припинила свою діяльність і змогла відродитися більш як двадцять років потому завдяки старанням Петра Петро-

вича. За його закликком музиканти міста грають благодійні концерти на користь майбутнього проекту, якими у якості диригента керує І. Тедеско [2. 100 - 106].

У 1861 р. Петро Сокальський бере участь у музичному конкурсі Імператорського музичного товариства, на якому він отримує премію за кантату «Бенкет Петра Великого» [20]. Надалі митець організовує при Товаристві хор, до якого приєднується аматорський оркестр. З 1 вересня 1866 р. на їх базі починає діяти музична школа, що була створена на зібранні від концертів кошги [2. 106 - 11]. Паралельно Петро Петрович провадить читання публічних лекцій з історії і теорії музики, акустики, естетики, дописує статті та рецензії, продовжує складати музичні композиції.

Перебуваючи більш як дванадцять років на посаді головного редактора «Одесского вестника», Микола Петрович, помирає 1871 р. у віці сорока років, від запалення очеревини. У некрологах згадано, що впродовж кількох місяців він страждав від різкого болю в області шлунка та через напружений робочий графік не звертався за допомогою лікарів. Власне і смерть настигла його під час чергового заняття – Микола Сокальський поспішав до видавництва. Пізніше розтин покаже наявність неоперабельною пухлини. Редакція згадує публіциста як невтомного та активного громадського діяча, з патріотичними позиціями, газету при цьому називають не інакше, як «центральный» та «головний» проєкт його життя. Прощання з Миколою Петровичем відбулося 18 травня 1871 р. [4]. Труну було винесено з будинку по Преображенській вулиці (номер достеменно не встановлено, існують відомості, що він розташовувався навпроти поліцейської дільниці) та поховано на І християнському цвинтарі. На жаль, встановити місце знаходження поховання на стертому з лиця землі кладовищі навряд чи вдасться [21. 405 - 406].

Через шістнадцять років світ втрачає Петра Петровича. У 1887 р. видатний композитор помирає від катару легенів, за дивним збігом обставин його смерть нагадує відхід з життя Миколи Сокальського. Молодший брат згасає також навесні та передчасно, у віці п'ятдесяти п'яти років від легеневого

захворювання. Він вчасно не звертається до лікарів та полишає земне життя, так само поспішаючи з дому до видавництва, аби прочитати чергову рецензію на останню зі своїх музичних композицій. Прощання з митцем пройшло 30 березня 1887 р. біля його одеського будинку №39 по Ямський вулиці (номер будинку вказано у листуванні з М. Лисенком) [2. 229]. Поховали Петра Петровича на Новому (II християнському) цвинтарі. Розташування його могили не відоме, воно не фігурує серед реєстру цвинтаря, можливо, перебуває у занедбаному стані або зруйноване під час змін на кладовищі. З невідомих причин на похороні були відсутні члени редакції «Одесского вестника», імовірно, це можливо пов'язати з переходом П. Сокальського до «Новороссийского календаря» [22]. Ще через десять років, у квітні 1897 р., у Харкові останнім з родини помирає найстарший з братів – Іван Петрович [3. 284].

Брати Іван, Микола та Петро Сокальські залишили помітний внесок в громадському та культурному житті нашого міста. Родина відзначилася плідною працею на освітянській ниві, активною публіцистичною діяльністю на базі поважного тогочасного видання – «Одесский вестник». Саме на його сторінках тріо публіцистів намагалося відстоювати права та інтереси громадян, наголошувало на необхідності провадження глобальних реформ та боролось за звершення щодо благоустрою міста. Вони виступали активними членами багатьох наукових та громадських товариств Одеси, проявили себе у якості укладачів «Записок» цих товариств, ініціювали низку культурних заходів, відродження діяльності одеського Музичного товариства. Митці виказували себе у якості патріотів, стверджуючи українські цінності. Щодо громади міста, то станом на теперішній час в Одесі не встановлено жодного пам'ятного знаку на честь братів Сокальських.

Література:

1. Гребцова И. С. Периодическая печать в общественном развитии Южного степного региона Российской империи (вторая треть XIX в.). – Одесса, 2002.

2. Каришева Т. И. П. П. Сокальський. Нарис про життя і творчість. – К., 1959.

3. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) // Под. ред. проф. М.П. Чубинского и проф. Д. И. Багалея. – Харьков, 1908.

4. Одесский вестник (далі ОВ). – 1871. – 19 мая; Некролог // ОВ. – 1871. – 20 мая; О похоронной процессии // ОВ. – 1871. – 22 мая; Очерк о жизни // ОВ. – 1871. – 26 мая.

5. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). - Ф.44. - Оп.2. - Спр. 89. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://archive.odessa.gov.ua/el_arh/doradjanski/f_1-100/.

6. ДАОО. - Ф.44. - Оп.3. - Спр. 49.

7. Сокальський Володимир Іванович (псевдонім – Дон Дієз)/ Курас І. Ф. Провідники української духовності. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://libfree.com/133773297_kulturologiyasokalskiy_volodimir_ivanovich_psevdonom_don_diyez.html#657.

8. ДАОО. - Ф.44. - Оп.3. - Спр. 2.

9. Там саме. - Спр. 133.

10. Там саме. - Спр. 92.

11. Сокальський П. Путевые заметки: Переезд через Атлантический океан / Содержание Одесского Вестника за 1859-й // ОВ. – 1860. – 5 января; Сокальський П. Фельетон. Утро в Нью-Йорке (из Американских заметок) // ОВ. – 1860. – 13 августа.

12. Гордієвський Мих. М. І. Пірогов і «Одесский вестник» // Записки Українського бібліографічного товариства в Одесі. – Одеса, 1930.

13. Одесский вестник. – 1857. – 29 января; От редакции // ОВ. – 1857. – 31 декабря.

14. Фагот. Фельетон. Одесский листок // ОВ. – 1860. – 23 февраля.

15. Новороссийский календарь на 1871, издаваемый от Канцелярии Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора. – Одесса, 1870.

16. Новороссийский календарь на 1857, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса, 1856.

17. Новороссийский календарь на 1860 высокосный год, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса, 1859.

18. Новороссийский календарь на 1865, издаваемый от Ришельевского лицея. – Одесса, 1864.

19. Сокальский Петро Петрович / Курас І. Ф. Провідники української духовності. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://libfree.com/184089448_kulturologiyasokalskiy_petro_petrovich.html#964

20. Тедеско И. Русская кантата «Пир Петра Великого» для хора и оркестра, сочинения П. Сокальского // ОВ. – 1861. – 18 мая.

21. Первые кладбища Одессы: Одесские некрополи. – Одесса, 2012.

22. Год восемнадцатый. Известие о кончине. // Новороссийский телеграф. – 1887. – 31 марта (12 апреля); Ф. С. Фельетон. Воспоминания о П. П. Сокальском // Новороссийский телеграф. – 1887. – 1 (13) апреля.

ДОДАДОК 1.

«По правлению Ришельевского лицея. Дело. Об истребовании программ преподавания наук в Лицее на вторую половину 1851-82 года» // ДАОО. – Ф. 44. – Оп. 3. – Спр. 2.

В первое полугодие 1851-52 академического года пройдены мною по предмету Политической Экономии следующие статьи:

1. Введение в Политическую Экономию: определение ее и связи с другими науками

2. История Политической Экономии

3. Первая часть системы Пол. Экономии: О производстве богатств

4. Первая глава из второй части – Обращения богатств – о мене и цене

Во второе полугодие 1851-52 акад. года я предполагаю пройти по программе, представленной мною при начале курса следующие статьи:

1. О деньгах

2. О кредите

3. О доходах частных лиц и правительства

4. О потреблении

По предмету Коммерции в первое полугодие 1851-52 года пройдено мною, по программе представленной в начале курса:

1. Общие понятия о торговле и важность ее в системе Государственного хозяйства

2. О различных видах торговли
3. О пособиях торговли: деньгах и кредитах
4. О банках и векселях

Во второе полугодие 1851-52 я предполагаю пройти следующие статьи:

1. Краткое понятие о бухгалтерии
2. Сравнительное обозрение русских весов и монеты с иностранными
3. О торговле главнейших городов земного шара, известных в коммерческом отношении
4. История торговли Новороссийского края и в особенности история торговли города Одессы

*Исполняющий должность Адьюнкта
Политической Экономии и Коммерции
Иван Сокальский*

ДОДАТОК 2.

Программа по предмету Коммерции на второе полугодие 1851-52 года // ДАОО. - Ф.44. - О.3. - Спр. 2.

1. Бухгалтерия. Краткое понятие о бухгалтерии простой и двойной. Итальянской. О книгах необходимых и вспомогательных.
2. Сравнительное обозрение весов и монет иностранных и русских.
3. О важнейших коммерческих городах в Европе: Лондон, Ливерпуль, СПбетербург, Константинополь, Амстердам, Венеция, Генуя, Марсель и др. В Азии: Пекин, Калькутта и пр. В Америке: Рио Джанейро, Н.Орлеан, НьюЙорк, Бостон и другие.
4. О торговле Новороссийского края.
5. О торговле города Одессы.

*Дарья Мацкул,
студентка 4 курса Южноукраинского национального
педагогического университета им. К. Д. Ушинского,*

ИСТОРИЯ ОДЕССКОГО АРТИЛЛЕРИЙСКОГО УЧИЛИЩА СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЭПИГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ

Одесское артиллерийское училище (Одесса, Фонтанская дорога, 4) оставалось одним из старейших военно-учебных заведений в Украине. Решение о закладке учебных корпусов было принято военным министерством Российской империи 28 июля 1912 г., 25 сентября 1913 г. состоялось его открытие. Однако сооружение здания продолжалось с 1912 по 1915 г. Великий князь Сергей Михайлович Романов считался шефом училища, в связи с чем, оно получило название Сергиевского артиллерийского (САУ). Училище было закрыто большевиками, захватившими власть в Одессе 18 января 1918 г., и с января по ноябрь 1918 г. не функционировало. 5 мая 1919 г. на его базе открылись Одесские советские артиллерийские курсы. В октябре 1919 г. приказом генерала А. И. Деникина САУ было восстановлено, в феврале 1920 г., в момент эвакуации «белой» Одессы, переведено в Крым, а затем в Болгарию (г. Велико-Тырново). Там в 1923 г. был произведен последний выпуск юнкеров. На рубеже 1923 - 24 гг. САУ было расформировано [1].

В советской Одессе в 1922 г. артиллерийские курсы были реорганизованы во II Одесскую школу тяжёлой и береговой артиллерии [2. 34]. В 1926 г. школе присвоено имя М. В. Фрунзе, а в 1937 г. она стала Одесским артиллерийским училищем им. М. В. Фрунзе (ОАУ). В 1941 г. ОАУ эвакуировалось из Одессы, а в 1944 г. вернувшись - было награждено орденом Ленина, стало именоваться Одесским ордена Ленина артиллерийским училищем. В 1969 г. его переименовали в Одесское высшее артиллерийское командное ордена Ленина училище им. М. В. Фрунзе (ОВАКОЛУ). В 1993 г. училище вошло в состав Одесского института сухопутных войск

(ОИСВ) как факультет ракетных войск и артиллерии. В 2007 г. ОИСВ был ликвидирован, и училище прекратило свое существование. За период с 1913 по 2007 г. из стен училища вышло ок. 30 тыс. офицеров [3].

Истории училища посвящены статьи, как правило, юбилейного характера. В частности, авторства В. Голованя [3], А. Саковича [1], В. Крячуна [4], В. Кржеминского [5]. В. Головань опубликовал две небольшие брошюры «Третье артиллерийское (к истории Одесского Сергиевского артиллерийского училища)» [6] и «Малоизвестные страницы истории Одесского артиллерийского училища» [2]. Первая описывает историю САУ в период 1912 – 1918 гг.; вторая – 1918 – 1925 гг. История ОАУ с 1919 по 1967 г. изложена в юбилейном издании «Одесское артиллерийское» [7], которое вышло в свет в связи с 50-й годовщиной училища. Детального исследования по всему периоду функционирования САУ – ОАУ нет. Тем актуальнее введение в научный оборот новой источниковедческой информации. Речь идет об исторических граффити на стенах самого здания бывшего САУ – ОАУ. В результате осмотра фасадов главного корпуса и примыкающих флигелей, весной 2015 г. мною было собрано более 5000 граффити, датированных периодом с 1912 по конец 2000-х гг.

Большинство надписей – памятные, оставлены курсантами в честь окончания учебы, поступления, сдачи экзаменов, зачетов. Большая часть граффити была начерчена во время караула. Все они оставлены преднамеренно, в соответствии с некой неофициальной, неизвестной корпоративной традицией. По словам бывшего выпускника ОАУ В. С. Крячуна, курсанты не знали, откуда пошла эта традиция. Они «расписывали» фасад здания из года в год, а начальство просто не придавало этому особого значения. Правда, генеральский корпус пытались очистить от граффити, но остальной фасад здания так и остался усыпан эпитафическим творчеством.

Традиция оставлять памятные надписи частного характера на стенах городских сооружений не нова и имеет множество аналогов в мировой эпиграфике. Так, жители Пом-

пей оставляли граффити практически на всех постройках города. Тематика «помпейских» надписей варьировалась от философских и политических до любовной лирики [8. 48, 66, 93 - 95, 140]. Граффити советских солдат 1941 - 1944 гг. сохранились на стенах казематов, казарм и подвалов Брестской крепости, в Дрездене, Львове, Берлине [9]. Граффити, схожие с одесскими, встречаются на стенах Казанского танкового [10] и Подольского артиллерийского училищ [11].

Надписи на стенах ОАУ несут в себе информацию о личном составе училища, о географии происхождения курсантов, о смене статуса и названий училища на протяжении всей его истории. По числу упомянутых дат наблюдается четыре основных всплеска «эпиграфической активности»: 1939 - 1940 гг., 1945 - 1949 гг., 1965 - 1971 гг. Абсолютный максимум упоминаний приходится на 1947 г.

Самые ранние зафиксированные даты – 1839 год, 1901, 1906 2/Х. Эти даты гораздо ранее появления самого здания, ведь строительство корпусов училища началось в сентябре 1912 г., а до октября 1912 г. был выложен только фундамент казарм и служебного флигеля. Закладка главного здания училища была произведена в июне 1913 г. [12]. Наиболее ранняя аутентичная дата – 1912 (рис. 2,а), найденная на восточном фасаде здания с южной стороны. Ее появление могло быть связано с начальным этапом строительства здания [6. 15] Скорее всего, надпись была сделана рабочими во время строительства, так как юнкеров в это время в училище еще не было.

На восточном фасаде здания с северной стороны и на северном флигеле обнаружены две надписи с указанием даты «1913», нацарапанные, предположительно, «дореволюционным почерком». Надписи с указанием даты «1914» не встречаются, что можно объяснить военным положением училища. Юнкера проходили ускоренные курсы обучения и в условиях особого режима им, возможно, было не до надписей. К дореволюционному периоду относятся граффити с указанием даты «1915», расположенные на восточном фасаде здания с южной стороны.

Дореволюционный комплекс представлен 6 надписями.

Среди них – упоминание городка Лахти (Южная Финляндия). Он оставался в составе Российской империи до конца 1917 г. Надпись сделана на русском языке. Таким образом, можно сделать вывод, что курсант из княжества Финского проходил службу в училище накануне его отделения. В Финляндии были сильны антироссийские настроения, российское правительство пришло к выводу о ненадежности финских солдат и уменьшило квоту призыва в Финляндии [13, 94 - 97, 104 - 107].

Граффити, относящиеся непосредственно к революционному периоду, тоже немногочисленны. Дважды встречается дата «1917», внимания заслуживает также надпись «Рипак 1915 – 1918». В это время училище функционировало в ускоренном режиме, и трехлетняя программа обучения была оптимизирована. Если надпись оставил курсант, то возникает вопрос: как он сумел все это время оставаться в училище, избегая призыва?

На северном флигеле обнаружена надпись на немецком и русском языках «Ernst Gral Коба/S.F 10.X.18». Граффити было оставлено за два месяца до ухода австро-венгерских войск из города [14, 40]. К этому же периоду относится надпись на генеральском флигеле – «Кав.ССР». Сокращение от «Кавказская советская социалистическая республика», которая находилась в составе РСФСР с 7 июля по декабрь 1918 г. Ее успел оставить выходец из республики, который, возможно, учился в стенах «советского» училища уже в 1919 г. или позже, после установления советской власти в Одессе в феврале 1920 г.

Зафиксировано 7 граффити 1919 г. Не ясно, кем они могли быть оставлены: советскими курсантами, которые в мае - августе 1919 г. находились в здании, или юнкерами восстановленного генералом А. Деникиным Сергиевского училища. Примечательна надпись «1917 - 1919» с восточного фасада северного флигеля. Дата, возможно, свидетельствует о том, что некий курсантский, преподавательский, «вахтерский» состав находился в здании в бурный период истории Одессы.

Надписей, датированных 1920 - 1921 гг., зафиксировано 4. В сравнении с последующими периодами – не много.

Объяснить это можно тем, что личный состав Сергиевского артиллерийского училища был эвакуирован из Одессы в Крым в феврале 1920 г. Большевики восстановили деятельность советских артиллерийских курсов на базе учреждения, но функционировали они недолго, одесские курсанты в составе киевской бригады курсантов были направлены на борьбу против повстанцев Н. Махно, а затем против Русской Армии генерала П. Врангеля [2. 19].

Из графика №1 следует, что надписи, датированные дореволюционным периодом и 1920-30 гг., находятся в невысоком количественном диапазоне. Максимальное количество надписей относится к 1934 и 1937 гг. (13 – 14 граффити на каждый год). Общее количество надписей с 1912 по 1938 г. составляет 109, т. е. всего 2,2% от всех зафиксированных. Вероятно, традиция оставлять надписи на стенах училища еще не устоялась. Невысокий показатель эпиграфической активности, очевидно, связан и с количеством курсантов, которые учились в ОАУ до 1938 г., когда набор в училище резко увеличился [7. 63].

Начиная с 1938 г. в артиллерийских военно-учебных заведениях увеличились штаты по всему СССР, сократились сроки обучения [7. 63]. «Расширенный» в 1938-40 гг. набор в училище отразился в росте количества граффити. Повышение эпиграфической активности курсантов наблюдается в 1939-40 гг. На этот двухлетний отрезок времени приходится 83 надписи. 34 граффити были оставлены в 1939 г., 49 - в 1940 г. В это время 3-годовалый срок обучения заменили 2-годовалым, и выпуск 1939-41 гг. учился уже по 2-летней программе [7. 63].

Из надписей 1941 г. следует отметить граффити, сделанные перед началом советско-германской войны. На восточном фасаде, с южной стороны, обнаружена надпись «Б.Л.Б. 12.5.1941». Особый интерес представляют надписи периода немецко-румынской оккупации Одессы (17 октября 1941 – 9 апреля 1944 гг.), поскольку информации об истории здания в этот период практически нет. Известно лишь, что личный состав училища был эвакуирован на Урал [15]. Но корпус не пустовал, на протяжении 1941 - 1944 гг.

здесь располагались румынские военные казармы или же функционировали немецкие или румынские военные учебные курсы. Зафиксировано 52 датированные надписи периода оккупации. Большинство из них оставлено на южной и северной сторонах восточного фасада – 19 надписей; на северном и южном флигеле – 23; на ремонтных мастерских и генеральском флигеле – 6. Обнаружено 26 надписей на немецком языке. Некоторые граффити оставлены поблизости от парадного входа в корпус и пережили весь советский период. К ним относятся: «Adolf 1942 Wehrmacht» и «Volf». Зафиксировано 6 подписей на румынском. К примеру, на стенах ремонтных мастерских найдены: «Stronskij», «Răa...ndu Aurel» (Рис. 4, б), «h reat...19 Comuna Tudor Vladimiresku județul Icopurdui».

На фасадах училища встречаются и молдавские фамилии оккупационного периода, написанные на русском языке. Так, на северном флигеле обнаружена надпись «Быня 1941-43». Можно предположить, что граффити оставил выходец из Бессарабии. Одна русскоязычная надпись: «Мушег Оаннжян 43 г.» - того же периода и дублируется несколько раз по-армянски («Мушег Петросович Оганнжян»).

На здании обнаружено 15 надписей оккупационного периода с русскими и украинскими фамилиями: «Амурский Г. И. 25.9.1941», «Коженковский А. В. 2.5.1942», «Титаренко В. А. 43 г.». Интересна надпись: «Петров Тула 43». Возможно, этот Петров являлся коллаборантом, проходившим военную подготовку. В Туле, к этому времени, уже существовала Тульская районная охранная группа ГУКВ (дивизион) [16], которая сотрудничала с немцами и поэтому вполне возможно, что часть русских добровольцев проходила специальную подготовку в Одессе. В то же время указанные даты могли быть датами рождения советских курсантов, которые учились в 1960-х гг.

Граффити с южной стороны восточного фасада: «Курсант Прокопенко 8.IV.1944» позволяет предположить, что в здании ОАУ функционировали военно-учебные курсы. Если бы в училище находились только казармы с призывниками из Германии, Румынии (Бессарабии), то со-

брание надписей по фамилиям и языку было бы однородным. С другой стороны, даты более широкого диапазона: «1941-43гг.», «1941-42», заставляют с осторожностью относиться к версии о функционировании в здании лишь краткосрочных военных курсов.

Не исключено, что на базе училища мог находиться временный перевалочный пункт для оккупационных войск. Но этому противоречит автограф «курсанта Прокопенко» и надпись «Быня 1941-43 гг.». Последнее граффити охватывает слишком длительный промежуток времени.

В здании ОАУ могли находиться добровольческие курсы РОА. Армия формировалась в основном, из советских военнопленных или из числа эмигрантов. Формирование подразделений РОА началось в 1943 г. Агитация в РОА велась на всей оккупированной советской территории и особенно в Одессе. Местные оккупационные газеты «Молва», «Одесская газета» неоднократно сообщали информацию о РОА пропагандистского характера [17. 290 - 292]. Вероятно, многообразие граффити по тематическому и хронологическому ряду оккупационного периода, объясняется размещением на территории училища разных ведомств и организаций. Регулярные румынские войска находились в казармах; в одном из флигелей могли располагаться «курсы» для коллаборационистов. С 1942 г. появляются немецкие надписи, которые фигурируют до конца оккупационного периода Одессы: к 1942 г. относятся 13 датированных граффити, 1943 г. – 4, 1944 г. – 5. На восточном фасаде здания, с северной стороны, обнаружен ряд надписей, оставленных немцами накануне освобождения Одессы: «Han.t Horc 12.3.44», «Edlinge I.4.44», «Falk A. 1.4.44». Возможно, немецкие надписи 1944 г. принадлежат солдатам 6-й армии вермахта, которая заняла город в марте 1944 г. и находилась в Одессе вплоть до ее освобождения.

Среди блока оккупационных надписей встречаются названия немецких городов. Например, «Eibenstock», датированная 1943 г. Айбенштток – город в Саксонии. Немецкие подписи раздражали послевоенное поколение советских курсантов, поэтому их всячески пытались зачеркнуть или затереть.

Два десятка советских надписей, оставленных после освобождения города 10 апреля 1944 г., свидетельствуют о восстановлении деятельности училища. На 1945-49 гг. пришелся очередной всплеск эпиграфической активности курсантов – 606 надписей, т. е. 12 % от общего количества. К 15 января 1945 г. в артиллерийском училище были полностью возобновлены занятия [7. 127].

Абсолютный максимум послевоенных надписей пришелся на 1947 г. (157 граффити). В этом году состоялся первый послевоенный выпуск курсантов, обучавшихся по 2-годичной программе уже в мирное время. 60% выпускников этого курса были участниками войны [7. 135].

В послевоенное время здесь все чаще продолжали обучение выпускники суворовских училищ. Обнаружено 20 аббревиатур самых разных СВУ: Московского, Минского, Рязанского, Свердловского. В основном они датированы 1960-80 гг., временем, когда училище получило статус высшего артиллерийского командного учебного заведения (1969 г.) [15]. Учреждений, подобных Одесскому ВАКУ, в СССР было всего пять: Коломенское, Тбилисское, Сумское, Хмельницкое и Ленинградское ВАКУ [18]. Выпускники СВУ, получив общее среднее образование и подготовку к военной службе в офицерском звании, поступали в ОВАКУ с целью получить высшее артиллерийское образование.

На период 1965 - 1971 гг. приходится следующей пик надписей на стенах корпусов – 444 единицы. Возможно, это связано с очередным увеличением набора курсантов. С конца 1950-х гг. в вооруженных силах СССР активно формируются ракетные дивизии. В 1962 г. в училище открыли ракетный факультет. Набор курсантов в эти годы постоянно увеличивался, что связано с общей тенденцией увеличения численности Советской Армии в 1960-е гг. В брежневскую эпоху СССР оказывал военную помощь режимам в Азии, Африке, Латинской Америке, направляя оружие, технику, военных экспертов, занималось обучением военных специалистов из «прогрессивных» государств [19. 9 - 11]. Граффити ОАУ сообщают информацию о географии курсантского состава. Наибольшее количество зафиксирован-

ных астинонимов украинские – 442 из 788 (56%), ведь лидирующее число курсантов училища набирались из Украины. На графике «Частота упоминаний астинонимов» видно, что большинство курсантов училища указывали названия южных и восточных регионов Украины (логично предположить, что это названия родных населенных пунктов учащихся). Так, астиноним Одесса встречается 59 раз, Николаев – 27, Херсон – 22, Запорожье – 20, Харьков и Киев – по 14, Винница – 11, Луганск – 10. Астинонимы из Западной Украины представлены 26 образцами (3,2% от общего количества). Чаще всего встречается Львов – 7 раз, Хмельницкий – 5, Черновцы – 5, Тернополь – 2. Небольшое количество надписей, указывающих местности Западной Украины, отражает определенные предубеждения военного руководства в отношении «западэнцэв» при наборе в училище. К 1950-м гг. относятся единичные надписи выходцев из западных областей УССР. Большинство упоминаний из этого региона относится к 1960-70-м гг. или ко времени утверждения независимости Украины (после 1990 г.). В Хмельницком было свое высшее артиллерийское командное училище им. маршала артиллерии Н. Д. Яковлева (ХВАКУ), основанное в конце 1960-х гг., что давало возможность получить артиллерийское образование и в регионе, приближенном к Западной Украине²⁶.

В эпиграфическом массиве необходимо отметить Крым. Полуостров превзошел по количеству упоминаний все остальные – астинонимов из Крыма насчитывается 86, и большинство из них оставлены после 1954 г. Артиллерийских военных учебных заведений в Крыму не имелось, поэтому желающим получить такое образование необходимо было отправляться в другие регионы СССР (ближайшее артиллерийское училище находилось в Одессе). Авторы большинства надписей из Крыма ассоциировали себя с островным топонимом и лишь небольшая часть – с конкретным населенным пунктом. Топоним Крым встречается 42 раза из 86 астинонимов из этого региона. Из крымских городов чаще всего встречаются: Керчь – 11 раз, Симферополь – 7, Ялта – 6, Севастополь и Евпатория – по 5, Алушта – 4.

²⁶ Автор признателен за любезно предоставленную информацию выпускнику ХВАКУ С. Мордвинову.

Географія походження одеських курсантів була різнообразна. Ілюстрацією тому служить графік «Розподіл астінонімів по республікам СРСР». В значительному кількості представлено РСФСР – 131 астінонім (16% від загального числа), Молдова – 42, Білорусія – 27. На 1960-80-і рр. приходяться граффіті курсантів із Узбекистану – 11, Азербайджану – 9, Казахстану – 7, Киргизії – 5. Надписи курсантів із Арменії та Грузії датуються 1990-ми рр.

Графік «Розподіл надписів по мовним групахам» дозволяє побачити, незважаючи на переважуюче число зафіксованих астінонімів із України, 4194 граффіті із 5030 (т. є. 83%) зроблені на російській мові. Це можна пояснити тим, що найбільше кількість астінонімів походять із східного та південного регіонів України, де міське населення було російськомовним. Україномовних надписів всього 49 (0,9% від загального числа зафіксованих граффіті). Очевидно, це пов'язано з наслідками політики «русифікації». Впровадження російської мови в освітню, адміністративну та культурну сфери радянських республік було неотъемлемою частиною соціальної, культурно-освітньої та управлінської політики радянського керівництва. Третім за кількістю слідують надписи на англійській мові (32 од.). В більшості своїй, вони не мають прив'язки до певної дати чи астіноніму. З них 7 надписів є українськими чи російськими астінонімами. Крім того, на стінах присутні граффіті на армянській, китайській, польській, іспанській (очевидно, зроблених кубинцями), чеській мовах.

Жаргонні слова, любовні признання та образи серед усього масиву надписів становлять незначительну частину. Основне число такого роду граффіті припадає на 1960-80-і рр. Граффіті з ненормативною лексикою зафіксовано 30 од. До любовної лірики мною віднесено 63 надписи. Це згадки жіночих імен, крилаті вирази, присвячені жінкам, портрети дівчаток та навіть любовні вірші. Подібні надписи зустрічаються частіше за все на стінах ремонтних майстерень. Наприклад: «В моєму серці немає місця для любові», «Мені хочеться, щоб ти мене любила. А ти мене? – ну

знаешь, это мне ни в жилу». Очевидно, оставлять такие надписи на фасаде центрального корпуса курсанты не решались.

Практически полностью отсутствует тема политики, религии и спорта. Из всего свода граффити встречается лишь единственная надпись с именем политического деятеля (Сталин), имеется одно изображение креста и одно упоминание имени «Аллах». Аббревиатура «СССР» зафиксирована только 2 раза. Касательно советской символики, всего 11 раз встречается изображение красной звезды и 1 раз – красная звезда вместе с серпом и молотом. Граффити часто оставляли во время несения караула, в наряде: «Бог создал любовь и дружбу, черт - караульную службу» или «Стоял на посту, Кучер 26.4.58 г.», «Стояли в наряде. 63 взв. Привет 6-й бат. от нас, 28.06.1983» и др. Памятные подписи делали в честь «дембеля» (демобилизации), сдачи экзаменов, зачетов: «Сдали сопромат 82 взвод, 13.1.83», «Т.И.П. во время сдачи зачетов, 11.9.37». 65 надписей сопряжены аббревиатурой «ДМБ».

Из всего свода зафиксированных надписей 88 содержат номера взводов, батарей, войсковых частей или подразделений. На ремонтных мастерских обнаружено целый ряд таких надписей: «1АЭМР, Белгород-Днестровский», «Савок К. 8.4.1947, 1 бат. 2 взв.», «С.А.А. 414 II бат. арт. разведка». Нередко надписи содержат аббревиатуры – наименования самого ОАУ, которое менялось в разное время его истории. Например: «ООЛАУ, 1948»; «Дисук В.Ф. 1969, ОВАКОЛУ».

Начиная с 1972 г. и до конца существования СССР прослеживается спад в эпиграфической активности курсантов. На этот двадцатилетний отрезок времени приходится 531 надпись. В сравнении с предыдущим двадцатилетием (1011 граффити) – немного. Это могло быть связано с сокращением набора в училище. С 1972 г. идет постепенное уменьшение темпов гонки вооружений. В 1987 – 1991 гг. во время «перестройки» руководством СССР была провозглашена политика «оборонительной достаточности» и в декабре 1988 г. объявлено об односторонних мерах по сокращению советских вооруженных сил. Было сокращено и количество артиллерийских систем [20. 131]. С 1991 г. набор курсантов в училище стал постоянно снижаться, в Украине шло постепенное сокраще-

ние численности армии и вооружений. Сокращение набора отразилось на количестве граффити. За период с 1991 г. по 2007 г. оставлено 358 надписей (7,1% от общего количества).

Исследование надписей показало, что они содержат много информации о личном составе училища, о географии курсантов, о том, как на протяжении всей истории училища менялся его статус и название. Около 4000 надписей содержат имена учащихся. Это 13 % личного состава училища за все годы его существования. Кое-где «рассекречены» номера войсковых частей, подразделений, батарей. Фактически, в этих надписях отражена военная история дореволюционной России, Советского Союза, независимой Украины до 2007 г. Граффити на стенах училища являются новым источником информации об Одесском артиллерийском училище и требуют дальнейшего изучения и анализа.

Литература:

1. Сакович А. История Сергиевского (Одесского) артиллерийского училища 1913-1925 гг. - Евпатория // Режим доступа: <http://military.sevstudio.com/sergievskoie-uchilishe/>
2. Головань В. И. Малоизвестные страницы Одесского артиллерийского училища. – Одесса, 1989. – 55 с.
3. Головань В. И. 100 лет истории Одесского артиллерийского // Режим доступа: <http://vigolovan.livejournal.com/11556.html>
4. Крячун В. С. Сергиевское артиллерийское училище // Одесское высшее артиллерийское командное ордена Ленина училище им. М.В. Фрунзе (35 лет спустя). – Одесса, 2010.
5. Кржеминский В. Ломать – не строить // Одесское высшее артиллерийское командное ордена Ленина училище им. М. В. Фрунзе (35 лет спустя). – Одесса, 2010.
6. Головань В. И. Третье артиллерийское (к истории Одесского Сергиевского артиллерийского училища). – Одесса, 1990. – 78 с.
7. Одесское артиллерийское // Под ред. В. М. Лупола. – СПб: «Защитник Родины», 1968. – 198 с.
8. Кривченко В. И. Помпеи. Геркуланум. Стабии. – 2-е изд., доп. – М.: Искусство, 1985. – 224 с.
9. Илык В. А. Вечные автографы // Режим доступа: <http://i-podmoskovie.ru/nasha-pobeda/patrioticheskoe->

vospitanie/2180-vechnye-avtografy.html

10. Военный городок танкового училища (граффити на стене)
// Режим доступа: <http://kraeved-16.livejournal.com/16749.html>

11. Подольские военные артиллерийское и пехотное училища к 1941 г. // Режим доступа: <https://sites.google.com/a/sch657.com/657pamat/podolskie-ucilisa>

12. Труфанова Е. Старинные здания военного института в Одессе // Режим доступа: <http://www.nice-places.com/articles/ukraine/odessa/435.htm>

13. Юссила О., Хентила С., Невакиви Ю. Политическая история Финляндии 1809-2009 гг. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2010. – 472 с.

14. Бланк-Файтельберг В. Р., Савченко В.А. Одесса в эпоху войн и революций (1914-1920 гг.). – Одесса: Изд. дом «Оптимум». – 2008. – 143 с.

15. Одесское высшее командное артиллерийское училище // Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Одесское_высшее_артиллерийское_командное_училище

16. Махно В. П. Казачьи войска 3-го рейха. Справочник военного коллаборационизма российского казачества во Второй мировой войне // Режим доступа: <http://levoradikal.ru/archives/11057>

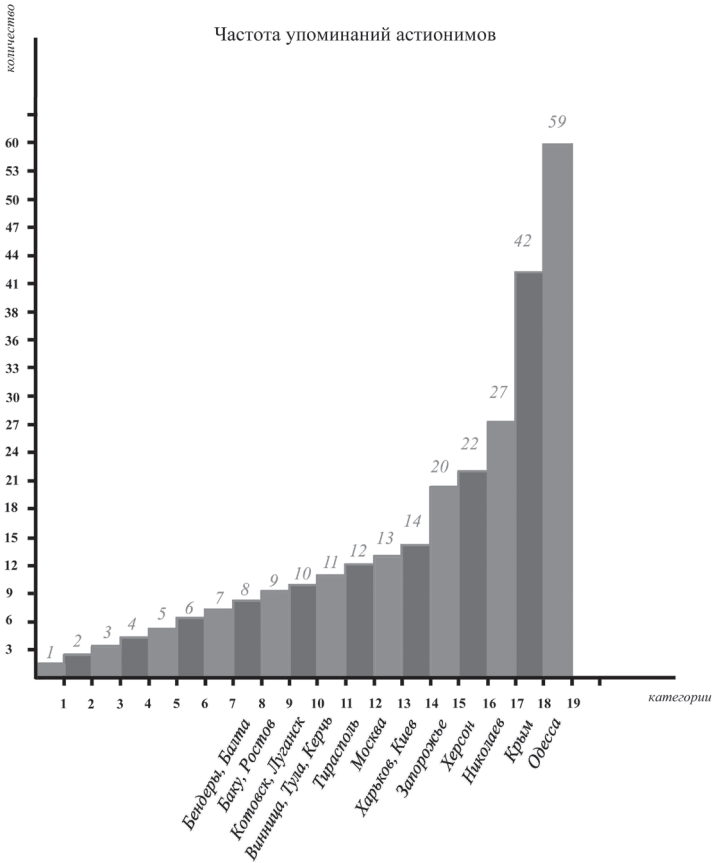
17. Михайлуца Н. И. Газеты «Молва» и «Одесская газета» о русской коллаборации (1942-43 гг.) / Великая Отечественная война в пространстве исторической памяти российского общества: Материалы Междун. науч. конф. (28-29 апреля 2010 г. Ростов-на-Дону – Таганрог) – Отв. ред. Г. Г.Магишов. – Ростов-на-Дону: ЮНЦ РАН, 2010. – С. 290-292.

18. Список военно-учебных заведений ВС СССР // Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/Список_военно-учебных_заведений_ВС_СССР

19. Внешняя политика СССР при Л. И. Брежневе (1965-1982 гг.). - М.: Московский государственный университет статистики, экономики и информатики (МЭСИ), 2009. - 22 с.

20. Феськов В. И., Калашников К. А., Голиков В. И. Советская Армия в годы «холодной войны» (1945-1991). – Томск: Изд-во Томского университета, 2004. – 246 с.

ПІВДЕННИЙ ЗАХІД. ОДЕСИКА

1912

а

Д. Гєлєвєскєй
1913

б

Лєхтє

в

Мєхрєвє Вл.
1917 гєлє.

г

Шєжурєв 1917
КМВ

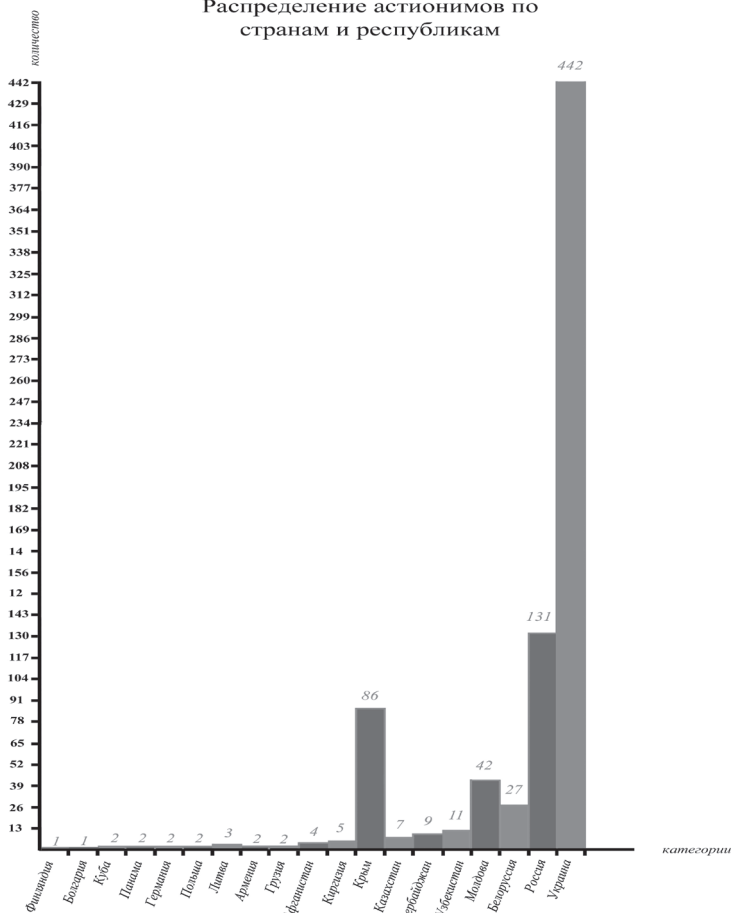
д

Рєпєк
1915-18

є

ЮГО-ЗАПАД, ОДЕССИКА

Распределение астионимов по странам и республикам

Stolonskij

а

RĂA...NĂU AUREL

б

COMUNA TUDOR
VLADIMIRESCU
JUDEȚUL GORJului

в

БННА
1941-43г.

г

43 г.
ЛПНГ Г.И.
Мушеш Ванна

д

АМРЕКНІ Г.И.
251X41

е

КНИЖНАЯ ПОЛКА КРАЕВЕДА

*Тарас Гончарук,
доктор історичних наук, професор
кафедри історії України історичного факультету
ОНУ ім. І. І. Мечникова*

**РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ А. В. КРАСНОЖОНА «КРЕПОСТЬ
БЕЛГОРОД (АККЕРМАН) В ИСТОРИЧЕСКИХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ»**

Рік, що лише розпочався, вже ознаменувався у науковому житті Одеси гучною новинкою. У міжнародному науковому видавництві Stratum, під егідою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського, вийшла монографія А. В. Красножона «Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях» [1], що є повнокольоровим альбомним виданням на трьох мовах. Автор – відомий дослідник середньовічної фортифікації Північно-Західного Причорномор'я, автор монографії «Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства» (Кишинів, 2012 г.) [2] та цілої низки статей, присвячених цьому унікальному пам'ятнику.

Оборонний комплекс Білгорода-Дністровського має не менш ніж 600-річну історію. У теперішньому плануванні він оформився в період від 1414 до 1450-х рр. До спорудження фортеці на різних етапах були причетні молдавські господарі Олександр Добрий, Стефан II, Олександрел і Стефан III, а також, ймовірно, місцева міська громада і султани Баязид II і Селім III. Після важкої облоги 1484 р. та переходу міста під владу Османської імперії, у фортеці було заново відбудовано майже усю зовнішню лінію оборони.

Створений А. Красноженом альбом безсумнівно є цінним подарунком для унікальної фортеці. Очевидною перевагою видання є висока якість поліграфії, значний формат (300×225 мм.), а також велика кількість повноформатних розворотів, що дозволяє вільно працювати з опублікованими історичними зображеннями. Всі образотворчі матеріали забезпечені авторськими коментарями, дані під суцільною

нумерацією та структуровані відповідно до хронологічного і тематичного принципів.

Видання має археографічний та джерелознавчий характер. Його завданням є введення до наукового обігу нового, невідомого раніше або маловивченого шару інформації про фортецю Аккерман та прилеглу до неї міську забудову до кінця XVIII ст. (коли відбулася її масштабна модернізація). Окрім нових історичних джерел перевидані і вже відомі, але опубліковані раніше в поганій якості або урізаному вигляді. Видання включає також каталог англійською та румунською мовами. Це робить монографію доступною для міжнародної наукової громадськості і зручною для роботи. Особливу увагу приділено румунській мові, яка була обрана в силу надзвичайної зацікавленості румунських колег темою середньовічного Білгорода-Дністровського.

Як свідчить видання, протягом усього свого існування Білгород-Дністровська фортеця неодноразово перебудовувалася, поступово змінюючи свій вигляд. За останні два з половиною століття характер і динаміка цих процесів відбилися в сотнях зображень. Тому іконографічний матеріал перетворився на важливе джерело з історії розвитку фортифікаційного комплексу.

На 475 сторінках видання зібрано близько 400 малюнків, гравюр, фотографій з фондів 17-ти архівних та наукових установ Румунії, Молдови, України та Російської Федерації, а також приватних колекцій. У рецензованому альбомі зібрана найбільша колекція історичних зображень фортеці. Більша частина матеріалів (креслення, плани, акварелі, малюнки олівцем і фотографії) публікується вперше. Багато ілюстрацій відомі лише вузькому колу фахівців. У них відображено втрачений вигляд фортеці за останні 250 років (починаючи з 1770 г.).

У виданні подані всі відомі акварелі фортеці авторства російського художника М. М. Іванова (1790 р.) зі зібрання Державного Російського музею, фондів Інституту історії матеріальної культури АН РФ. Їхні повнокольорові копії у високій якості публікуються вперше. Унікальні і кілька планів фортеці та посаду Аккермана, що датуються 1770 – 1790-ми рр.

з Російського державного військово-історичного архіву. Не менш цікава серія малюнків фортеці і хамаму султана Селіма авторства К. Боссолі 1838 р. з фондів Одеського краєзнавчого музею та Одеського обласного архіву. К. Боссолі зробив сім малюнків олівцем під час поїздки до Аккерманської фортеці у 1838 р. Але одеським краєзнавцям він більше відомий своїми видами Одеси. Ймовірно, користуючись цими асоціаціями, два малюнки хамаму Селіма XVI ст. [1. 83] з Аккерманської колекції вже встигли увійти до краєзнавчої літератури, але з помилковим визначенням О. Й. Губарем як «Хаджибейські лазні» [3. 327]. Повна серія начерків хамаму в різних ракурсах (у тому числі і з прив'язкою до видів на фортецю) опублікована в альбомі [1. 79-84].

Істотну частину ілюстрацій видання складають колекції фотографій професора Ясського університету, відомого румунського дослідника фортеці 1920 – 1930-х рр., П. Нікореску і його колеги професора Г. Авакяна. Вперше представлені у виданні матеріали з фондів Національного архіву Румунії та фондів Військового музею Бухареста. Листівки і фотографії російського дореволюційного періоду опубліковано в хронологічному діапазоні від 1869 до 1915 р. У виданні представлено три самих ранніх фотознімків фортеці – авторства К. І. Мігурського (1869 г.). Великий інтерес представляють і знімки радянського періоду (1940 – 1980-ті рр.), що були зроблені в ході масштабних ремонтно-реставраційних робіт, проведених у фортеці. Вкрай інформативні фото, зроблені під час археологічних робіт в цитаделі і в Цивільному дворі в 1977 – 1982 рр.

Родзинкою видання є серія кольорових світлин колекції пам'ятних закладних плит XV ст., знятих з мурів фортеці в XIX ст., що вже більше ста років вважалися загубленими і були знову виявлені автором рецензованої книги у 2013 р. В альбомі фотографії цих пам'яток епіграфіки з різним ступенем деталізації публікуються вперше.

Видавничий проект подібного роду є унікальним в історії досліджень середньовічної фортифікації України і здійснений чи не вперше. Опубліковані матеріали дозволять більш точно ставити завдання при проведенні на території

фортеці і посаду археологічних розкопок: автор створив зведений план історичних об'єктів середньовічного міста з накладенням на сучасну карту міста [1. 65]. Ранні зображення фортеці (1770 – 1790-х рр.) відображають її вигляд, що передує масштабної модернізації об'єкта 1798 р.[1. 29 – 37]. Тому інформація, що збереглася на них, безцінна при плануванні реставраційних робіт і реконструкцій.

Матеріали альбому є цінним джерелом з історії будівельної періодизації фортеці, для історичних, джерелознавчих та архітектурних досліджень в області середньовічної історії та фортифікації.

Література:

1. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях. *Stratum plus*. – 2016. – 475 с.
2. Красножон А. В. Крепость Белгород (Аккерман) на Днестре: история строительства. – Кишинев: *Stratum Plus*, 2012. – 414 с.
3. Губарь О. И. История градостроительства Одессы и функции Одесского строительного комитета. Одесса, 2015: ТЭС. – 520 с.

*Вячеслав Слисарчук, краєвед;
Тамара Быханова, краєвед*

ВАЛЕРИЮ НЕТРЕБСКОМУ – 70!

30 декабря 2015 года отметил свой 70-летний юбилей известный одесский краевед, публицист, журналист, экскурсовод, организатор краеведческого клуба «Моя Одесса» - Валерий Петрович Нетребский. Его краеведческие книги являются неоспоримым подспорьем для любого экскурсовода.

Валерий появился на свет в 1945 г. в семье одесситов. Его отец был офицером, мать посвящала себя общественной работе, а маленький Валера оказался на попечении тётки Виктории Лозниковой – экскурсовода одесского Музея западного и восточного искусства. Тётя привила мальчику любовь к истории, научила ценить искусство. В 1956 г. двоюродный дядя Валеры Михаил Замечек (академик архитектуры) подарил мальчику книгу А. Дерибаса «Старая Одесса». Книга настолько увлекла мальчишку, что Валерий решил создать группу единомышленников для путешествий по улицам родного города. В 1968 г. Валерий Петрович поступил на исторический факультет Одесского гос. университета им. И. И. Мечникова. Закончив университет, он преподавал в школах №17, №50, №101, а лицее №1, в мореходной школе, Автодорожном техникуме, работал экскурсоводом в Одесском бюро путешествий и экскурсий.

15 лет назад он создал общественный клуб краеведов «Моя Одесса». С этим клубом, в котором состояло 80 человек, были исхожены, изучены улицы Одессы.

В 1974 г. вышла первая публикация В. Нетребского в газете «Моряк», с тех пор свет увидело ок. 1000 статей в различных газетах и журналах. Создание краеведческих книг и статей об Одессе в 2000-х годах предопределила миссию В. Нетребского. За свою публицистическую деятельность В. Нетребский стал лауреатом премии К. Паустовского, награждён медалью «Трудовая Слава».

От имени всех одесситов, секции «Одессика» Дома ученых, альманаха «Юго-Запад. Одессика», хочется пожелать Валерию Петровичу крепкого здоровья, хорошего настроения, новых идей, книг, статей и меценатов, которые помогли бы воплотить всё задуманное!

Книги В. П. Нетребского

Прогулки по старой Одессе «А»; «Б»; «В»; «Д»; «Е»; «Ж» – О., 2001 - 2005; Троицкий Одессе. – О., 2003, Деловые люди старой Одессы. – О., 2003; Нэпманская Одесса. – О.; 2004, Секретные кварталы Одессы. – О., 2005; И столетия окружают Одессу огнём. – О., 2005; Колчак, Троицкий и Одесса – О., 2009; Аура одесских переулков. Ч. 1, 2. – О., 2009; Аура одесских бульваров. Ч. 1, 2. – О., 2009; Аура Александровского парка. – О., 2010; Аура Молдаванки. Ч. 1, 2, 3, 4. – О., 2010 – 2011; Аура чекистских кварталов. – О., 2011; Аура одесских бульваров и площадей. – О., 2011; На месте Пассажа – О., 2012; Аура одесской Перессыпи и Кривой Балки. – О., 2012; Одесса в угре НЭПа. – О., 2012; Деловые люди старой Одессы. Ч. 1, 2. – 2012; Краеведческие прогулки «З»; «И»; «К»; «Л»; «П»; «Р»; «С»; «Т»; «У»; «Ф» и «Ц»; «Ч»; «Ш»; «Ю»; «Я». – О., 2013 – 2015; Было ваше – стало наше! – О., 2013; Аура Фонтанов. – О., 2013; Одесса в Первой мировой войне. – О., 2014; Блюмкин, вождь №2, Загадки Фельдмана. – О., 2015; В тумане скралась милая Одесса. – О., 2015. В 2015 г. благодаря помощи С. Р. Гриневецкого увидело свет подарочное, хорошо оформленное издание «Портреты одесских улиц», которое объединило «Краеведческие прогулки...» в одном томе.

*Олег Демин,
доктор исторических наук, профессор, заведующий кафедрой
новой и новейшей истории ОНУ им. И. И. Мечникова*

ПАМЯТИ ФЁДОРА АЛЕКСАНДРОВИЧА САМОЙЛОВА

Подавляющее большинство тех, кто знал кандидата исторических наук, профессора Фёдора Александровича Самойлова, особенно выпускники исторического факультета Одесского национального университета имени И. И. Мечникова, в качестве его первой характеристики называют доброту. Казалось, она присутствовала в его внешнем облике: добрая улыбка, добрые глаза, доброжелательные жесты. То же ощущение оставалось, когда он начинал говорить: интонации, тембр голоса располагали к откровенности, участливости, стремление вникнуть в проблемы собеседника давали надежду. Сопереживание продолжалось и во время длительных вечерних телефонных разговоров, когда обсуждались многочисленные факультетские и кафедральные коллизии. Это не означало, что он был добреньким и потакал всем и всему, но доброта являлась одним из его главных качеств.

Часто подводило здоровье, но несмотря на это, Фёдор Александрович достаточно много работал. И уйдя на пенсию, он собирался подлечиться и продолжить научные исследования. Однако, не судилось...

У него была нормальная биография советского интеллигента, родившегося и выросшего в приморском городе. Поэтому для него определяющими были три вещи: принадлежность к одесситам, любовь к истории, привязанность к сыну и семье. Первое прорастало в отцовском доме, на берегу моря, куда постоянно бегал с друзьями, в детской библиотеке, книгами которой он зачитывался, городским колоритом 50-х годов. Второе воспитывалось отцовским примером, рассказами о войне, выработкой таких черт характера, как обязательность, исполнительность, требовательность к себе. Третье пришло со студенческой любовью, ранней ответственностью за семью, духовной связью с сыном Александром.

Родился Ф. О. Самойлов 12 декабря 1948 г. в рабочей семье. Отец – Александр Федорович был шофером, мать Евгения Степановна

– домохозяйкой. Потом одесская школа, одесская пионерия, комсомол, и наконец, одесский вуз – ОГУ им. И. И. Мечникова, исторический факультет – вначале вечернее отделение, потом – стационар. Житейские коллизии предопределили заочную форму аспирантуры. Поэтому с 1971 г. началась недолгая работа в Тагарбунарской средней школе Одесской области и служба в рядах армии. Но это только усиливало его стремление к преподавательской и научной работе.

С 1974 г. началась его работа в стенах исторического факультета родного университета с должности ассистента кафедры истории СССР. Под руководством одного из старожиллов факультета П. Г. Чухрия он начал и завершил работу над кандидатской диссертацией «Участие рабочего класса УССР в управлении производством в годы восьмой пятилетки», защита которой состоялась в 1981 г.

В начале 80-х годов в жизни Федора Александровича произошли существенные изменения, которые во многом предопределили его дальнейшую судьбу. С 1982 г. он стал заместителем декана факультета профессора З. В. Першиной. Параллельно с этим он выполнял постоянные поручения в общественных организациях: ответственный секретарь Одесского областного отделения Общества советско-венгерской дружбы, председатель профсоюзного бюро исторического факультета, заместитель секретаря партийной организации факультета. Он принимал активное участие в работе Одесской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры, краеведческой секции Одесского дома ученых «Одессика», был автором альманаха «Юго-Запад, Одессика».

В октябре 1988 г. он занял пост заведующего кафедры истории СССР после профессора М. Е. Раковского. Вступление в новую должность совпало с временем реформирования исторического образования и исторической науки, новых ориентиров обучения. Оно пришлось на годы «перестройки», продолжилось в первые годы существования новой Украины. Поэтому на плечи преподавателей кафедры и Ф. А. Самойлова, как её руководителя, легла нелегкая ноша по приведению кафедрального учебного процесса и учебной документации к новым министерским требованиям.

Параллельно с этим в 1993 г. он начал работу над докторской диссертацией «Интеллигенция Украины во время революции

1905 – 1907 гг.». Однако он не успел окончить докторантуру, так как вследствие волонтаристских действий декана исторического факультета университета профессора В. Н. Станко кафедра истории России (к тому времени она так называлась) была ликвидирована и Ф. А. Самойлову пришлось срочно занять должность заведующего объединённой кафедрой истории нового и новейшего времени. На этой должности он находился до 2008 г. Здесь Ф. А. Самойлов получил звание профессора кафедры новой и новейшей истории. Под руководством Ф. А. Самойлова было защищено несколько кандидатских диссертаций.

Преобладающая часть исторических работ Ф. А. Самойлова – публикации источников, учебные пособия, разделы в коллективных трудах, статьи и сообщения имеют краеведческую направленность и в основном посвящены истории Одессы и Одесской области. Занимаясь историей интеллигенции, он посвятил немало публикаций истории Новороссийского (Одесского) университета. Большая часть публикаций Ф. А. Самойлова относится к истории второй половины XIX – начала XX века. В статьях он отразил разнообразные вопросы, прежде всего, общественно-политической жизни Одессы, её науки, образования и культуры. Подготовленные на основе архивных данных и материалов прессы, они раскрывают механизм функционирования различных институций Российской империи, дают представление о жизни и деятельности как выдающихся, так и рядовых одесситов. Этот научный фундамент позволил Ф. А. Самойлову образно, в доступной научно-популярной форме, излагать накопленные научные данные в ряде обобщающих учебных и историко-краеведческих работ.

Историческому факультету Одесского национального университета им. И. И. Мечникова, краеведческой работе Федор Александрович Самойлов отдал практически всю свою жизнь. С его именем связан целый пласт развития исторического образования в Одессе. 12 февраля 2015 г. Ф. А. Самойлов ушел из жизни, но для всех, кто его знал, он останется профессионалом-преподавателем, историком, краеведом, работами которого будет пользоваться еще не одно поколение одесских краеведов.

**АВТОРИ І СТАТТІ АЛЬМАНАХУ
«ПІВДЕННИЙ ЗАХІД, ОДЕСИКА»//«ЮГО-ЗАПАД, ОДЕССИКА»
ЗА 2006 – 2016 ГГ. (№№ 1 - 20)**

Антипов Ю. Интеллигенция Одессы в «угаре НЭПа». – 2006, №1. – с. 90 - 100; Одесщина в планах общего восстания на Украине в 1921 г. - 2006, №2. – с. 84 - 96; Останні повстанські загони на Одещині (1922 - 1924 pp.) . - 2007, №4. – с. 89 - 107.

Аргатюк С. Повстання 1919 р. в Лівобережному Придністров'ї (співавтор Сапожников І). - 2006, №2. – с. 67 – 83; Заселення українськими селянами навколишніх земель міста Одеси. – 2007, №3. – с. 175 – 214.

Бажан О. (Київ) Апогей «великого терору» на Одещині (1937 - 1938 pp.) (співавтор Лошицький О). – 2007, №3. – с. 163 – 174; Комбриг Микола Федоров: одеський трамплін в кар'єрі. - 2007, №4. - с. 202 – 219; Свояк Сталіна. Сторінки біографії Станіслава Реденса (співавтор Золотарьов В). - 2008, № 5. – с. 132 – 161; Одіссея комбрига Семенова (співавтор Золотарьов В). – 2008, №6. – с. 86 – 97; Улюбленець «залізного Фелікса» (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу Л. М. Заковського) (співавтор Золотарьов В). – 2009, №7. – с. 136 – 147; - 2009, №8. – с. 62 - 75; Одеське студентство: повсякденний вимір. – 2009, №8. – с. 199 – 226; Паспорт Ізмаїльської області (УМДБ. 1951): історія Південної Бессарабії у відображенні радянських спецслужб. - 2010, №9. – с. 177 – 214; Операція «Волна»: виселення турків та греків з Чорноморського узбережжя України (співавтор Лошицький О). – 2010, №10. – с. 103 - 113; Каральні заходи НКВС проти етнічних меншин Одещини в часи «Великого терору». – 2011, №11. – с. 116 - 145; «М'ясник»: сторінки біографії старшого лейтенанта державної безпеки Давида Перцова (співавтор Золотарьов В). – 2011, №12. – с. 199 - 247; Секретар Одеської підпільної контррозвідки: штрихи до портрету комісара державної безпеки 3-го рангу С. І. Западного (співавтор Золотарьов В). – 2012.-№13. – с. 209 - 228; «Великий терор» на Одещині: соціальні, етнічні та регіональні аспекти. – 2012. №14. – с. 181 - 210; Історичне джерело на службі політики (Наслідки румунського окупаційного режиму на теренах України у документах радянських спецслужб) (співавтор Михайлуца М.). – 2013. №15. - с. 106 – 125; Реалізація директиви НКВС № 00439 на Одещині (1937–1938). - 2013. №16. - с. 121 – 127; Біографія майора державної безпеки Льва Рейхмана в динаміці репресивної політики радянської вла-

ди в 1920-1930-ті роки (співавтор Золотарьов В). - 2014. № 17. - с. 220 - 238; Керівний склад УНКВС Одеської області доби «ежовщини» (співавтор Золотарьов В). - 2015. №19. - с. 124 - 175; Погляд з Одеси. Суспільно-політичне та економічне життя на Півдні України у першій половині 1930-х років очима німецьких дипломатів. - 2016. №120.

Бачинский А. Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. - 1975 г.). (співавтори Ващенко В., Кульчицкий С.) - 2012, № 13. - с. 40 - 59.

Бачинська О. Один з перших переписів Одеси 1796 р. (із фондів Російського державного архіву військово-морського флоту). - 2010, № 9. - с. 21 - 24; Стаття, що не втратила своєї актуальності (співавтор Гончарук Т). - 2012, № 13. - с. 37 - 39; Одеський період Федора Андрійовича Щербини.- 2013, № 15. - с. 178 - 190; «Українська Венеція» та турецькі запорожці. - 2015, №19. - с. 68 - 76.

Бреславська В. Франкомовні документи «Сборника Императорского Русского исторического общества» про діяльність А. Е. Рішельє. - 2015, № 19. - с. 295 - 301.

Биханова Т. Професор Микола Чайковський: «Зараз мій дім тут, у сонячний Одесі...». - 2012, № 13. - с. 257 - 267; Валерію Нетребському - 70! (соавтор В. Слисарчук). - 2016, №20.

Боган С. Початкова освіта в окупованій румунськими загарбниками південній Україні у 1941-1944 рр. - 2011, № 12. - с. 101 - 107.

Болдарев И. Алексеев (вспоминания). - 2008, №6. - с. 268 - 276.

Болдирев О. Шляхетська Полонія над Чорним морем . - 2006, №1. - с. 137 - 181; - 2006; №2, - с. 162 - 230.

Бондаренко Д. Полгода в голодной Одессе (соавтор Катчук А.). - 2007, №4. - с. 257 - 259.

Бонь О. (Київ) Слов'янська колонізація Південної України у XVIII - XIX ст. (співавтор Іванюк О). - 2008, №5. - с. 12 - 27.

Борщевич В. (Рівне) Єпископ Мелітопольсько-Таврійський Серафим (Кушнерук): повернення із небуття. – 2009, №7. – с. 223 - 228.

Бринош І. Заручник системи: справа болгарського революціонера політемігранта Б. М. Малчева (співавтор Петровський Е.). – 2007, №3. – с. 246 – 261.

Бутов М. (Москва, РФ) «Жемчужина у моря» на просвет. Отзыв на книгу В. Савченко «Неофициальная Одесса эпохи НЭПа 1921 - 1929». – 2013. №15. - с. 258 – 261.

Бутоннэ П. (Кале, Франція) Французское военное присутствие в «одесском районе» (декабрь 1918 – апрель 1919): к вопросу о причинах неудач «южнорусской» экспедиции. (соавтор Савченко В.). - 2012, № 13. -с. 120 – 184.

Васильев К. Лидер русской гигиенической школы Григорий Витальевич Хлопин (1863-1929): одесский период жизни и деятельности. – 2013, №15. - с. 236 – 257.

Ващенко В. (соавторы Бачинский А., Кульчицкий С.) Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. – 1975 г.). - 2012, № 13. – с. 40-59.

Верба І. (Київ). Захист докторської дисертації істориком Костем Штепшою в Одесі (1927). – 2013, №16. - с. 252 – 265.

Верховецкая М. Василь Григорович Кричевський в Одесі. – 2013, №15. - с. 227 – 235; Деятельность художественного Общества им. К. К. Костанди в Одессе 1921 – 1929 гг. и «карательная» пролетарская пресса. – 2013, №16. - с. 103 – 120; Забытый одесский художник Б. И. Эгиз (1869 - 1947). – 2015, №19. - с. 276 – 283.

Вінцковський Т. Невідомий Семен Комірний – керівник Головного крайового комісаріату Херсонської, Катеринославської і Таврійської губерній. - 2007, №4. - с. 191 – 201; Вплив революційних змін у російській армії в 1917 р. на формування Одеської Української Військової Ради. – 2009, №7. – с. 98 – 107; Українське військово-організаційне будівництво у

Одесі у період посилення політичної конфронтації (вересень-жовтень 1917 р). – 2009, №8. – с. 26 – 35; Ілько Гаврилюк: одеський публіцист та політик на хвилі революційного поступу.– 2010, №10. – с. 217 – 229; Одеський міський громадський комітет в системі місцевої влади під час революції 1917 року. – 2015, №19. – с. 106 – 123; Громадсько-політична й культурно-освітянська діяльність Аркадія Миколюка в Одесі у добу революцій: становлення націонал - комуніста.– 2016, №20.

Гава О. Национальный состав жителей Одесского градоначальничества по первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. - 2007, №4. – с. 146 -166; Демографические изменения в Одесской губернии в начале 1920-х гг. (по материалам Всероссийской городской переписи 1923 г.). – 2009, №8. – с. 53 – 61; Музейный экспонат как первоисточник по изучению истории Одессы ХУІІІ века. – 2012, №14. – с. 124 – 130.

Гераскин Е. Вторая волна постмодернизма в Одессе. – 2006, №1. – с. 212 – 222.

Гизер С. Ногайцы на территории Одесщины в ХVІ-ХVІІІ вв. – 2006, №1. – с. 16 – 30.

Гінда В. (Київ). Українсько-німецьке протистояння на ринзі в окупованій Одесі (1941 – 1944 рр.). – 2009, №7. – с. 179 - 194.

Гончарук Т. Сторінка з історії переселення до Одеси євреїв міста Броди. - 2006, №2. – с. 152 - 161; Використання праці арештантів на будівництві Одеси в першій половині ХІХ ст.: маловідома сторінка історії «нової Пальміри». - 2008, № 5. – с. 78 – 91; Стаття в «Одесском вестнике» 1841 р. про зруйнування «хаджибеївської лазні» в Одесі. – 2008, №6. – с. 44 – 53; Стаття К. Смольянінова «Одесский Приморский бульвар и бывшая возле него церковь Св. Екатерины» на шпальтах газети «Одесский вестник» 1853 р/ – 2009, №7. – с. 37 – 48; До історії переселення євреїв з Миколаєва до Ізмаїлу у 1830-х рр. (за матеріалами однієї зі справ Ізмаїльського архіву) (співавтор Дружкова І). – 2009, №8. – с. 134 - 140; Становище Одеси в кінці першого року управління А. Е. Ришельє (початок 1804 р): документ з фондів Державного архіву Одеської області. – 2010, №9. – с. 25 – 31; Сергій Михайлович Гутник – міністр

промисловості і торгівлі в уряді гетьмана П. Скоропадського: матеріали до біографії (співавтор Дружкова І). - 2010, № 9. - с. 123 – 127; Кілька документів про спорудження Бульварних (Потьомкінських) сходів 1837 – 1842 рр. - 2010, № 10. - с. 25 – 35; Документи з фонду Одеського історико-краєзнавчого музею про героя штурму Хаджибея (Одеси) 1789 р. майора М. Меркеля. - 2011, № 11. - с. 9-13; Пропозиція створення порто-франко в Ізмаїлі 1832 р. (документ з фондів ізмаїльського архіву). - 2011, № 12. - с. 127 – 134; Садівник Герман, повернись! (два документи архіву про озеленіння Одеси 1841 р.). - 2011, № 12. - с. 135 – 140; Стаття, що не втратила своєї актуальності (співавтор Бачинська О). - 2012, № 13. - с. 37 – 39; Жертви подій 15 – 17 січня 1918 р. в Одесі на сторінках газет «Одесские новости» та «Одесский листок». - 2012, № 13. - с. 90 – 119; Кілька распоряжень місцевої влади щодо відкриття та облаштування першого кордону одеського порто-аранку у 1819 – 1821 рр. - 2012, №14. - с. 109 – 130; О. Ф. Ланжерон і Одеса: до притання про вплив на історію міста визначного градоначальника та генерал-губернатора. - 2013, №15. - с. 9 – 22; Пропозиція М. С. Воронцова 1826 р. про зняття усіх обмежень з одеського порто-франко. - 2013, №16. - с. 37 – 75; Что писала газета «Одесский листок» про футбол 100 лет назад (співавтор Погуляев А.). - 2013, №16. - с. 93 – 102; Колишній кирило-мефодієвець Микола Іванович Савич як одеський публіцист (за матеріалами газети «Одесский вестник», 1858 р.) (співавтор Кушнір Т.). - 2014, № 17. - с. 153 – 167; Ділове листування генерал-губернатора М. С. Воронцова та міністра фінансів Є. Ф. Канкріна 1825-1826 рр.: епізод боротьби за права одеського порто-франко. - 2014, № 17. - с. 132 – 152; Кирьякови та Шостаки: родичі М. В. Гоголя в історії Одеси кінця XVIII – XIX ст. (співавтор Хромов А.). - 2015, №19. - с. 237 – 262; Стаття про початок будівництва Бульварних (Потьомкінських) сходів на сторінках газети «Одесский вестник» 1837 р. - 2015, №19. - с. 92 – 100; Стаття «Одесского вестника» 1862 р. на захист українського журналу «Основа». - 2016, №20; Рецензія на монографію А. В. Красножона «Крепость Белгород (Аккерман) в исторических изображениях» - 2016, №20.

Гриневецкий С. Одесская область и европейская интеграция Украины: региональный опыт. - 2006, №1. - С. 7 – 15; В будущее, помня о прошлом. - 2007, №3. - с. 7 – 11; Логика революции. - 2007, №4. - с. 7 – 15; О датах и героях. - 2008, №5. - с. 7 – 11; Вступительное слово. - 2008, №6. - с. 7- 8; - 2009, №7. - с. 7; - 2009, №8. - с. 7; - 2010. № 9. - С. 7;

- 2010, №10. – с. 7; -2011, - 2011, №11. – с. 7 - 8; - 2011, №12. – с.7., №13 –с. 7; №14 – с. 7; №15 – с. 7; №16 – с. 7; №17 – с. 7; №19 – с. 7, №20 – с. 7.

Гросул В. (Москва) Бухарестский мир и формирование новой Юго-Западной границы Российской империи. – 2012. №14. – с. 37 – 76.

Гулянович І. Урбаноніми Одеси середини ХІХ ст. - 2011, №12. – с. 163 – 173; Вірменське населення міст південно-західної України в першій половині ХІХ ст. – 2012, №13. – с. 247 - 256.

Гуф Е. Одесса могла быть желтой. День последний, день первый обыкновение войны – 2006, №1. – с. 228 - 244

Дёмин О. Краеведческая научная секция «Одессика» Одесского Дома ученых. – 2006, №1. – с. 223 – 227; Памяти Фёдора Александровича Самойлова. – 2016, №20.

Дзинглюк О. Соціальні можливості підкупаційного населення «Трансністрії» (1941–1944 рр.). - 2010, № 9. - с. 86 - 92.

Дізанова А. (Ізмаїл). Рушник в обрядовості етносів українського Подунав'я. – 2014, № 17. - с. 88 – 95.

Добровольська В. (Херсон) Вплив реформ 1860-70-х рр. на формування системи жіночої освіти Півдня України. – 2014, № 17. - с. 79 – 87.

Добролюбский А. Античная идея Одессы. – 2006, №1. – с. 31 - 62; Прогулка с Геродотом по «истинно классической» части Одессы. - 2006, №2. – с. 24 – 43; Царь Дарий в Северном Причерноморье (соавтор Красножон А.). - 2007, №3. – с. 24 – 38; «Огненный алтарь» на Жеваховой горе в Одессе (соавтор Красножон А.). - 2007, №4. – с. 16 – 23; К истории женского высшего образования в Одессе в ХІХ – нач. ХХ вв. – 2009, №7. – с. 16 - 36.

Долуденко А. Україна – Румунія. Протистояння навколо острова (співавтор Михайлуца М.). - 2007, №4. – с. 24 - 43.

Дружкова І. Попередники Остапа Бендера а Одеському відділенні Селянського поземельного банку. - 2008, №5. – с. 122 – 131; До історії

переселення євреїв з Миколаєва до Ізмаїлу у 1830-х рр. (за матеріалами однієї зі справ Ізмаїльського архіву) (співавтор Гончарук Т.). - 2009, № 8. - с. 134 - 140; Сергій Михайлович Гутник - міністр промисловості і торгівлі в уряді гетьмана П. Скоропадського: матеріали до біографії (співавтор Гончарук Т.). - 2010, №9. -с. 123 - 127; Роль єврейського капіталу в становленні кредитно-банківських закладів в Одесі другої половини ХІХ ст.: банкірська династія Рафаловичів. - 2011, № 12. - с. 248 - 255.

Дубовик А. (Днепропетровск) К истории анархистского движения в Украине (1922-1938). - 2011, №12. - с. 182 - 198; Махаевцы в Екатеринославе: «Партия борьбы с мелкой собственностью и всякой властью» (1904 г.). - 2013, №16. с. 76 - 86.

Емельянов М. Возрожденному гербу Одессы - 10 лет. - 2010, №9. - с. 250 - 260; Малоизвестное о генералиссимусе Суворове. - 2011, №11. - с. 174 - 185.

Желясков С. Метрические книги Александро-Невской церкви Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава (соавтор Левченко В.). - 2011, №11. - с. 22 - 34; Тріада діяльності Н. П. Кондакова в Новоросійському університеті: завідувач кафедри теорії та історії мистецтва музею витончених мистецтв та Міністерства (співавтор Левченко В., Левченко Г.). - 2015. №19. с. 8 - 36.

Золотарьов В. (Харків) Комбриг Микола Федоров: одеський трамплін в кар'єрі (співавтор Бажан О.). - 2007, № 4. - с. 202 - 219; Свояк Сталіна. Сторінки біографії Станіслава Реденса (співавтор Бажан О.). - 2008, № 5. - с. 132 - 161; Одіссея комбрига Семенова (співавтор Бажан О.). - 2008, №6. - с. 86 - 97; Улюбленець «залізного Фелікса» (сторінки біографії комісара державної безпеки 1-го рангу Л. М. Заковського) (співавтор Бажан О.). - 2009, №7. - с. 136 - 147; - 2009. №8. - с. 62 - 75. «М'ясник»: сторінки біографії старшого лейтенанта державної безпеки Давида Перцова (співавтор Бажан О.). - 2011, №12. - с. 199 - 247; Секретар Одеської підпільної контррозвідки: штрихи до портрету комісара державної безпеки 3-го рангу С. І. Западного (співавтор Бажан О.). - 2012, №13. - с. 209 - 228; Біографія майора державної безпеки Льва Рейхмана в динаміці репресивної політики радянської

влади в 1920-1930-ті роки (співавтор Бажан О.). - 2014, № 17. - с. 220 - 238; Керівний склад УНКВС Одеської області доби «єжовщини» (співавтор Бажан О.). - 2015, №19. - с. 124 - 175.

Іванюк О. (Київ) Етнічний склад населення міст Херсонської губернії наприкінці XIX ст. - 2008, №5. - с. 28 - 42; Слов'янська колонізація Південної України у XVIII - XIX ст. (співавтор Бонь О.). - 2008, №5.- с. 12 - 27.

Кадуріна А. Из жизни старых одесских домов и их владельцев. Летопись судеб в архитектурных символах (співавтор Погорелов О.). - 2014, № 17. - с. 168 - 185.

Калмыков З. Страницы истории одесских татар. - 2011, №12. - с. 228 - 231.

Капчинский О. (Москва, РФ) Бабель, Эйзенштейн и ОГПУ, или История о том, как знаменитый режиссер не экранизировал знаменитого писателя. - 2008, №5. - с. 183 - 190; Михаил Капчинский: штрихи к портрету. - 2008, №6. - с. 248 - 264.

Картелян Е. Сакральные знаки Белгород-Днестровской крепости (соавтор Красножен А.). - 2008, № 5. - с. 43 - 62; Неизвестный барельеф Белгород-Днестровской (Аккерманской крепости) (соавтор Красножен А.) - 2008, №6. - с. 15 - 26; Дата основания цитадели в контексте плана разбивки Белгород-Днестровской крепости (соавтор Красножен А.). - 2009, № 8. - с. 8 - 14.

Катчук А. Полгода в голодной Одессе (соавтор Бондаренко Д.). - 2007, №4. - с. 257 - 259.

Климчук А. (Рівне) «З вражень одеських» Мар'яна Дубецького. - 2013, №16. - с. 236 - 239.

Коваль Р. (Київ) Воїн-бандурист Дмитро Стопкевич. - 2010, № 10. - с. 230 - 232.

Ковальчук Л. Одесский мартиролог. - 2006, № 1. - с. 245 - 247.

Ковальчук С. Одеські кадети у виборах до I Державної Думи. Січень-квітень 1906 р. (На матеріалах газети «Одесский листок»). - 2010, № 10. - с. 68 - 74.

Кондратюк В. Покровская церковь местечка Курисово-Покровского и ее ктитория. - 2016, № 20.

Корнієнко В. (Київ). До історії Одеського товариства історії та старожитностей: листи Миколи Мурзакевича до Платона Бурачкова. - 2016, №20.

Котляр Ю. (Миколаїв) Селянські повстання на Одещині в 1917-1920 рр. -2006, № 2. - с. 58 - 67; Німецьке та болгарське населення Півдня України у повстанському русі селян (1918 - 1920 рр.). - 2007, №3. - с. 100 - 107; Отамани Лихо в українському повстанстві. - 2013, №15. - с.74 - 86

Красножон А. Царь Дарий в Северном Причерноморье (соавтор Добролюбский А.). - 2007, №3. - с. 24 - 38; Топонимика античных поселений Одесского залива по данным археологии. - 2007, №3. - с. 39 - 44; «Огненный алтарь» на Жеваховой горе в Одессе (соавтор Добролюбский А.). - 2007, №4 - с. 16 - 23; Сакральные знаки Белгород - Днестровской крепости (соавтор Картелян Е.). - 2008, №5. - с. 43 - 62; Неизвестный барельеф Белгород-Днестровской (Аккерманской крепости) (соавтор Картелян Е.) - 2008, №6. - с. 15 - 26; Проблема локализации «гетской пустыни». - 2009, №7. - с. 8 - 15; Дата основания цитадели в контексте плана разбивки Белгород-Днестровской крепости (соавтор Картелян Е.) - 2009, № 8. - с. 8 - 14; Функции и устройство оборонительного рва Белгород-Днестровской крепости. - 2010, №9. - с. 8 - 20; Эпиграфика Бендерской крепости. - 2010, №10. - с. 8 - 22; Эпиграфика одесских катакомб - 2011, №12. - с. 174 - 181; История исследований армянского храма Аккермана. - 2013, №16. - с. 21 - 36; Строительная периодизация Белгород-Днестровской крепости (XV-XVIII вв.): новые данные. - 2015, №19. - с. 77 - 91; Разоблачение «фальшивки Длугоша» в современном дискурсе о Качубейове. - 2016, №20.

Крайний А. Красный переулоч (воспоминания). - 2009, №8. - с. 227 - 261; - 2010, №9. - с. 215 - 249; У истоков тринадцатого (воспоми-

нання одессита). - 2011, №11. - с. 186 - 261.

Кульчицкий С. (Київ) Изменения административно-территориального деления Одесщины (конец XVIII в. - 1975 г.). (соавторы Бачинский А., Ващенко В). - 2012, № 13. - с. 40-59.

Кучеренко Л. Из воспоминаний: Так начинались «Черемушки». - 2012, № 13. - с. 268-273.

Кучерук О. (Київ) Генерал - хорунжий армії УНР Микола Капустянський.- 2007, №3. - с. 215 - 226.

Кязимова Г. Строим новую жизнь (страницы истории Одесского художественного училища. 1917 - 1930-е гг.). - 2007, №3. - с. 145 - 163; Церква... як остання надія. Рецензія на монографію М. І. Михайлуци «Релігійна політика румунської окупаційної влади у Південній Бессарабії та Трансністрії (кінець 1930-х - 1944 рр.)». - 2007, №3. - с. 279 - 283; «В Одессе пыльной и сухой...» (к истории одесского водопровода). - 2008, №5. - с. 63 - 77; - 2009, №7. - с. 85 - 97; - 2012, №13. - с. 73 - 79.

Левченко В. Життя та науково-громадська діяльність В. І. Селінова. - 2006, № 2. - с. 256 - 266; Новоросійський університет (1917 - 1920 рр.): трансформація структури і управління.- 2007, №3. - с. 119 - 144; Иосиф Моисеевич Троцкий (Тронский): судьба и творческий путь. - 2007, № 4. - с.220 - 240; Одесские ученые - пассажиры «философского парохода»: к истории высылки интеллигенции в 1922 г. - 2008, №5. - с. 162 - 182; Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (співавтор Петровський Е). - 2008, №6. - с. 207 - 226; Из истории исторической науки: профессор Н. А. Соколов (1886 - 1953). - 2008, №6. - с. 227 - 247; Тричі засуджений Еммануїл Оксман (1899 - 1961): до 110-річчя від дня народження. - 2009, №7. - с. 242 - 257; Трансформація системи вищої школи Одеси (1917-1922): проекти та реалії. - 2009. №8. - с. 36 - 52; Проблемы изучения интеллектуальной биографии Е. Н. Щепкина: к 150-летию со дня рождения и 90-летию со дня смерти. - 2010, №9. - с. 151 - 162; З історії Новоросійського університету: «Музей изящных искусств» (співавтор Левченко Г.). - 2010, №10. - с. 56 - 67; Одесит Олекса Воропай - відомий етнограф (співавтор Мартиновський Б). - 2010, №10. - с. 233 - 239; Метрические книги Александро-Невской церкви

Императорского Новороссийского университета как источник биографических исследований его профессорско-преподавательского состава (соавтор Желясков С.). - 2011, №11. - с. 22 - 34; К биографии П. О. Карышковского-Икара: начало научного пути. - 2011, №12. - с. 303 - 312; Из истории исторической науки в Одессе: научные семьи историков: вт. пол. XIX - пер. пол. XX вв. - 2012, №13. - с. 80-88; Исай Павлович Шмидт (1895 - 1975): первый ректор Одесского государственного университета (соавтор Петровский Э) - 2012, - №14. - с. 266 - 290; Левченко В. 3 історії українського театру: бенєфіси Марії Заньковецької в Одесі (співавтор Левченко Г.). - 2013. №16. - с. 240 - 251; Наукова комунікація в Одесі 1917-1944 рр.: ресурс розвитку освіти та науки. - 2013, №15. - с. 87 - 105; Деятельность ученых-историков евреев в научно-исследовательских учреждениях Одессы. - 2014, № 17. - с. 280 - 289; Тріада діяльності Н. П. Кондакова в Новоросійському університеті: завідувач кафедри теорії та історії мистецтва Музею витончених мистецтв та Мінц-кабінету(співавтори Желясков С., Левченко Г.). - 2015, №19. - с. 8 - 36; Ректор Одеського державного університету Ісай Павлович Шмідт: просопографічний портрет.- 2016, №20.

Левченко Г. І. Костомаров і газета «Одесский вестник»: питання взаємного інтересу. - 2009, №7. - с. 49 - 54; 3 історії Новоросійського університету: «Музей изящных искусств» (співавтор Шевченко В.). - 2010, №10. - с. 56 - 67; 3 історії українського театру: бенєфіси Марії Заньковецької в Одесі (співавтор Левченко В.). - 2013, №16. - с. 240 - 251; Тріада діяльності Н. П. Кондакова в Новоросійському університеті: завідувач кафедри Теорії та історії мистецтва, Музею витончених мистецтв та Мінц-кабінету (співавтори Желясков С., Левченко В.). - 2015, №19. с. 8 - 36.

Лисенко В. Комплекс сооружений Аккерманской (Белгород-Днепровской) крепости: проблема реставрации памятника (соавтор Суханов В.). - 2008, №6. - с. 9 - 14.

Ложешник А. Участь С. Чернявського у переході Задунайських козаків у підданство Російської імперії 1828 р. - 2011, №11. - с. 44 - 56; Участь старшин в організації Чорноморського козацького війська та його воєнних діяч в Буго-дністровському межиріччі. - 2011, №12. - с.

116 – 126; Останній кошовий отаман Задунайської Січі Йосип Гладкий: шлях до влади. – 2012, №13. – С. 62 – 72; Кантакузен як отаман Бузького козацького війська. – 2012, №14. – С. 258 – 265; Козаки – учасники штурму фортеці Хаджибей 1789 р. за формулярними списками старшини Чорноморського війська 1804 р. – 2014, № 17. – с. 96 – 131.

Лосинский И. Приветствие Одессе, или Открытие Юмористического клуба (воспоминания). – 2006, №1. – с. 204 – 211.

Лошицький О. (Київ) Апогей «великого терору» на Одещині (1937-1938 рр.) (співавтор Божан О.). – 2007, №3. – с. 163 – 174; Операція «Волна»: виселення турків та греків з Чорноморського узбережжя України (співавтор Бажан О.). – 2010, №10. – с. 103 – 113.

Майборода П. Академічні традиції і боротьба на історичному фронті: штрихи до біографії професора М. М. Розенталя (співавтор Петровський Е.).- 2010, №9. - с. 163 - 176.

Максим'юк Т. Фотографія А. Скальковського з його дарчим написом. - 2006, № 2. - с. 243 - 246.

Мартиновський Б. Одесит Олекса Воропай – відомий етнограф (співавтор Левченко В.). - 2010, №10. – с. 233 – 239.

Марченко О. (Первомайськ) Утворення етнорелігійних громад Херсонської губернії у другий половині XVIII – перший половині XIX ст. - 2010, №10. - с. 191 -197.

Мацкул Д. История Одесского артиллерийского училища сквозь призму эпиграфических источников. - 2016, №20.

Мініна І. Громадсько-політична й культурно-освітня діяльність Аркадія Миколока в Одесі у добу революції: становлення націонал-комуніста (співавтор Вінцовський Т.).- 2016, №20.

Михайленко Н. Документи ДАОО про збирання коштів на пам'ятник А. Е. Ришельє в Одесі (1820-ті рр.). - 2010, № 10. – с. 36 - 40; Документи Державного архіву Одеської області про конфіскацію

майна учасників польського повстання в Одесі у 1830–ті рр. - 2011, № 11. - с. 14 - 21; Одеський градоначальник О. І. Левшин та «Левшинська плантація» (один з документів Держ. архіву Одеської обл.). - 2011, № 12. - с. 141 - 149.

Михальченко В. Потревоженная душа. Страницы из истории дворянского рода Гижицких. - 2008, № 5. - с. 240 - 254; Военная церковь на Новосельского. - 2013, №16. - с. 87 - 92; К истории Троицкой церкви в Кривой Балке. - 2014, № 17. - с. 68 - 78; Церковь на Слободке Балтовке. - 2015, №19. - с. 101 - 105.

Михайлуца М. «Син за багька...» протоієрей і актор Добровольські: сплетення гіркої долі (співавтор Бажан О.). - 2006, №1. - с. 194 - 203; Румунський місіонер зі славянською ментальністю. Митрополит Віссаріон (Пуя) - шеф Румунської православної місії в Одесі. - 2007, №3. - с. 262 - 279; Україна - Румунія. Протистояння навколо острова (співавтор Долуденко А.). - 2007, №4 - с. 24 - 43; Партатеїзм у боротьбі проти «свободи релігії» на Півдні України (1944 -1945 рр.). - 2008, №5. - с. 204 - 224; Війна 1941 - 1945 рр.: злочин проти церкви на Півдні України (до питання про авторство та масштаби). - 2008, №6. - с. 156 - 173; Пастирсько-побутове життя духівництва у період окупації півдня України 1941 - 1944 рр. - 2009, №7. - с. 207 - 222; НКВС і Водний: трагічні долі перших ректорів (До 80-річчя утворення ОІВТ - ОНМУ). - 2010, №9. - с. 75 - 85; Історія в пам'яті: спогади рабів Третього Рейху (остарбайтерів та в'язнів концтаборів) як об'єкт дослідження. - 2011, №11. - с. 262 - 267; Рефлексії населення Придунайського краю на початок війни 1941-го року: причини і прояви. - 2011, №12. - с. 79 - 91; «Ультраправославні опозиціонери» на Одещині (30-ті роки ХХ ст.). - 2012, №13. - с.229 - 238; Історичне джерело на службі політики (Наслідки румунського окупаційного режиму на теренах України у документах радянських спецслужб) (співавтор Божан О.). - 2013. №15. - с. 106 - 125; Тема російської колаборації на шпальтах газет в окупованій Одесі (1942 - 1943 рр.). - 2013, №16. - с. 147 - 155; Релігійний традиціоналізм проти румунізації населення Південної Бессарабії (кінець 1930-х - червень 1940 р.). - 2014, № 17. - с. 239 - 250; Куратори церкви: місце уповноважених в одержавленні РПЦ на півдні України (1944 - 1945 рр.). - 2015, №19. - с. 213 - 236; Як одеські комуністи лист вдячності румунському митрополиту писали... про міфи, моральність і пропаганду. - 2016, №20.

Музичко О. Педагогічна діяльність професора І. А. Линниченка в Одесі наприкінці XIX – на початку XX ст.: етапи, особливості та значення. - 2007, №4. – 167 - 190; Мемуари представників російської еміграції 1920 – 1930 - х рр. як джерело вивчення історії Одеського Новоросійського університету. - 2008, №5.– с. 102 - 121; Громадська, наукова та педагогічна діяльність О. Я. Шпакова в Одесі: від професора Новоросійського університету до «червоного професора». - 2008, №6. – с. 186 – 206; Одеська інтелігенція на зламі епох: професори Іван Линниченко та Володимир Лазурський в історії Одеси. - 2009, №7. – с. 55 - 84; Грузинский историк С. Л. Авалиани в научной и общественной жизни Одессы начала XX в. – 2009, №8. – с. 150 - 172; Одеський історик Іван Бондаренко: науковець у лещатах громадськості. - 2010, №9. - с. 128 – 151; Историк Г. И. Перетяткович в научно-педагогической жизни Одессы конца XIX – начала XX в. – 2010, №10. – с. 198 - 216; «Одеський народний університет в пам'ять революції 1917 року» в історії культури Одеси. - 2011, №11. - с. 87 - 115; Одеський період життя О. Грушевського (1906 – 1908 рр.): формування основ одеської історичної україністики. - 2011, №12. - с. 262 – 286; Шевченківське свято в Одесі 1920 року: переможний акорд української революції. – 2012, №13. – с. 185 – 208; Лист ялтинця К. Войтенка до одесита М. Комарова – матеріал до дослідження соціальної бази українського національного руху на півдні України. – 2012. - №13. – с. 239 - 246; Процес впровадження україністики та української освіти у новоросійському університеті на початку XX ст. – 2013, №14. - с. 131 – 150; Одесский период карьеры профессора Ивана Ивановича Иванова: консерватор против революционного хаоса. – 2013, №15. - с. 191 – 205; Профессор и революция: общественно-политические взгляды И. А. Линниченко в 1917-1920 гг. – 2013, №16. - с. 266 – 280; Почесні члени та доктори Імператорського Новоросійського університету: від академіків до генералів. – 2014, № 17. - с. 43 - 67; Студентські товариства та гуртки в системі вищої історичної освіти Одеси першої третини XX ст. – 2015, №19. - с. 37 – 53; Граф Сергій Юлійович Вітте та Новоросійський університет: роль особи в історії закладу. – 2016, №20.

Назарія С. (Кишинев, Молдова) Соглашение «Раковский - Авереску» от 5-9 марта 1918 г. Об очищении Бессарабии румынской администрацией и войсками и его интерпретация в современной историографии. – 2012, №14. – с. 77 - 91.

Новікова Л. До питання про значення та особливості хресного ходу на честь так званого заснування м. Одеси у XIX ст. (з публікацією програми церковного святкування, 1894 р.) – 2013, №15. - с. 23 – 42; Повернення: до історії відновлення діяльності радянського університету в Одесі у 1944 р. – 2015, №19. - с. 54 – 67; Історики дзеркала пам'яті: викладачі історичного факультету ОДУ ім. І. І. Мечникова у мемуарах сучасників (60–80-ті. рр. XX ст.). – 2016, №20.

Новосьолов О. (Івано-Франківськ). Політика Румунії на окупованих українських землях у 1941 – 1944 рр. - 2008, №6. - с. 130 – 155; Румунська політика в Бессарабії, Буковині і Трансністрії в 1941 – 1944 рр.: історіографічний аспект. – 2009, №8. - с. 76 – 93; Румунські війська у бойових операціях на Півдні України (1941 - 1944 рр.). – 2010, №10. - с. 89 – 102; Теорія і практика побудови «Великої Румунії» у 1940 - 1941 рр. – 2013, №16. - с. 128 – 146.

Ощепкова Е. Пронин К., Подземный партизанский отряд поселка Авангард. – 2013, №16. - с. 156 – 182.

Паламарчук В. Воронцов Семен Михайлович – одеський міський голова.– 2016, №20.

Парієнко Г. Кровавий відгомін 1930-х років рецензія на книгу І. Бриноша, Е. Петровського «Біль минулого: нариси з історії репресій 1930-х років серед освітян Одеської області (Іванівський район)». – 2007, №3. – с. 283 – 286.

Пастушенко Т. (Київ) «Это никогда нельзя забыть»: розповіді одеситів про досвід перебування у нацистському концтаборі Маутхаузен. – 2009, №8. – с. 119 – 133.

Петренко І. (Полтава) Двошлюбність у контексті шлюбно-сімейних повсякденних відносин православного населення південноукраїнських земель в останній чверті XVIII ст. – 2010, №10. – с. 174 – 190.

Петровський Е. Методи слідства в період масових репресій 1937-1938 рр. на Одещині.– 2006, №1. – с. 101 - 119; Радянська дійсність 1930 -х рр. очима молодого актора театру. - 2006, №2. - с. 247 - 255; Заручник системи: справа болгарського революціонера політемігранта Б. М.

Малчева (співавтор Бринош І). – 2007, №3. – с. 246 – 261; Українці як об'єкт репресій органів НКВС на Одещині в 1937-1938 рр. - 2007, №4. - с. 108 – 121; Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (співавтор Шевченко В.). - 2008, №6. - с. 207 – 226; Репресії 1930-х рр. Серед керівного складу Одеської залізниці: А. І. Крихун. – 2009, №8. – с. 187 – 198.

Погорелов О. Из жизни старых одесских домовиих владельцев. Летопись судеб в архитектурных символах (соавтор Кадурина А.). – 2014, № 17. - с. 168 – 185.

Погоуляев А. Что писала газета «Одесский листок» про футбол 100 лет назад (соавтор. Гончарук Т.). – 2013, №16. - с. 93 – 102.

Подкупко Т. Розбудова Української держави з Півдня: штрихи до діяльності П. Іваненка (Петрика). – 2011, №12. – с. 108 – 116.

Поронин К. Военная балка – новый карстовый навес с костями пещерных медведей в Одессе (соавтор Сапожников И.). - 2007, №3. – с. 12 – 23; Подземный партизанский отряд поселка Авангард (співавтор Ощепкова Е.). – 2013, №16. - с. 156 – 182.

Решетов С. К родословной В. Шульгина и В. Пуришкевича. – 2013, №16. - с. 281 – 292.

Романько О. (Симферополь) Крымский полуостров в геополитических планах нацистского руководства (1941-1944). - 2009. №8. – с. 94 – 102.

Русев Н. (Кишинев, Молдова) Редкая книга об Одессе и ее новое издание. - 2007, №4. - с. 292 -297; Гибель Буджакской орды и освоение юга Бессарабии Российской империей. – 2012, №14. – с. 26 – 36.

Савченко В. Массонские тайны Одессы. – 2006, №1. - с. 63 – 79; Три расстрельных дела «одесских националистов» 1937 г. – 2006, №2. - с. 107 – 118; Одесская богема «под колпаком» ГПУ (соавтор Файтельберг-Бланк В.). - 2006, №2. - с. 97 – 107; Анархисты Одессы в эпоху революции и гражданской войны (1917-1920 гг.). – 2007, № 3. – с. 71 – 99; «Факультет», как лаборатория жизни (рецензия на книгу Д. Урсу «Факультет»). - 2007, №4. - с. 298 - 302; Анархистская эмиграция первых десятилетий XX века

(1903–1939 гг.). – 2007. № 4. – с. 57 – 89; – 2008, – № 5. – с. 52 – 74; Декабрьские (1960 г.) «беспорядки» на Молдаванке (співавтор Файтельберг – Бланк В.). – 2007. №4. – с. 122 – 139; «Вспышка» антисемитских настроений в Одессе в 1926-1927 гг. – 2008. – №5. – с. 191 – 203; «Как это долалось в Одессе». – 2008, №6. – с. 265 – 267; Соціальні конфлікти в Одесі часів НЕПу (1921-1928). – 2008, №6. – с. 54 – 67; Анархистское подполье в Одессе в 20 –х – 30 – х гг. XX ст.– 2009, №7. – с. 108 – 135; «Нація під підозрою»: до історії німецьких колоній Одещини другої половини 1920-х рр. – 2009, №8. – с. 141 – 150; Неизвестный Гавриил (Рецензия на книгу А. Филипенко. Первый архипастырь. Жизнь и дела митрополита Гавриила Бонулеску - Бодони). – 2009, №8. – с. 262 – 263; Дунай об'єднує народи і країни (рецензія на книгу С. Р.Гриневецкий, С. С. Жильцов, И. С. Зонн. Дунайская энциклопедия). – 2010, №9. – с. 261 – 262; Проблеми першої компанії українізації в Одесі (1923 - 1929). – 2010, №10. – с. 75 – 88; Анархистское движение в Одессе в 1908 – 1916 гг. – 2010, №9. – с. 58 – 71; «Время больших испытаний»: социальная ситуация в Одессе в 1921 г. – 2011, №11. – с. 67 – 86; Восточный сектор обороны Одессы в августовских боях 1941 г. – 2011, №12. – с. 7 – 48; Французское военное присутствие в «одесском районе» (декабрь 1918 – апрель 1919): к вопросу о причинах неудач «южнорусской» экспедиции (співавтор Бутоннэ П.).– 2012, №13. – с. 120 – 185; Одесские меньшевики в «красном» подполье (1920 - 1927 гг.). – 2012, №14. – с. 159 – 180; Некролог. Гонимый Александр Васильевич (1934 – 2012). – 2013, №15. – с. 262 – 266; Махаевский «Союз непримиримых» и создание первой анархистской группы в Одессе (1903 - 1904 гг.). – 2013, №15. – с. 43 – 65; Одесская анархистская группа «Молодая воля» (новое о «Мишке Япончике» и его юношеском окружении). – 2013, №16. – с. 47 – 75; Одесские анархисты в революции 1905-1907 гг. Часть 1. Между «Кровавым воскресеньем» (январь 1905 г.) и «либмановским» взрывом (декабрь 1905 г.). – 2014, №17. – с. 186 – 200; Анархистський рух в Одессе 1903 – 1916 рр. – 2014, №18. – 306 ст.; Судьбы одесских анархистов (1930 гг.). – 2015. №19. – с. 176 – 212; Нам 10 років! – 2016, №20; Конфедерація анархистських організацій України «Набат» у «денікінському підпіллі» та повстанському русі на Півдні та Сході України (серпень 1919 – січень 1920 р.). – 2016, №20.

Савченко Я. Одесса ноября 1941 года. – 2006, №2. – с. 119 - 139.

Самойлов Ф. З історії благодійності в Одесі (друга пол. XIX – поч. XX ст.). – 2006, №1.– с. 182 - 194; Историко-филологический факультет Ново-

российского университета в воспоминаниях современников. – 2006, №2. – с. 44 - 57; 3 історії Одеси кінця ХІХ – початку ХХ ст.: умови життя населення. - 2007, №3. – с. 57 – 70; 3 історії суспільно-політичної боротьби в Одесі на початку ХХ ст.: вибори до Державних дум. - 2007, №4. – с. 44 - 56; Літературне життя Одещини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. - 2008, №5. – с. 92 - 101; Документи Государственного архива Одесской области о методах осуществления коллективизации в Одесском регионе. – 2009, №7. – с. 148 – 163; Роль французской эмиграции в создании учебных заведений Одессы в начале ХІХ в. - 2009, № 8. – с. 15 – 25; Материалы личных фондов Государственного архива Одесской области как источник изучения истории Императорского Новороссийского университета. - 2009, № 10. – с. 41 - 55; Участь студентства Новоросійського університету в суспільно-політичному житті в 1905 -1907 рр. Стиглий огляд історографії та джерельної бази. - 2011, № 11. – с. 35 - 43.

Сажожинов І. Повстання 1919 р. в Лівобережному Придністров'ї (співавтор Аргатюк С.). - 2006, №2. – с. 67 – 83; Военная балка – новый карстовый навес с костями пещерных медведей в Одессе (соавтор Поронин К.). - 2007, №3. – с. 12 – 23.

Сеїгова Е. (Сімферополь). Реалізація програми трудової міграції до Криму (1944–1976). - 2013, №16. - с.183 – 192.

Синюгин Ю. (Москва, РФ). Родство и семейство «Козьмы Прутков». - 2013, №15. с. 206 – 226.

Сирота О. Справа одеської філії «Національного союзу німців на Україні» (1935 – 1936 рр.). - 2008, №6. – с. 111 – 129; Справа «троцькістської підпільної дворушницької групи» на одеський тютюнової фабрики. - 2009, №7. – с. 164 – 178.

Слисарчук В. Валерію Нетребському – 70! (соавтор Т. Быханова)- 2016, №20.

Солодова В. Участие немцев-колонистов в промышленных и сельскохозяйственных выставках в Одессе (сер. ХІХ – нач. ХХ в.). - 2008, №6. – с. 174 – 185; «Я, все, что было нужно, сделал, даже больше...» (Н. А. Гефт и его диверсионно-разведывательная деятельность в оккупированной Одессе (1943 – 1944 гг.). - 2009, №7. – с. 258 – 266.

Сорокіна К. Святування Першого травня в Одесі на початку XIX століття (за матеріалами газети «Одесский вестник»). – 2015, №19. – с. 284 – 294; Брати Іван, Микола та Петро Сокальські: визначні харків'яни в громадському та культурному житті міста Одеси другої половини XIX ст. – 2016, №20.

Суханов В. Комплекс сооружений Аккерманской (Белгород-Днестровской) крепости: проблема реставрации памятника (соавтор Лисенко В.). – 2008, №6. – с. 9 – 14.

Тригуб О. (Миколаїв) Боротьба радянських спецслужб з церковною опозицією в Херсонсько-Одеський єпархії (1922 – 1923 рр.). – 2008, №6. – с. 68 – 85; Міжконфесійна боротьба у православ'ї та ставлення віруючих Одещини до розколу Російської Православної Церкви 1920-х рр. – 2011, №11. – с. 57 – 66.

Тюрменко І. (Київ) Трансформації шкільної освіти України у 1920-х рр. – 2012, №14. – с. 150 – 159.

Уварова О. З історії релігійного життя Одеси: про перенесення в Грецію останків Константинопольського Патріарха Григорія V. – 2007, №4. – с. 140 – 145.

Урсу Д. Одесский транзит 1945 г. Репатриация французских военнопленных из СССР. – 2009, №8. – с. 103 – 118; Одесский транзит 1946 г. Часть 2. Репатриация советских граждан из Франции. – 2010, №9. – с. 93 – 122; Ученые Одессы – жертвы идеологических кампаний 1946-1953 ГГ. – 2010, №10. – с. 114 – 173; Зарубежная печать о событиях в Одессе летом 1970 Г. – 2011, №11. – с. 146 – 173; Профессор К. Д. Петряев в Одесском университете. – 2011, №12. – с. 287 – 302; Апология отрицания или поиски истины (рецензия на монографию: Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр): позитивний досвід невдалого експерименту). – 2012, №13. – с. 273 – 277; Генетика в Одессе: сто лет борьбы, побед и поражений. – 2012, №14. – с. 210 – 257; Генетика в Одессе: возрождение науки (1965 - 1991). – 2013, №15. – с. 126 – 169; Эминеску в Одессе. Год 1885. – 2013, №16. – с. 203 – 235.

Файтельберг-Бланк В. Одесская богема «под колпаком» ГПУ (соавтор Савченко В.). – 2006, №2. – с. 97 – 107; Декабрьские (1960 г.) «беспо-

рядки» на Молдаванке (соавтор Савченко В.). - 2007, №4. - с. 122 – 139.

Филипенко А. Українська Галицька армія і «Одеська трагедія». – 2006, №1. - с. 80 - 89; «С бомбой против сытых» рецензия на книгу В. Савченко «Анархисты-террористы Одессы (1903-1913)». - 2006, №2. - с. 270 - 272; Бої за Ананьїв і Балту. Епізод «Зимового походу» армії УНР. - 2007, №3. - с. 108 - 118; Александру Авереску – румынский маршал из села Озерное. - 2007, №4. - с. 140 - 145; Митрополит Гавриил Бэнулеску – Бодони. - 2008, №5. - с. 225 - 239; Новый миф о трехсотлетних масонских тайнах. Рецензия на книгу В. Савченко «Одесса масонская». - 2008, №5. - с. 295 - 298; Революционная лихорадка. Рецензия на книгу В. Файтельберг-Бланка и В. Савченко «Одесса в эпоху войн и революций. 1914 - 1920». – 2008, №6. – с. 289 – 291; Гавриил (Розанов) – первый архиепископ Херсонский и Таврический. - 2009, №7. - с. 195 – 206; К вопросу об участии танков в боях под Одессой 5 августа – 16 октября 1941 г. – 2011, №12. - с. 41 - 61; Оборона Одессы в приказах и документах румынского командования. - 2011, №12. - с. 62 – 78; Одесская область на рубеже XX-XXI столетий. - 2012, №13. - с. 9 – 36; - 2012, №14. - с. 9 - 25; №15. - с. 9 - 36; №16. с. 193 – 202; Життя не зупиняється. - 2012, №13. - с. 60 – 61; Оборона Одессы: дуэль разведок. - 2014, № 17. - с. 251 – 279.

Хмарський В. Голодний хліб: який він на смак ? (Рецензія на книгу «Голодний хліб. Голод 1921-1923, 1932-1933, 1946-1947 років в контексті історії репресій. Овідіопольський район». - Одеса, 2008). - 2009, №7. - с. 267 -271.

Хромов А. Кирьякови та Шостаки: родичі М. В. Гоголя в історії Одеси кінця XVIII – XIX ст. (співавтор Гончарук Т.). - 2015, №19. - с. 237 – 262.

Цвілюк С. Випуск генія з неволі (до 145-річчя від дня перепоховання Т. Г. Шевченка на українській землі). - 2006, №2. - с. 231-242; Шлях до світового визнання проліг через Одесу (одеські сторінки О. Довженка). - 2007, №3. - с. 163 – 174; Голодний мор 1932 – 1933 років в Україні. Чому одесити не ймуть йому віри? - 2008, №6. - с. 98 – 110; Революционная эпопея Жака Садуля. - 2009, №8. - с. 173 – 186; Могутня постать українського національного відродження. - 2014, № 17. - с. 9 – 42.

Циганенко Л. (Ізмаїл) Дворянське землеволодіння та землекористування на початку XX ст. (по матеріалам Бессарабської губернії). - 2008, №6. - с. 27 – 43; Торговельно-комерційна діяльність бессараб-

ських купців. - 2014, №12. - с. 92 – 108.

Черкаська Д. (Київ) Участь Лазаря Мойсейовича Славіна у відновленні Одеського археологічного товариства. - 2014, № 17. - с. 290 – 294.

Чисников В. (Київ). В. В. Фон Ланге – сыскных дел мастер – 2009, №7. - с. 229 - 236; Забытый знакот преступного мира. - 2009, №7. - с. 237 - 241; Сискне відділення Одеської міської поліції: деякі аспекти організації та діяльності. - 2010, №9. - с. 48 – 74; Доктор фотографии и фототехники из Одессы: к 135-летию со дня рождения известного криминалиста В. Л. Русецкого. - 2015, № 19. - с. 263 – 275.

Чума Б. (Львів) Іспанське консульство в Одесі першої чверті ХІХ ст.: організація та напрямки діяльності. - 2011, №12. - с. 150 - 162.

Шабашов А. Динамика этнического состава Болградского района Одесской области в ХІХ-ХХ вв. - 2006, №1. - с. 171 - 181; Ногайские поселения Буджака 1770-1807 годов. - 2006, №2. - с. 7 – 23; Хаджибей или Качибей? К вопросу о происхождении названия предшественника Одессы. - 2007, №3. - с. 45 – 56.

Шевченко В. Штрихи до біографії професора О. О. Сухова (співавтор Петровський Е.). - 2008, №6. - с. 207 – 226.

Шишко О. До історії Одеського військового округу (1938-1940 рр.). - 2016, №20.

Шкрібітько О. (Донецьк) Огляд радянської історіографії з проблеми заселення Півдня України в ХVІ-ХVІІІ ст. - 2013, №16. - с. 10 – 20.

Щетников В. Трансністрія: територія життя та смерті – 2006, №1. - с. 120–136; Одеса. Холокост. Прелюдія трагедії. - 2006, №1. - с. 140 – 151; 1941-й рік: Південь України (до 70-річчя початку Великої Вітчизняної війни) – 2011, №12. - с. 92 – 100.

Публикация документов: Рапорт чиновника особых поручений Одесскому Градоначальнику о собрании в Пушкинской Аудитории (4. 12. 1905 г.). - 2010, №10. - с. 240 - 245.

Наукове видання

Коректор І. Станкова
Обкладинка М. Балобанов
Верстка М. Балобанов

Підписано до друку 16.02.2016. Формат 60x84 1/16
Гарнітура BookAntiqua. Друк офсетний.
Фіз. друк. арк. 19,12. Ум. друк. арк. 18,16.
Наклад прим. Зам. № 63-02
Видавничо-поліграфічне підприємство
«Друкарський дім»
Свідоцтво ДК №1732 від 29.03.2004.
Одеса, вул. Садова, 3. Тел.: 32-82-04
E-mail: p_dom@tvweek.odessa.ua